

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

**НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ  
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»**

Кваліфікаційна наукова праця  
на правах рукопису

**БАКАЄВ МИКОЛА ЮРІЙОВИЧ**

УДК 167.2+130.2+930.1+801.73(043.3/.5)

**ДИСЕРТАЦІЯ**

**ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ В  
ПОСТНАЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРІЇ**

Спеціальність 033 «Філософія»

Галузь знань 03 «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії. Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.



Бакаєв М. Ю.

Науковий керівник: **Менжулін Вадим Ігорович**,  
доктор філософських наук, професор



Київ – 2023

## АНОТАЦІЯ

Бакаєв М.Ю. *Пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії*. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – Філософія (03 – Гуманітарні науки). Національний університет «Києво-Могилянська Академія». Київ, 2023.

Вибір теми дослідження обґрунтований широким філософським інтересом до пояснення і розуміння та великим методологічним значенням цих понять безпосередньо для філософії історії. Як показано у вступній частині роботи, впродовж останніх десятиліть у цій галузі відбуваються значущі трансформаційні процеси, що пов'язані з розвитком постаналітичної філософії історії та ще тільки очікують на систематичне осмислення. Заповнити цю прогалину покликана ця дисертаційна робота, яка присвячена дослідженню методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії у трьох аспектах: 1) історичному, 2) теоретичному та 3) прикладному. Центральним фокусом дослідження є виявлення філософсько-методологічного значення понять пояснення і розуміння у вказаних аспектах, а саме: встановлення історичних передумов філософсько-методологічного осмислення понять пояснення і розуміння; з'ясування розвитку відповідних методів у сучасній англійській філософії; аналіз позиції постаналітичної філософії історії та визначення її специфіки у порівнянні з іншими різновидами філософії історії – аналітичної, яка зосереджена передовсім на історичному пізнанні, та континентальної, яка зосереджена здебільшого на історичному процесі; розгляд ролі методів пояснення і розуміння у методологічних розвідках постаналітичної філософії історії; розкриття прикладного значення вказаних методів. Зазначені три основні аспекти визначили також структуру роботи: кожному з аспектів постаналітичної філософії присвячено окремий розділ.

У присвяченому історичному аспекту першому розділі роботи («Історичні передумови методологізації понять пояснення і розуміння») йдеться про розвиток методів пояснення і розуміння у європейській (континентальній) та англійській (аналітичній та постаналітичній) філософії упродовж XIX–XXI ст. А саме, у

європейській філософії XIX ст. засновник позитивізму Огюст Конт (1798–1857) обґрунтував застосування пояснення як методу пізнання, а один із провідних методологів історії Йоган Густав Дройзен (1808–1884) – застосування розуміння як методу історії (на противагу поясненню – як методу природознавства). Завдяки цьому у XIX ст. сформувалися важливі методологічні передумови для подальшого розколу філософії на аналітичну та континентальну. У континентальній філософії XX ст. *розуміння* стає центральним поняттям методології гуманітарних наук та філософської герменевтики (Вільгельм Дильтай (1833–1911), Мартин Гайдегер (1889–1976), Ганс-Георг Гадамер (1900–2002) тощо), а Дройзенова методологія історії, «історика» (нім. *Historik*), набула розвитку як теорія історії. В аналітичній філософії XX ст., Контове *пояснення* було осмислене як логіко-епістемологічне каузальне пояснення в рамках філософії та методології науки (у Карла Гемпеля (1905–1997) та Георга фон Вригта (1916–2003)), а безпосередньо в межах аналітичної філософії історії як альтернатива *каузальному* було запропоноване *нарративне* пояснення (Артур Данто (1924–2002), Френк Анкерсміт (нар. 1945) та інші).

Зазначене дозволяє виокремити два напрямки у розвитку філософії історії – континентальна філософія історії (як герменевтична теорія історичного процесу, зорієнтована на розуміння) та аналітична філософія історії (як логіко-епістемологічна методологія історичного пізнання, зорієнтована на пояснення). В Україні вплив цього розрізнення відчувається й донині: пояснення і розуміння осмислюються здебільшого у контексті поляризації філософії на аналітичну та континентальну, логіко-позитивістську та гуманітарно-герменевтичну тощо. Натомість постаналітична філософія історії розвивається як поєднання континентальної *теорії історії* та аналітичної *методології історії*. Таким чином також уточнено поділ англійської філософії XX–XXI ст. на аналітичну та постаналітичну: аналітична філософія зберігає звичне протиставлення пояснення і розуміння або підпорядковує останнє першому (як робить сучасний дослідник Карим Халіфа, вводячи поняття пояснювального розуміння), тоді як постаналітичній філософії притаманний баланс між поясненням і розумінням

(прикладом цього є поняття ідеальної історіографії, яке вводить Константин Сандис).

Постаналітична філософія є неформальною назвою для такого напрямку, який бере витoki з аналітичної філософії, але з 1980-х років відходить від неї, залучаючи континентальні джерела та проблеми до вже наявних аналітичних. Найбільш виразним представником постаналітичної філософії в цілому може вважатися Ричард Рорті (1931–2007), відомий, зокрема, методологічним обґрунтуванням жанрового розмаїття історіографії філософії. Власне у філософії історичного пізнання постаналітичні тенденції відображують розвідки таких сучасних дослідників, як Квентін Скіннер, Марк Бевір, Авіезер Такер, Джуліан Рис тощо. Історичний аналіз розвитку уявлень щодо методів пояснення і розуміння у філософії ХІХ–ХХІ ст., здійснений у першому розділі роботи, та теоретичний аналіз їх використання у постаналітичній філософії історії, здійснений у другому розділі («Теоретичне осмислення методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історичного пізнання»), дають можливість побачити, як відповідні поняття спочатку стали ключовими моментами методологічної поляризації позитивістської та герменевтичної ліній філософування, а згодом – у постаналітичній філософії історії – втрачають звичне протиставлення і стають двома взаємопов'язаними та взаємодоповнюючими елементами історичної рефлексії. Постаналітична філософія демонструє подолання розколу між поясненням і розумінням, поєднуючи ці методи, а отже і напрацювання аналітичної та континентальної філософії.

В теоретичному плані, як з'ясовано у другому розділі роботи, *пояснення* постає для постаналітичної філософії історії як виразник історичної каузальності, яка перевіряється через історичні контрфактичності (загальний рівень аналізу), або ж як некаузальне (довільне) поєднання ідей та каузальна реконструкція життя на тлі цих ідей (індивідуальний рівень). Теоретичний аспект *розуміння* полягає для постаналітичної філософії історії в тому, що цей метод або дозволяє схопити загальний хід історії за лаштунками певних історичних каузальних зв'язків

(загальний рівень аналізу), або ж історизує предмет дослідження як через предмет, так і через його контекст (індивідуальний рівень).

В роботі також набули подальшого розвитку філософсько-методологічні настанови постаналітичної філософії історії, які реалізуються передовсім у таких різновидах історичних розвідок, як контрфактична історія (історія того, що могло статися), інтелектуальна історія й історія ідей, а також інтелектуальна біографія. Можливість застосування цих настанов була продемонстрована у третьому розділі («Постаналітична модель пояснення і розуміння у філософії історичного пізнання: прикладне застосування») шляхом аналізу двох історичних прикладів, обраних автором, а саме: 1) Чорнобильської катастрофи 1986 р. – за допомогою контрфактичних припущень; 2) ідейної еволюції раннього Дмитра Донцова (1883–1973) – з використанням постаналітичних підходів в інтелектуальній історії та біографістиці. Застосування методу розуміння в обох прикладах полягає у формулюванні певних узагальнень, висновків на основі множини каузальних пояснень, а також з урахуванням контекстів для розкриття і подальшого розвитку каузальних та некаузальних пояснень щодо предмета дослідження.

Отже, в усіх трьох аспектах методи пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії передбачають не лише баланс чи просте сполучення двох методів, а і їхню тісну взаємодію та взаємозалежність. Цей та інші результати дослідження мають як теоретичну, так і практичну користь, адже можуть знайти застосування як у подальших філософсько-історичних розвідках чи дослідженнях щодо пояснення та розуміння, так і у практиці викладання різноманітних навчальних дисциплін з філософії історії, історії філософії, сучасної філософії тощо.

**Ключові слова:** аналітична філософія, англomовна філософія, вплив, жанри історіографії філософії, інтелектуал, інтелектуальна історія, історія філософії, континентальна філософія, позитивізм, постаналітична філософія, пояснення, розуміння, сучасна філософія, філософія історії, філософія.

## Список публікацій здобувача

### Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бакаєв, М. (2020). Витоки розмежування понять «пояснення» і «розуміння» у філософії науки та історії XIX століття. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 5, 60–68. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.5.60-68>
2. Бакаєв, М. (2020). Щодо пояснення та розуміння в сучасній англійській філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 6, 81–88. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.6.81-88>
3. Бакаєв, М. (2021). Пояснення та розуміння як методи історичного і біографічного пізнання. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 8, 3–9. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.8.3-9>
4. Bakaiev, M. (2022). A methodological inquiry on compatibility of Droysen's understanding and Weber's counterfactuals. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 9–10, 127–136. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.127-136>

### Тези, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Bakaiev, M. (2020). Rethinking the canon: Auguste Comte and Johann Gustav Droysen on explanation and understanding. *Магістралі та маргінеси : тези 14-ої міжнародної наукової конференції "Філософія: нове покоління"* (pp. 9–10). НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19851>
6. Bakaiev, M. (2022). Understanding and explanation as methods of history in Droysen and Weber Methodologies. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts]* (pp. 53–56). Publishing center «Kyiv University».
7. Bakaiev, M. (2023). Intellectual biography of Dmytro Dontsov: a methodological note on rational explanation. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2023» [Abstracts]* (pp. 64–67). Publishing center «Kyiv University».

## ABSTRACT

Bakaiev M. *Explanation and Understanding in Postanalytic Philosophy of History*.

– Qualification research work, presented as manuscript.

PhD thesis for the degree of Doctor of Philosophy in the field of study 03 – Humanities, specialty 033 – Philosophy. National University of “Kyiv-Mohyla Academy”. Kyiv, 2023.

The choice of the research topic is justified by a wide philosophical interest in explanation and understanding, and the great methodological significance of these concepts specifically for the philosophy of history. As shown in the introductory part of the work, during the last decades significant transformational processes have been taking place in this area, which are associated with the development of postanalytic philosophy of history and are still in need for systematic study. This dissertation is intended to fill this gap and is devoted to the study of methods of explanation and understanding in postanalytic philosophy of history in these three aspects: 1) historical, 2) theoretical and 3) applied. The central focus of the thesis is to identify the philosophical and methodological significance of the concepts of explanation and understanding in these aspects, namely: establishment of historical prerequisites for philosophical and methodological conceptualization of the concepts of explanation and understanding; clarification on the development of relevant methods in contemporary English-speaking philosophy; analysis of the position of postanalytic philosophy of history and definition of its specificity compared to other kinds of philosophy of history – analytic one that studies mainly historical cognition, and continental one that studies mostly historical process; inquiry into the role of methods of explanation and understanding in methodological research of postanalytic philosophy of history; uncovering of the applied value of these methods. These three main aspects have also determined the structure of the work: a separate chapter is devoted to each of the aspects of postanalytic philosophy.

The first chapter of the thesis is devoted to the historical aspect (“Historical Background of Methodologization of the Concepts of Explanation and Understanding”) and deals with the development of methods of explanation and understanding in European (continental) and English-speaking (analytic and postanalytic) philosophy of 19th–21st

centuries. Namely, in 19th century European philosophy, Auguste Comte (1798–1857), the founder of positivism, justified the use of explanation as a method of cognition, and one of the leading methodologists of history, Johann Gustav Droysen (1808–1884), justified the use of understanding as a method of history (as opposed to explanation as a method of natural science). Due to this, in the 19th century, important methodological prerequisites for the further split of philosophy into analytic and continental were formed. In the continental philosophy of the 20th century, *understanding* becomes the central concept of the methodology of the humanities and philosophical hermeneutics (Wilhelm Dilthey (1833–1911), Martin Heidegger (1889–1976), Hans-Georg Gadamer (1900–2002), and so on), whereas Droysen’s methodology of history or *Historik* was developed further as a theory of history. In analytic philosophy of the 20th century, Comte’s *explanation* was conceptualized as a logical and epistemological form of causal explanation (by Karl Hempel (1905–1997) and Georg von Wright (1916–2003)), and specifically within the analytic philosophy of history, as an alternative to *causal* one, a *narrative* explanation was proposed (Arthur Danto (1924–2002), Frank Ankersmit (b. 1945) and others).

This allows us to differentiate two approaches in the development of philosophy of history – continental philosophy of history (as the hermeneutic theory of the historical process that is focused on understanding) and the analytic philosophy of history (as a logical-epistemological methodology of historical cognition that is focused on explanation). In Ukraine, the influence of this differentiation is felt to this day: explanations and understandings are taken mostly in the context of polarization of philosophy into analytic and continental, logical positivist one and humanitarian hermeneutic one, and so on. At the same time, the postanalytic philosophy of history is developing as a combination of the continental *theory of history* and the analytic *methodology of history*. Thus, the division of English-speaking philosophy of the 20th–21st centuries into analytic and postanalytic is also clarified: analytic philosophy retains the usual opposition of explanation and understanding or subjugates the latter to the first (as the contemporary researcher Kareem Khalifa does, introducing the concept of explanatory understanding), while postanalytic philosophy has a balance between



explanation and understanding (an example of this is the concept of ideal historiography, introduced by Constantine Sandis).

Postanalytic philosophy is an informal name for such an approach that has its roots in analytic philosophy, but since the 1980s has been moving away from it, adding continental sources and problems to the already existing analytic ones. Richard Rorty (1931–2007) can be considered the most prominent representative of postanalytic philosophy in general, he is known particularly for the methodological justification for the genre diversity in the historiography of philosophy. Whereas in the philosophy of historical cognition, postanalytic trends can be found in inquiries of such contemporary researchers as Quentin Skinner, Mark Bevir, Aviezer Tucker, Julian Reiss, and so on. The historical analysis of the development of thought on the methods of explanation and understanding in philosophy of 19th–21st centuries, carried out in the first chapter of the thesis, and the theoretical analysis of their usage in postanalytic philosophy of history, carried out in the second chapter (“Theoretical comprehension of methods of explanation and understanding in the postanalytic philosophy of historical cognition”), gives an opportunity to see how the respective concepts first became crucial for the methodological polarization between positivist and hermeneutic approaches in philosophy, and later – in the postanalytic philosophy of history – lose their typical opposition and become two interrelated and complementary elements of historical reflection. Postanalytic philosophy demonstrates the overcoming of the split between explanation and understanding, combining these methods and, consequently, the developments of analytic and continental philosophy.

In theoretical aspect, as explained in the second chapter of the thesis, *explanation* in postanalytic philosophy of history becomes an expression of historical causality that is verified through historical counterfactuals (general level of analysis), it can also be regarded as a non-causal (contingent) combination of ideas and a causal reconstruction of life done in the background of these ideas (individual level). The same aspect of *understanding* in postanalytic philosophy of history is that this method either allows to grasp the general course of history behind the scenes of certain historical causal

connections (general level of analysis), or historicizes the subject of research both through the subject and through its context (individual level).

The thesis has also further developed the philosophical and methodological notions of the postanalytic philosophy of history, which are implemented primarily in such types of historical studies as counterfactual history (history of what could have happened), intellectual history and history of ideas, as well as intellectual biography. The prospect of applying these notions was demonstrated in the third chapter (“Postanalytic model of explanation and understanding in the philosophy of historical cognition: applied use”) by analyzing of two historical examples chosen by the author, namely: 1) the Chernobyl disaster of 1986 with the help of counterfactual assumptions; 2) the evolution of ideas of early Dmytro Dontsov (1883–1973) with the help of postanalytic approaches of intellectual history and biographical studies. The application of the method of understanding in both examples consists in the formulation of certain generalizations, conclusions based on a set of causal explanations, while also considering the contexts needed for the uncovering and further development of causal and non-causal explanations regarding the subject of research.

Thus, in all three aspects, the methods of explanation and understanding in the postanalytic philosophy of history involve not only the balance or simple combination of the two methods, but also their close interaction and interdependence. This and other results of the thesis have both theoretical and practical benefits, because they can find application both in further studies in philosophy of history or studies on explanation and understanding, as well as in the practice of teaching various academic subjects on philosophy of history, history of philosophy, contemporary philosophy and so on.

**Keywords:** analytic philosophy, contemporary philosophy, continental philosophy, English-speaking philosophy, explanation, genres of historiography of philosophy, history of philosophy, influence, intellectual, intellectual history, philosophy of history, philosophy, positivism, postanalytic philosophy, understanding.

## List of publications

### Papers in which the main research results of the dissertation are published:

1. Bakaiev, M. (2020). The Origins of the Distinction Between the Notions of Explanation and Understanding in Philosophy of Science and History of the Nineteenth Century [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies*, 5, 60–68. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.5.60-68>
2. Bakaiev, M. (2020). On Explanation and Understanding in Contemporary English-speaking Philosophy [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies*, 6, 81–88. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.6.81-88>
3. Bakaiev, M. (2021). Explanation and Understanding as Methods of Historical and Biographical Cognition [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies*, 8, 3–9. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.8.3-9>
4. Bakaiev, M. (2022). A methodological inquiry on compatibility of Droysen's understanding and Weber's counterfactuals. *NaUKMA Research Papers in Philosophy and Religious Studies*, 9–10, 127–136. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.127-136>

### Abstracts that attest the approbation of the dissertation materials:

5. Bakaiev, M. (2020). Rethinking the canon: Auguste Comte and Johann Gustav Droysen on explanation and understanding. *Mainstreams and margins : abstracts of 14th International Conference "Philosophy: the New Generation"*, Kyiv, NaUKMA. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19851>
6. Bakaiev, M. (2022). Understanding and explanation as methods of history in Droysen and Weber Methodologies. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts]* (pp. 53–56). Publishing center «Kyiv University».
7. Bakaiev, M. (2023). Intellectual biography of Dmytro Dontsov: a methodological note on rational explanation. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2023» [Abstracts]* (pp. 64–67). Publishing center «Kyiv University».

## ЗМІСТ

ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МЕТОДОЛОГІЗАЦІЇ ПОНЯТЬ ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ .....	33
1.1. Позафілософські джерела і філософська концептуалізація понять пояснення і розуміння .....	33
1.1.1. Етимологія та значення понять пояснення і розуміння.....	35
1.1.2. Робоча типологія понять пояснення і розуміння у філософському застосуванні.....	41
1.2. Філософські джерела методологізації понять пояснення і розуміння .....	45
1.2.1. Методологізація поняття пояснення в позитивізмі О. Конта.....	46
1.2.2. Методологізація поняття розуміння в «істориці» Г. Дройзена.....	49
1.2.3. Герменевтично-позитивістська полярність методів пояснення і розуміння .....	54
1.3. Методи пояснення і розуміння в новітній англomовній філософії науки (природознавства) та філософії історичного пізнання .....	56
1.3.1. Методи пояснення і розуміння в філософії науки (природознавства).....	57
1.3.2. Методи пояснення і розуміння в філософії історичного пізнання .....	66
1.3.3. Різновиди новітньої англomовної філософії.....	74
Висновки до розділу 1 .....	79
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ МЕТОДІВ ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ В ПОСТАНАЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ .....	82
2.1. Філософія історії як філософія історичного процесу та як філософія історичного пізнання.....	82
2.2. Застосування методів пояснення і розуміння на загальному рівні у методології контрфактичної історії .....	103
2.2.1. Осмислення філософських та історичних контрфактичностей .....	105
2.2.2. Порівняльний аналіз Веберової та Дройзенової методологічних настанов стосовно пояснення і розуміння .....	112

2.2.3. Сумісність історичного розуміння та історичних контрфактичностей .	115
2.2.4. Взаємодія пояснення і розуміння на загальному рівні .....	121
2.3. Застосування методів пояснення і розуміння на індивідуальному рівні у методології інтелектуальної історії та біографії.....	123
2.3.1. Пояснення і розуміння у методології інтелектуальної історії.....	123
2.3.2. Пояснення і розуміння у логіці історії ідей Марка Бевіра .....	130
2.3.3. Пояснення і розуміння в методології біографічних досліджень.....	132
2.3.4. Взаємодія пояснення і розуміння на індивідуальному рівні .....	139
Висновки до розділу 2.....	140
<b>РОЗДІЛ 3. ПОСТАНАЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ У ФІЛОСОФІЇ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ: ПРИКЛАДНЕ ЗАСТОСУВАННЯ ...</b>	<b>144</b>
3.1. Прикладний аспект постаналітичної філософії історичного пізнання.....	145
3.2. Контрфактична історія Чорнобильської катастрофи як приклад застосування методів пояснення і розуміння на загальному рівні .....	149
3.2.1. Застосування методу пояснення. Чи була Чорнобильська катастрофа неминучою?.....	150
3.2.2. Застосування методу розуміння. Людський фактор у Чорнобильській катастрофі.....	160
3.2.3. Методологічні висновки щодо пояснення і розуміння Чорнобильської катастрофи.....	164
3.3. Інтелектуальна біографія раннього Дмитра Донцова як приклад застосування методів пояснення і розуміння на індивідуальному рівні .....	167
3.3.1. Загальний контекст життя і творчості Дмитра Донцова .....	167
3.3.2. Інтелектуальна біографія раннього Дмитра Донцова: між соціалізмом і націоналізмом.....	172
3.3.3. Застосування методів пояснення і розуміння на прикладі життя та еволюції поглядів Дмитра Донцова: контрфактичності та інтелектуальна історія .....	181
3.3.4. Методологічні висновки щодо застосування пояснення і розуміння для аналізу інтелектуальної біографії раннього Дмитра Донцова .....	189

Висновки до розділу 3.....	190
ВИСНОВКИ .....	193
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ .....	199
ДОДАТКИ.....	216

## ВСТУП

**Обґрунтування вибору теми дослідження.** Слова «пояснення» і «розуміння» є давніми і часто вживаними елементами звичайних мов, однак у новітні часи вони набули великого значення як специфічні терміни філософії та методології науки<sup>1</sup>. За традицією, що склалася у XIX–XX ст., співвідношення цих понять є одним із ключових у контексті розрізнення суто наукового та гуманітарного (*science vs humanities*) типів знання. Це стосується, зокрема, й історичного знання, його філософсько-методологічних засад і перспектив, тобто того, як ми пояснюємо та розуміємо історію. При цьому конкретні уявлення щодо значення цих понять істотно варіюються залежно від того, представниками яких філософських течій, де й за яких часів вони висловлюються. Зокрема пояснення і розуміння можуть трактуватися і як наукові методи, і як категорії пізнання, і навіть як категорії буття; вони можуть вважатися як протилежностями, так і поняттями, що доповнюють одне одного.

Термінам «пояснення» та «розуміння» надали філософського та методологічного осмислення представники французької і німецької думки XIX століття – засновник позитивізму Огюст Конт (1798–1857) та методолог історії Йоган Густав Дройзен (1808–1884) відповідно<sup>2</sup>. Ці терміни походять з буденних мов, вони були у філософському вжитку і раніше (британський емпіризм,

---

<sup>1</sup> Про позафілософське значення слів «пояснення» і «розуміння», порівнюючи ці значення зі значеннями у філософії науки, пишуть Карим Халіфа (Khalifa, 2017) та Михайло Тарахтей (Тарахтей, 2011). Також корисним для тлумачення термінів звичайних мов є словники, як-от «Словник української мови в 11 томах» для тлумачення слів «Пояснення» (1970–1980), «Пояснювати» (1970–1980), «Розуміння» (1970–1980), «Розуміти» (1970–1980), *Merriam-Webster* для англійської ідіоми *Make a difference* (n.d.), що буквально означає «творити різницю», *Cambridge English Dictionary* для англійського терміну *Science* (n.d.), тобто «наука», *Glossary of Linguistic Terms* для терміну *Speculative Mood* (2003), тобто «умовний спосіб», етимологічні словники (Pokorny, 1959; de Vann, 2008).

<sup>2</sup> Ключовими в цьому плані є праці О. Конта та Г. Дройзена: (Comte, 2014) та (Droysen, 1868; 1960). Також про О. Конта див. у (Guillin, 2016) і про Г. Дройзена див. у (Rüsen, 2021) та (Zammito, 2018).

натурфілософія)<sup>3</sup>, однак саме О. Конт та Г. Дройзен визначили не лише філософське, але й методологічне значення термінів, протиставлення яких вплинуло на подальший розвиток філософії. Дройзенове тлумачення розуміння як сприйняття внутрішнього життя інших людей стало основою методології гуманітарних наук (наук про дух) Вільгельма Дильтея (1833–1911), в рамках якої воно відрізняється від пояснення як такого методу, що є характерним для іншої сфери знання – наук про природу, природознавства. У ХХ столітті ця настанова знайшла розвиток у філософській герменевтиці Мартина Гайдеггера (1889–1976) та Ганса-Георга Гадамера (1900–2002)<sup>4</sup>. А ще сам Г. Дройзен вибудував спеціальну дисципліну – «історіку» (нім. *Historik*)<sup>5</sup>, яка була зосереджена на методології історичного дослідження і зрештою трансформувалася у теорію історії в межах європейської (континентальної) філософії історії, де ці два поняття є синонімічними. На відміну від цієї традиції, яка робила наголос на розумінні, в англійській філософії, яка у ХХ ст. розвивалася передовсім у рідчій аналітичній філософії, знайшла розвиток започаткована О. Контом традиція, в центрі якої була процедура пояснення. Засновник позитивізму визначив наукове пояснення як єдиний можливий метод наукового знання, за яким з причини можна виводити наслідок за допомогою загального закону, а один із класиків аналітичної філософії

---

<sup>3</sup> Див., напр.: (Locke, 2022; Hume, 1861; *Natural Philosophy With an Explanation of Scientific Terms, and an Index*, 1829).

<sup>4</sup> Про розвиток континентальної традиції філософської герменевтики див.: (Dilthey, 1924), (Droysen, 1868; 1960), (Jaeger, 1997), (Schleiermacher, 1999), (Богачов, 1911); про англійську рецепцію герменевтичної традиції див., напр.: (Бакаєв, 2018), (George, 2021), (Gilbert, 1983), (Ihde, 1997), (Maclean, 1982), (Makkreel, 2016), (Zammito, 2018).

<sup>5</sup> Поняття «історика» вживаю у лапках, аби відокремити цей специфічний термін, похідний від нім. *Historik*, від «історії» та непрямих відмінків українського слова «історик». Отже, найменування для основних праць Г. Дройзена перекладаю наступним чином: «Нариси історики» (*Grundriss der Historik*) (див. Droysen, 1868) та «Історика. Лекції з енциклопедії та методології історії» (*Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*) (див. Droysen, 1960). А назву праці Й. Рюзена перекладаю як «Історика. Теорія історичної науки» (*Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*) (див. Rösen, 2013).



науки Карл Густав Гемпель (1905–1997) формалізував поняття наукового пояснення у вигляді моделі охопного закону (англ. *covering-law model*)<sup>6</sup>. Інший відомий представник аналітичної філософії Георг фон Вригт (1916–2003) порівнював наукове пояснення з герменевтичним розумінням<sup>7</sup>. Безпосередньо в рамках аналітичної філософії історії також йдеться передовсім про пояснення. Той же К. Гемпель веде мову й про пояснювальний нарис (англ. *explanatory sketch*) в історії<sup>8</sup>, а вже таким провідникам аналітичної традиції на ниві історії, як Артур Данто (1924–2013) та Френк Анкерсміт (нар. 1945), йдеться про нарративне пояснення, яке зосереджується не на описі, а на оповіді, наративі<sup>9</sup>. Подальшому проясненню значення цих понять для історичного пізнання може сприяти осмислення їх генези, закріплення і функціонування як важливих категорій наукового пізнання, філософії науки та, зокрема, історії. Це я намагатимусь зробити у першому розділі роботи («Історичні передумови методологізації понять пояснення і розуміння»).

Натомість у другому розділі роботи («Теоретичне осмислення методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історичного пізнання») йтиметься про теоретичні настанови постаналітичної філософії історії та про її позиціонування відносно інших видів філософії історії. Термін «філософія історії» теж є доволі багатозначним і охоплює як філософські рефлексії про методи історичного дослідження, так і філософське осмислення історичного процесу та роль особистості в ньому. Звичним у вітчизняній і ширше – у континентальній – філософії є застосування цього терміну в значенні філософії *історичного процесу*, як це відбувається у таких континентальних філософів історії, як Георг Гегель (1770–1831), Карл Маркс (1818–1883), Фрідріх Енгельс (1820–1895), Фрідріх Ніцше (1844–1900), Карл Ясперс (1883–1969), Реймон Арон (1905–1983), Жан-Поль Сартр

---

<sup>6</sup> Див. у (Hempel, 1965).

<sup>7</sup> Див. у (von Wright, 1971).

<sup>8</sup> Див. у (Hempel, 1942).

<sup>9</sup> Див. наступні праці: (Danto, 1965; 2007), (Ankersmit, 1983). Додатково про нарративізм див. (Доманська, 2012), (Rüsen, 2017, pp. 125–126).

(1905–1980), Райнгарт Козеллек (1923–2006), Моріс Емар (нар. 1936), Йорн Рюзен (нар. 1938) та інші. Ця філософія історії зосереджена на метафізичних та герменевтичних питаннях щодо історичного процесу, як-от «з чого складається цей процес?» або «чи має цей процес якість значення, структуру і напрямок?». Погляди цих мислителів, які можуть бути прикладами континентального образу філософії історії, можна знайти у працях, які я докладніше аналізую у другому розділі: (Hegel, 2011), (Marx & Engels, 2017), (Nietzsche, 1874), (Ніцше, 2004), (Ясперс, 1996), (Jaspers, 2017), (Арон, 2005), (Sartre, 1960; 1967; 1985; 1991), (Козеллек, 2006), (Емар, 2005), (Rüsen, 2013). Про образ філософії історії, характерний для континентальної традиції, можна дізнатися з праць Т. Ящук (2004), І. Бойченко (2000), В. Шпака (2011), Д. Літла (D. Little, 2020); важливі міркування з цього приводу містяться також у «Європейському словнику філософій» (див. Кассен та інші, 2011, с. 278).

Натомість в англomовній філософії, яка у ХХ столітті розвивалася у дещо відмінному від континентальної традиції напрямку (передовсім як аналітична філософія), під філософією історії мається на увазі здебільшого філософія історичного пізнання. Про відмінності між континентальною та англomовною (зокрема, аналітичною) філософіями історії пишуть, наприклад, В. Якубіна (2018) та Д. Літл (D. Little, 2020). Англomовна філософія історії зосередження на епістемологічних та методологічних питаннях стосовно історичного пізнання, зокрема щодо розуміння та пояснення історичної оповіді. Саме в цьому контексті у новітні часи відбуваються важливі дискусії і трансформації, які мають велике значення для осмислення того, як співвідносяться пояснення та розуміння в філософії історії, і заслуговують на окрему увагу. Отже, оскільки моє дисертаційне дослідження буде присвячене головним чином саме цим процесам, то і переважаючим в ньому буде розгляд філософії історії як філософії історичного пізнання.

В межах власне англomовної філософії увага до філософії історії (історичного пізнання) та загалом до історичності сигналізує перехід від класичної аналітичної проблематики до лінії філософування, яку можна назвати постаналітичною.

Аналітичній філософії у її класичній формі, основними виразниками якої можуть служити Готлоб Фреге (1848–1925), Бертран Расселл (1872–1970) та ранній Людвіг Вітгенштайн (1889–1951), властивий строгий логічний формалізм та аісторичність<sup>10</sup>. Дебати безпосередньо стосовно пояснення та розуміння розпочалися в англomовній філософії ще в рамках класичної аналітичної філософії науки (у 1970-ті роки). Однак поступово їхні межі істотно розширилися: в поле уваги англomовних дослідників потрапили методологічні проблеми історичного пізнання, а власне логічний формалізм відійшов на другий план, поступившись історичній проблематиці<sup>11</sup>. Філософія науки перестала орієнтуватися на природознавство як на єдиний образ науковості, а на зміну аналітичній філософії у звичному розумінні (як орієнтованій на пояснення в науці і, відповідно, такій, що протистоїть орієнтованій на розуміння та гуманітаристику континентальній філософії) прийшли значно ширші за колом інтересів та специфікою мислення розвідки. Їх вже не можна, як це було прийнято у ХХ ст., протиставляти континентальній філософії і влучніше називати не аналітичною, а постаналітичною філософією.

Сам термін «постаналітична філософія» виник як характеристика тих філософів, які були зобов'язані аналітичній філософії своїм становленням, але згодом поширили увагу не тільки на традиційну для аналітиків проблематику,

---

<sup>10</sup> Прикладом класичного аналітичного твору може служити «Дослідження математики» Б. Рассела (Russell, 1919). Наступні тексти є прикладами більш пізніх творів у строго аналітичному стилі: (Hempel, 1942; 1965), (Chisholm 1946), (Goodman, 1947), (von Wright, 1971), (Lewis, 2001), (Khalifa, 2017), (Woodward, 2019). Про зародження аналітичної філософії див. у В. Циби (2010). Про аісторичність аналітичної філософії див.: (Менжулін, 2022) та (*The Eighties: a snapshot*, n.d.).

<sup>11</sup> Відображенням та осмисленням дебатів щодо пояснення і розуміння, що розпочалися в англomовній філософії у 1970-х рр., можуть служити праці: (von Wright, 1971), (Friedman, 1974), (Apel, 1984), (Keil, 2006), (Hammer, 2008), (De Regt, 2013), (Strevens, 2013), (Khalifa, 2017), (Lipton, 2017), (Pleasants, 2021) тощо. Відповідним дебатам також присвячено спеціальний розділ (який так і називається – «Пояснення та розуміння») на сайті міжнародної бази даних академічних філософських статей *PhilPapers*: (Dellsén, n.d.).

пов'язану передовсім з питанням про об'єктивну істину, а й на політичні, соціальні та історичні процеси<sup>12</sup>. Тим самим вони наближаються до історизованого типу філософування, який за звичкою асоціюється з континентальною традицією. Серед піонерів постаналітичної філософії називають Ричарда Рорті (1931–2007)<sup>13</sup>, який у своїй резонансній статті «Історіографія філософії: чотири жанри» (Rorty, 1984), яка нещодавно була перекладена українською (Рорті, 2021)<sup>14</sup>, продемонстрував, що характерний для аналітичної традиції підхід до історії філософської думки (раціональна реконструкція) є далеко не єдиним можливим і цілком може бути доповнений характерними для континентальної філософії історичною реконструкцією та історією духа (*Geistesgeschichte*). У цій статті Р. Рорті також пропонує розширити цей перелік за рахунок на той час незвичного для істориків жанру – інтелектуальної історії<sup>15</sup>. У контексті моєї роботи розвиток жанру інтелектуальної історії є одним із знакових проявів постаналітичних тенденцій в англійській філософії історії; детальніше я говоритиму про це у другому розділі.

До складу авторів колективної монографії «Постаналітична філософія» (*Post-Analytic Philosophy*, 1985), одним із упорядників якої виступив відомий сучасний американський неопрагматист і послідовник Р. Рорті Корнел Вест (нар. 1953), окрім самого Рорті, увійшли такі знані філософи, як Гіларі Патнем (1926–2016), Томас

---

<sup>12</sup> Див. у (Murphy, 2020). Також проявом постаналітичної тенденції може вважатися феміністичний перегляд філософії свідомості на користь соціального контексту (див. Scheman, 2022), або, скажімо, врахування контрфактичних методів (методів побудови гіпотетичних сценаріїв того, що могло відбутися) у соціології (див. Morgan & Winship, 2014).

<sup>13</sup> Про роль Р. Рорті у розвитку постаналітичної філософії йдеться, наприклад, у збірнику праць «Постаналітична та метаконтинентальна [філософія]: долаючи філософські поділи» (*Postanalytic and metacontinental: crossing philosophical divide*, 2010): (Reynolds et al., 2010, p. 7).

<sup>14</sup> Щодо співвідношення пояснення та розуміння в герменевтичній традиції важливою є стаття «Що таке текст? Пояснення і розуміння» Поля Рікера (1913–2005), яка теж перекладена українською (Рікер, 2009).

<sup>15</sup> Див. у (Рорті, 2021). Варто відзначити, що у вітчизняній історико-філософській науці наявний інтерес не лише до раціональної реконструкції, а й до інших жанрів, про які ідеться у Р. Рорті (Йосипенко, 2022, с. 36; Rudenko & Yosyenko, 2018).

Нагеля (нар. 1937), Дональд Девідсон (1917–2003), Томас Кун (1922–1996), Джон Ролз (1921–2002) (Rajchman & West, 1985). До постаналітичних філософів також додають засновника Кембриджської школи інтелектуальної історії Квентіна Скіннера, Вілларда Квайна (1908–2000) та пізнього Л. Вітгенштайна<sup>16</sup>. Серед згаданих філософів не тільки Л. Вітгенштайн (у пізній період творчості), але й багато інших філософів зазнали творчої еволюції, яку можна вважати трансформацією аналітичної філософії у постаналітичну.

Про подібні тенденції в англomовній філософії писали такі українські дослідники, як Вадим Менжулін та Інна Голубович (в філософії, її історіографії філософії та історико-філософській біографістиці) (Менжулін, 2008; 2018; 2022; Голубович, 2008; Голубович & Менжулін, 2021), Юрій Джулай (у філософській антропології, філософії культури) (Джулай, 2023), В'ячеслав Циба (в аналітичній філософії як такій) (Циба, 2010), Валентина Якубіна (безпосередньо в аналітичній філософії історії) (Якубіна, 2018)<sup>17</sup>. Однак власне перехід від аналітичної до постаналітичної філософії у зв'язку із осмисленням того, як співвідносяться пояснення та розуміння в історичному знанні, поки належним чином оцінений ще не був. Зокрема у вітчизняних дослідженнях ці поняття досі тлумачаться здебільшого у контексті звичного протиставлення континентальної та аналітичної філософії як фундаментально історизованої та фундаментально аісторичної відповідно. Скажімо, Андрій Богачов на початку монографії «Досвід і Сенс» (2011) відмежовує розуміння від пізнання та пояснення з тим, аби надалі зосередитися суто на розумінні в межах герменевтики (Богачов, 2011, сс. 9–10). Герменевтичну

---

<sup>16</sup> Див. у (Skodo, 2009, p. 309) та (Skinner, 2002, p. 4).

<sup>17</sup> Щодо тенденцій в сучасній англomовній філософії, які відображають її вихід за межі традиційної аналітичної філософії і надають можливість для розвитку такого «неаналітичного напрямку досліджень, як історико-філософська біографістика, ідеться також у публікаціях В. Менжуліна (2008; 2010а; 2011) та Б. Кейн (Caine, 2010). Деякі аспекти континентальної філософії та теорії історії, що важливі для оцінки постаналітичних процесів в англomовній філософії висвітлюються в роботах: (Бойченко, 2000), (Ящук, 2004), (Стельмах, 2006), (Якубіна, 2018).

традицію розуміння розкриває також Наталія Харченко (Харченко, 2014). Натомість Людмила Шенгерій наслідує аналітичній традиції у питанні пояснення і розуміння в логіці (Шенгерій, 2003), Михайлу Тарахтею йдеться про пояснення і розуміння в рамках аналітичної традиції (Тарахтей, 2011; Тарахтей, 2016), а Андрій Гіжа розглядає герменевтичне розуміння та аналітичне пояснення як аспекти проблеми свідомості (Гіжа, 2012). Більш опосередковано до пояснення і розуміння зверталися Мехман Дамірлі (правова герменевтика) (Дамірлі, 2009), Тамара Дудаш (право) (Дудаш, 2009), Вахтанг Кебуладзе (феноменологічне розуміння) (Кебуладзе, 2013, сс. 142–144), Оксана Довгополова (засвоєне як щось зрозуміле) (Довгополова, 2009, с. 9) та інші дослідники.

Термін «постаналітична філософія історії» (англ. *postanalytic philosophy of history* чи *post-analytic philosophy of history*) є здебільшого не самоназвою певних дослідників, а відображенням їхнього ставлення до звичних образів континентальної та аналітичної філософії історії. Тому в цій роботі я вживаю цей термін на позначення тих англомовних філософів, які відходять від канонів аналітичної філософії (методологічно зорієнтованої на пояснення) й залучають до своїх розвідок джерела та методи, використання яких традиційно асоціювалося з континентальною філософією історії (метод розуміння). Застосування цього терміну є необхідним для актуалізації особливої ситуації, що склалася у дослідженнях стосовно генези та значення понять пояснення і розуміння у сучасній філософії історії. Відповідно, дослідження пояснення та розуміння у постаналітичній філософії історії передбачає прояснення специфіки сучасних англомовних філософсько-історичних досліджень у порівнянні зі звичними – континентальною та аналітичною – моделями філософій історії.

До постаналітичних філософів історії я відношу тих англомовних дослідників, які, починаючи приблизно з 1970-х рр., реалізуючи основну настанову постаналітичної філософії, відходять від канонів аналітичної філософії та залучають доробок континентальної філософії безпосередньо у контексті історичних досліджень. Так, сучасний дослідник Адмір Скодо пропонує вести початок постаналітичної філософії історії з публікації Артуром Данто праці

«Аналітична філософії історії» (*Analytical philosophy of history*, 1965)<sup>18</sup>. Але на мою думку, ця робота ще є більш аналітичною, ніж постаналітичною, адже її автор, говорячи про механізми історичного мислення, звертається до пояснення, а не до розуміння. Останнє з'являється лише у пізнішому розширеному виданні цієї праці – «Нарація і знання» (*Narration and Knowledge*, 2007)<sup>19</sup>. Іншими впливовими представниками постаналітичної філософії історії можуть вважатися Квентін Скінера (нар. 1940), Марк Бевір (нар. 1963), Авіезер Такер, Джуліан Рис тощо<sup>20</sup>. Постаналітична філософія історії, яку я визначаю передовсім як філософію історичного пізнання, поєднує традицію пояснення, властиву для аналітичної філософії історії, та традицію розуміння, характерну для континентальної філософії історії. Наприклад, один із представників цього напрямку, сучасний греко-британський філософ Константин Сандис обґрунтовує тезу, згідно з якою ідеальна історіографія є поєднанням пояснення (чистого опису фактів, тобто науки) та розуміння (виразний нарратив, мистецтво)<sup>21</sup>. Теоретичні та методологічні настанови стосовно пояснення і розуміння залежать від певної історичної галузі, до якої звертаються ті чи ті постаналітичні філософи історичного пізнання. Одні звертаються до контрфактичної історії (А. Такер, Дж. Рис), якій йдеться про великі за масштабом події, які могли й не відбутися або статися інакше<sup>22</sup>.

---

<sup>18</sup> Див. у (Skodo, 2009).

<sup>19</sup> Див. у (Danto, 1965) та (Danto, 2007).

<sup>20</sup> Ключовими, з огляду на тему моєї роботи, є такі праці цих дослідників: (Skinner, 1969; 2002), (Bevir, 2004), (Tucker, 2011), (Tucker, 2016), (Reiss, 2009).

<sup>21</sup> Див. у (Sandis, 2011).

<sup>22</sup> Традиція контрфактичностей починається з аналітичної філософії, див. (Chisholm, 1946), (Goodman, 1947), (Lewis, 2001). Теоретичне обґрунтування та практичне застосування контрфактичностей знаходимо у (Reiss, 2009), (Tucker, 2011; 2016), а також у (Ferguson, 1999a, 1999b), (Ben-Menahem, 2009), (Demandt, 2011), (Rosenfeld, 2016), (Christensen, 2018) тощо. Дотичними до теми також є наступні сучасні праці: (Girle, 2009), (Berto & Jago, 2018), (Menzies & Beebe, 2020), (Menzel, 2021), (Starr, 2021).

Контрфактичність передбачає твердження, які суперечать фактам дійсної історії, і в такому разі, як зазначає ще один представник досліджуваного мною напрямку Стивеном Турнера (нар. 1951), пояснення є виразником історичної каузальності, а розуміння (уява, моделювання) допомагає реконструювати каузальні зв'язки <sup>23</sup>. Виразним прикладом постаналітичної настанови є те, як Дж. Рис у власній теорії контрфактичності відтворює методологічні інтуїції Макса Вебера (1864–1920), характеризуючи історичну каузальність як відношення значущості між причиною і наслідком: якщо прибрати чи змінити причину, то наслідок має бути іншим або відсутнім, бо причина впливає, є значущою для наслідку <sup>24</sup>. Інші постаналітичні дослідники (К. Скіннер, М. Бевір тощо) звертаються до інтелектуальної історії, історії ідей, біографістики, тобто до таких історичних галузей, які зосереджені не на великих подіях, а на окремих ідеях та особистостях <sup>25</sup>. Зокрема для К. Скіннера визначальним для історії ідей є не пояснення, а саме розуміння, причому розуміння як метод історичного пізнання передбачає певну подвійність, адже йдеться і про значення текстів, і про їхній контекст <sup>26</sup>. Водночас М. Бевір звертається до пояснення, але не каузального, а раціонального, яке полягає не у пов'язуванні між собою подій або фізичних явищ, а довільним поєднанням ідей, де певна ідея є не причиною (*cause*), а підставою (*reason*) для іншої. Інші сучасні дослідники, Тільман Габермас та Неше Гатібоглу,

---

<sup>23</sup> Див. у (Turner, 2008).

<sup>24</sup> Постаналітичну рецепцію М. Вебера цим дослідником див. у (Reiss, 2009). Додатково див. методологічну статтю М. Вебера, на яку покликається Дж. Рис: (Weber, 1949) (англомовний переклад, яким користується дослідник) та (Weber, 1906) (німецькомовний оригінал).

<sup>25</sup> Існує певна невизначеність щодо того, як співвідносяться поняття інтелектуальної історії та історії ідей (див. Collini et al., 1988). У цьому дослідженні я не обґрунтовую жодну з позицій щодо цього, але вважаю інтелектуальну історію та історію ідей аналогічними в тому сенсі, що у цілій низці представлених в моїй роботі досліджень, виконаних у жанрі як інтелектуальної історії, так й історії ідей (Skinner, 1969; 2002; Bevir, 2004; Rosock, 2019), можна помітити застосування методу розуміння в одному й тому ж ключі.

<sup>26</sup> Див. у (Skinner, 1969; 2002).



обґрунтовують біографічне розуміння на прикладі психоаналізу<sup>27</sup>. Згадані тут дослідники – Дж. Рис, К. Скіннер, М. Бевір, Т. Габермас та Н. Гатібоглу – є постаналітичними філософами історії, спираючись на яких, у другому розділі роботи розкривається теоретичний аспект філософії історичного пізнання.

Окремої уваги заслуговує прикладний аспект постаналітичної філософії історії, якому присвячений третій розділ роботи («Постаналітична модель пояснення і розуміння у філософії історичного пізнання: прикладне застосування»). Цей аспект полягає у застосуванні дослідницьких методів на конкретних прикладах з метою проілюструвати або обґрунтувати власну позицію. Так, скажімо, дослідники контрфактичної історії звертаються до історичних прикладів для підкріплення чи заперечення певних філософських тез<sup>28</sup>. Однак застосуванням постаналітичної методології займаються не лише теоретики, яким йдеться про те, як ведеться історична оповідь, але й практики, які звертаються до того, про що йдеться в цій оповіді. У третьому розділі я спробую детально проаналізувати два такі приклади – контрфактичні припущення стосовно Чорнобильської катастрофи 1986 р. та взаємодію пояснення та розуміння у реконструкції інтелектуальної біографії раннього Дмитра Донцова. З цією метою я звертаюся до праць двох сучасних англійських дослідників, які, як я доводжу, застосовують методологію пояснення і розуміння саме в постаналітичному ключі і тим самим домагаються проявити її евристичні потенціали. Йдеться про міркування щодо Чорнобильської катастрофи у праці фахівця з людського фактору в історії Мартин Андерсон 1986 р. (Anderson, 2022)<sup>29</sup>, а також міркування історика Тревора Ерлахера стосовно

---

<sup>27</sup> Див. про раціональне пояснення у М. Бевіра: (Bevir, 2004, p. 220). Про біографічне розуміння у психоаналізі див. (Habermas & Natiboğlu, 2014). Додатково корисною є напрацювання В. Менжуліна щодо пояснювального редукціонізму в біографістиці: (Менжулін, 2010b; 2010c; 2013; 2017).

<sup>28</sup> Див. наступні праці: (Bakaiev, 2019), (Christensen, 2018), (Demandt, 2011), (Ferguson, 1999b), (Maar, 2016), (Reiss, 2009), (Schuurman, 2017) тощо.

<sup>29</sup> Окрім роботи М. Андерсона, релевантним для аналізу цього прикладу є дослідження вітчизняних істориків Володимира В'ятровича (2011) та Дмитра Веденєєв (2008) щодо обставин

інтелектуальної біографії Дмитра Донцова (Erlacher, 2014; 2021)<sup>30</sup>. Однак, звертаючись до цих історичних прикладів і аналізуючи міркування зазначених фахівців, я, на відміну від них, цікавитимусь передовсім *як*, а не *що*.

Усе сказане вище дозволяє стверджувати, що в рамках постаналітичної філософії історії формується доволі стійка тенденція до зближення чи навіть інтеграції аналітичної та континентальної традицій застосування пояснення та розуміння як методів історичного пізнання. Разом з тим, огляд як українських, так й іншомовних джерел свідчить про те, що найчастіше за все ця тенденція знаходить прояв при розгляді окремих питань, пов'язаних з методологією чи епістемологією дослідження історичних процесів, а також в контексті розв'язання цих чи тих

---

катастрофи, стаття Ірини Яреми про культуру ядерної захищеності та ядерної безпеки (Iarema, 2017), а також робота щодо обставин будівництва ЧАЕС: (Немчинов та інші, 2006). Важливими джерелами при аналізі цього прикладу також стали чисельні архівні матеріали, а саме: американського неурядового Архіву Національної Безпеки (*National Security Archive*, див. *О недостатках в строительстве Чернобыльской АЭС*, 1979), Центрального державного електронного архіву України (*Справка о характеристиках проекта ЧАЭС*, 1971; Вакуленко, 1976; 1981a; 1981b), Електронного архіву Українського визвольного руху (Тютюнник, 1973; Фесенко, 1973; Ключко, 1978; Муха, 1982; Самойлов, 1983; Николаев, 1984; Турко, 1984; *Довідка про ставлення населення до аварії на ЧАЕС*, 1986; *Службово-оперативні переговори на Чорнобильській АЕС*, 1986). Додатковими джерелами також стали доповіді Міжнародної дорадчої групи з ядерної безпеки при МАГАТЕ (INSAG, 1986; 1991; 1992).

<sup>30</sup> Окрім розвідок Т. Ерлахера, важливими джерелами для аналізу цього історичного прикладу стали тексти самого героя цієї інтелектуальної біографії: (Донцов, 1926; 2011). Українськими дослідниками Д. Донцова, до яких я звертаюся у відповідному розділі роботи, є літературознавці Олег Баган (2011) та Сергій Квіт (2013), а також історик Олександр Зайцев, який у своєму дослідженні, присвяченому Д. Донцову, звертається до жанру інтелектуальної історії (див. Зайцев, 2013; 2014). Водночас підхід Т. Ерлахера суміщає інтелектуальну історію і біографістику в межах інтелектуальної біографії, а інтелектуальна біографія як жанр має місце і в українській академічній спільноті, прикладом чого може служити стаття Марини Ткачук «Інститут філософії в інтелектуальній біографії Вілена Горського» (Ткачук, 2016) чи енциклопедія «Київська духовна академія в іменах: 1819-1924» (ред. М. Ткачук та В. Брюховецький). Див. з цього приводу також: (Менжулін, 2018).

окремих прикладних питань. Натомість досі бракує інтегрального аналізу самої цієї тенденції, її розвитку та евристичних перспектив. Подоланню цього дефіциту може сприяти розгляд постаналітичних уявлень щодо пояснення та розуміння у світлі їхнього історичного постання, теоретичного навантаження, а також практичного застосування. Саме у цих координатах можна розкрити не лише позицію постаналітичної філософії історії у порівнянні з іншими різновидами філософсько-історичних рефлексій, але і її власні філософсько-методологічні засади та перспективи.

Сказане визначає специфіку цього дисертаційного дослідження, **об'єктом** якого є філософсько-методологічне значення пояснення та розуміння, **предметом** – розкриття пояснення і розуміння як історичних методів в процесі постання постаналітичної філософії історії, а основною **метою** – виявлення філософського та методологічного значення понять пояснення і розуміння на підставі розгляду постаналітичної філософії історії у її трьох основних аспектах – *історичному*, *теоретичному* та *прикладному*. Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- Виявити історичні передумови філософсько-методологічного осмислення понять пояснення і розуміння.
- Відтворити розвиток методів пояснення і розуміння в новітній англійській філософії, розмежовуючи їх аналітичні та постаналітичні витлумачення.
- Визначити специфіку постаналітичної філософії історії у порівнянні з аналітичною та континентальною філософією історії.
- Розглянути роль методів пояснення і розуміння та їх співвідношення в методологічних розвідках представників та виразників постаналітичних тенденцій у філософії історії.
- Розкрити теоретичне значення методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії.

- Розкрити практичне значення методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії за допомогою вибраних історичних прикладів.

Специфіка предмета, мети та завдань визначила **методи** дослідження. Загальнонаукові методи *аналізу, синтезу, узагальнення, класифікації та систематизації* знадобилися для виявлення і відтворення загальних тенденцій у розвитку уявлень щодо пояснення та розуміння в постаналітичній філософії історії. Виокремлення трьох основних аспектів проблеми – історичного, теоретичного і прикладного – зумовило логіку розкриття теми і структуру роботи. Розгляду кожного аспекту присвячено окремий розділ, в якому, враховуючи його специфіку і маючи на меті повнішу реалізацію дослідницьких завдань, я застосовую також низку інших методів.

Так, визначення історичних передумов методологізації понять пояснення і розуміння, здійснена у першому розділі («Історичні передумови методологізації понять пояснення і розуміння»), передбачало *застосування методів історико-філософського аналізу, зокрема історичної реконструкції*. Це дозволило відтворити розвиток, який зазнали поняття пояснення і розуміння від їх конституювання як специфічних методів пізнання у XIX ст. до їх сучасного використання у постаналітичній філософії історії. Цьому сприяло й *герменевтичне* тлумачення, яке, окрім того, дало змогу розкрити значення пояснення і розуміння у філософських та позафілософських контекстах. З метою повнішого розкриття цих контекстів було використано методи *лексикографічного та етимологічного аналізу*. Логічні методи *генералізації та формалізації* стали в нагоді при висвітленні позицій аналітичних філософів щодо пояснення і розуміння.

Визначенню теоретичного аспекту пояснення і розуміння у різних типах філософії історії, здійсненому у другому розділі («Теоретичне осмислення методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історичного пізнання»), сприяли такі методи, як *текстуальний та контекстуальний аналіз* текстів досліджуваних філософів, *аналіз їхніх реценцій та впливів*. Основні джерела, залучені до цього розділу, також аналізувалися за допомогою *історико-порівняльного*

(компаративного) аналізу, тобто дослідження подібностей між різними філософськими поглядами, та *історико-генетичного аналізу*, який дозволив виявити походження певних філософських тез. Також корисним інструментом при розв'язанні дослідницьких завдань цього розділу став метод *раціональної реконструкції*, який дозволив повніше відтворити ті філософські позиції, які у відповідних джерелах були виражені не зовсім експліцитно і повною мірою визначилися за своїм подальшим впливом.

Нарешті, у третьому розділі, присвяченому прикладному аспекту *пояснення і розуміння* («Постаналітична модель пояснення і розуміння у філософії історичного пізнання: прикладне застосування»), самі ці поняття були застосовані як методи постаналітичної філософії історії – тією мірою, якою це дозволило зробити їхнє визначення в історичному та теоретичному аспектах, здійснене у попередніх двох розділах. Варто також згадати про використання постаналітичної практики *звернення до історичних прикладів* (подібної до методу *case study*), а також застосування таких міждисциплінарних підходів, як *контрфактична історія* та *інтелектуальна історія*. З контрфактичної історії знайшли застосування метод *побудови контрфактичних тверджень*, метод *каузального аналізу* історичного процесу (пошук причин) та метод *аналізу впливів* різних чинників чи особистостей на певні події. А арсеналу з інтелектуальної історії знайшли застосування метод *раціонального пояснення* при аналізі ідей, методи *історичної та культурної контекстуалізації*, *біографічний аналіз* окремих особистостей та *біографічні паралелі* між ними.

**Наукова новизна одержаних результатів** полягає у тому, що вперше в українській філософській науці здійснено систематичний аналіз пояснення і розуміння як методів постаналітичної філософії історії в їх історичному, теоретичному та прикладному аспектах. Наукова новизна дослідження конкретизується у таких положеннях:

***Уперше:***

- Продемонстровано, що герменевтично-позитивістська полярність, яка спричинює поділ західної філософії на аналітичну філософію

пояснення і континентальну філософію розуміння, долається в межах постаналітичної філософії пояснення і розуміння.

- Розкрито історичність самих понять пояснення та розуміння як методів філософії наукового знання та продемонстровано евристичні потенціали їх переосмислення в рамках сучасної постаналітичної філософії історії.
- Виявлено специфіку методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії (контрфактична історія – Н. Фергюсон, Дж. Рис; інтелектуальна історія, історія ідей, біографістика – К. Скіннер, Дж. Покок, М. Бевір, Т. Габермас та Н. Гатібоглу).
- Вибудовано історико-філософську схему розвитку філософії від європейської континентальної філософії XIX–XX ст. (О. Конт, Г. Дройзен, В. Дильтай) до аналітичної (К. Гемпель, Г. фон Вригт, К. Халіфа) та постаналітичної філософії (К. Сандіс, К. Гамер, інші сучасні дослідники) через призму методів пояснення і розуміння.

***Уточнено та доповнено:***

- поділ англомовної філософії XX–XXI ст. на аналітичну та постаналітичну через відмінність позицій щодо статусу, якого набули методи пояснення та розуміння в межах герменевтично-позитивістської полярності;
- застосування терміну *філософія історії*, який може означати філософію і методологію історичного пізнання, історіософію, філософію історичного процесу тощо, зокрема виокремлено континентальну (Г. Гегель, К. Маркс, Ф. Енгельс, К. Ясперс, Р. Арон, Й. Рюзен тощо), аналітичну (А. Данто, Ф. Анкерсміт тощо) та постаналітичну філософії історії (К. Скіннер, К. Сандіс, М. Бевір, Дж. Рис тощо).

***Набули подальшого розвитку:***

- філософсько-методологічні тези постаналітичної філософії історії відносно методологічних засад таких різновидів історичних розвідок,

як контрфактична історія, інтелектуальна історія, інтелектуальна біографія;

- практика звернення до історичних прикладів для ілюстрації теоретично-методологічних положень історичного пізнання шляхом наведення та аналізу двох прикладів застосування методів пояснення і розуміння у контексті постаналітичної філософії історії.

**Теоретичне та практичне значення одержаних результатів.** Результати дисертаційного дослідження можуть знайти застосування у подальших розвідках з філософії історії чи методології гуманітарного пізнання. Вони також можуть бути введені у практику викладання навчальних дисциплін з філософії історії, історії філософії, сучасної філософії тощо, а також для підготовки навчальних посібників із зазначених дисциплін.

**Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.** Дисертаційну роботу виконано у межах науково-дослідної теми кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА «Теоретична і практична філософія: історія та сучасність» (державний реєстраційний номер: 012111100322).

**Особистий внесок здобувача.** Дисертаційна робота є самостійним дослідженням здобувача. Всі положення, логіка дослідження, висновки та пункти наукової новизни відображають авторську позицію, яка сформована через опрацювання масиву тематичної літератури. Усі публікації за темою дисертації здійснено самостійно, без співавторів.

**Апробація результатів дослідження.** Планування та хід виконання дисертаційного дослідження регулярно обговорювалися на засіданнях кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА впродовж навчання автора докторській школі НаУКМА імені родини Юхименків (2019–2023 рр.). У 2021–2022 н. р. на підтримку цього дисертаційного дослідження автор отримав дослідницький грант Фондації Лозинських (США). Частина результатів дисертаційного дослідження була апробована в рамках перебування на академічній мобільності в університеті Глазго (Велика Британія), зокрема на аспірантському семінарі, який проводився в межах програми з Центрально- та східноєвропейських студій (CEES). Основні

результати дослідження були викладені у доповідях автора на таких академічних заходах: XIV міжнародна наукова конференція «Філософія: нове покоління» на тему «Магістралі та маргінеси» (НаУКМА, 29 травня 2020 р.), IX PhD конференція «A LINEA» (НаУКМА, 30 червня 2020 р.), історико-філософські читання на тему «Історіографія філософії як предмет дослідження» (ІФ НАН України, 16 грудня 2021 р.), міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2022» (КНУ, 11–12 травня 2022 р.), міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2023» (КНУ, 11–12 травня 2023 р.).

**Публікації.** Основні результати дисертаційного дослідження викладені автором у семи публікаціях, а саме в чотирьох наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, та трьох тезах, опублікованих у збірниках за матеріалами конференцій.

**Структура та обсяг дисертаційної роботи.** Структура дисертації відповідає меті та завданням дослідження, та складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури, двох додатків. Кожен розділ дисертації містить три підрозділи та висновок, а список використаних джерел (на 17 сторінках) містить 196 джерел, з них 118 джерел англійською, німецькою або французькою мовами. Загальний обсяг дисертації становить 217 сторінок.



## РОЗДІЛ 1. ІСТОРИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ МЕТОДОЛОГІЗАЦІЇ ПОНЯТЬ ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ

Мета цього розділу полягає у з'ясуванні історичних передумов філософського осмислення пояснення і розуміння як понять та методів наукового та історичного пізнання. З цією метою розглядаються позафілософські витоки та контекст формування цих понять шляхом аналізу їх значення та етимології у найбільш релевантних для предметного поля цього дослідження мовах (як-то в українській, англійській, німецькій та французькій), а також з огляду на те, як ці слова буденної мови трансформуються у філософсько-наукові терміни. Після цього розкривається осмислення пояснення та розуміння у методологічних доробках Огюста Конта (1798–1857) та Густава Дройзена (1808–1884), які представляють науково-позитивістський та герменевтично-гуманітарний типи знання відповідно та визначають подальший розвиток цих понять в межах філософії, зокрема і в межах новітньої англосовітної філософії науки та історії. Розглянуті у цьому розділі лінгвістичні, історичні та теоретичні передумови методологізації пояснення та розуміння будуть цінними для подальшого дослідження відповідних методів на ґрунті новітніх філософсько-історичних рефлексій. Окрім того, в межах цього розділу мною обґрунтовується важлива для подальшого дослідження відмінність між аналітичною, континентальною та постаналітичною моделями філософії<sup>31</sup>.

### 1.1. Позафілософські джерела і філософська концептуалізація понять пояснення і розуміння

Поняття *пояснення* і *розуміння* є надзвичайно важливими складовими сучасного філософського словника. Так, в континентальній філософії розуміння є одним із центральних понять феноменологічно-герменевтичної традиції, а пояснення – одним із ключових понять сциєнтично орієнтованих типів філософування. До пояснення і розуміння нерідко звертаються й представники провідних напрямків англосовітної філософії, зокрема – аналітичної та

---

<sup>31</sup> Частина матеріалів до цього розділу була опублікована у моїх статтях та тезах за темою дисертації: (Бакаєв, 2020а; Бакаєв, 2020b; Вакієв, 2020).

постаналітичної. Так, ще з 1970-х пояснення і розуміння постійно перебуває у полі зору англосовної філософії науки (von Wright, 1971; Friedman, 1974; Keil, 2006; Khalifa, 2017). Наразі цим поняттям присвячено окремий тематичний розділ на сайті міжнародної бази даних академічних статей з філософії *PhilPapers*. Про занурення у відповідну проблематику свідчить окремий розділ, присвячений дебатам про епістемологічний зміст як пояснення, так й розуміння (Dellsén, n.d.). Зокрема, популярною темою є співвідношення відповідних настанов у процесі пізнання: чи може розуміння існувати без пояснення або пояснення без розуміння, наскільки ці поняття залежні чи незалежні одне від одного тощо (Strevens, 2013; De Regt, 2013; Lipton, 2017).

Сучасні українські дослідники, звертаючись до осмислення пояснення і розуміння, наслідують або англосовну (аналітичну), або континентальну (феноменологічно-герменевтичну) традицію. Разом з тим, і англосовній, і україномовній філософії бракує детального вивчення історичної генези цих понять, адже їхнє минуле є не менш складним і багат шаровим, ніж їхнє сучасне застосування у методологічній, епістемологічній чи прикладній площині. Відомий представник аналітичної філософії Артур Данто (1924–2013) зазначає, що розрізнення пояснення (нім. *Erklären*) та розуміння (нім. *Verstehen*) починається від Іммануїла Канта (1724–1804), але, якщо зазирнути глибше, його можна помітити у фундаментальних поглядах, вкорінених у засадах усієї Західної цивілізації (Danto, 2007, p. ix). Пояснення та розуміння походять з буденних нефілософських мов і, маючи невизначено давній вік, продовжують мати в них загальне позафілософське значення, котре, однак, перетинається з філософською концептуалізацією, тобто з осмисленням цих понять як особливих методів пізнання (методологізацією). Розглядаючи пояснення та розуміння у загальному (позафілософському) значенні, я послуговуюсь тлумачними словниками, звертаючи увагу на етимологію понять у релевантних для дослідження мовах. Наостанок, у цьому підрозділі я звертаюся до прикладів загального визначення пояснення і розуміння у філософії (поки що без методологічних контекстів), окреслюючи робочу типологію цих понять у філософії.

### 1.1.1. Етимологія та значення понять пояснення і розуміння

За тлумачним словником української мови, першим значенням слова «пояснення» є дія зі значенням «пояснити» (*Пояснення*, 1970–1980), тоді як для дієслова «пояснити» («пояснювати») наводяться три тлумачення: 1) «розповідаючи про що-небудь, робити його ясным, зрозумілим»; 2) «знаходити, розкривати причини, мотиви чого-небудь»; 3) «виправдовуватися в чому-небудь». Третє значення дієслова суголосне другому значенню пояснення: «писемний або усний виклад з метою виправдання» (*Пояснювати*, 1970–1980). Таким чином, пояснення – це 1) розповідь про щось, яка робить це щось ясным та зрозумілим; 2) те, що знаходить та розкриває причини та мотиви чогось; 3) виправдання чогось.

Перше тлумачення є суто етимологічним, бо пояснення походить від слова «ясний», «ясно». Воно і найбільш загальне, адже якщо пояснення є розкриттям причин чи виправданням, воно від цього не перестає бути розповіддю, після якої щось стає ясным. Наступні два тлумачення є розвитком першого тлумачення. Так, пояснення в другому тлумаченні є розповіддю, що робить щось ясным за допомогою знаходження чи розкриття мотивів чогось, а пояснення в третьому тлумаченні – розповіддю, що прояснює щось через виправдання чогось.

Хоча, скажімо, Вільгельм Дильтай вважав, що застосування методу пояснення є характерною відзнакою природознавства (докладніше про це я говоритиму нижче), зазначені тлумачення пояснення можна зустріти й у гуманітарних науках. Наприклад, коли фізики пояснюють, чому небо блакитне, вони шукають причини такого явища. Але причини шукають і в історії. Так, скажімо, коли історики пояснюють Першу світову війну, то вони, серед іншого, намагаються розкрити причини конфлікту. Наприклад, вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда (1863–1914) може розглядатись як причина Першої світової війни. При цьому є й суттєва відмінність, яка полягає у тому, що історики менше схильні апелювати до законоподібних узагальнень (не в останню чергу – через складність їхнього доведення), натомість пояснення як розкриття мотивації дій характерне лише для гуманітаристики. Пояснюючи блакить неба, ми не шукаємо у причинах цього явища мотиви. Натомість пояснюючи вбивство

австрійського ерцгерцога, ми цікавимося також мотивами, які спонукали цей вчинок. Ба більше, третє із наведених тлумачень пояснення є спільним як для природознавства, так і для гуманітаристики. Адже коли, наприклад, критикують певну теорію (неважливо, до якої галузі знань вона належить), її прибічники, відповідаючи на критику, також нерідко намагаються її пояснити й таким чином захистити, виправдати. Отже, пояснення у своєму загальному значенні не є суто природознавчим, адже можливе і в гуманітаристиці. Окрім того, якщо перше тлумачення визначає пояснення як розповідь, яке робить щось ясним та зрозумілим, тоді, фактично, пояснення визначається як причина розуміння. А це, своєю чергою, змушує засумніватися в монополії гуманітарних наук на розуміння, адже таке пояснення, як я продемонстрував вище, характерне і для природознавства.

Переходячи до слова «розуміння», помічаємо, що у тлумачному словнику української мови воно визначається перш за все як дія за першими шістьма значеннями дієслова «розуміти» та першими трьома значеннями дієслова «розумітися», і тільки після цього наводить інші значення даного слова (*Розуміння*, 1970–1980). Я вважаю, що для досягнення моєї мети буде достатньо проаналізувати лише тлумачення розуміння за першим дієсловом, адже «розумітися» є похідним від «розуміти». Для цього дієслова словник наводить такі тлумачення: 1) сприймати, осягати розумом; 2) ясно та чітко щось усвідомлювати; 3) сприймати не розумом, а інтуїцією, чуттям; 4) пізнавати закономірності, проникати в суть якого-небудь явища; 5) оцінюючи, визначати та кваліфікувати щось певним чином; 6) мати відомості та знання про щось (*Розуміти*, 1970–1980). Таким чином, розуміння – це 1) те, що сприймається та осягається розумом; 2) те, що ясно і чітко усвідомлюється; 3) те, що сприймається не так розумом, як інтуїцією та чуттям; 4) пізнання закономірностей та сутностей якогось явища; 5) оцінка, яка щось визначає та кваліфікує; 6) відомості та знання про щось.

Перше тлумачення, знову ж таки, є етимологічним, адже «розуміння» походить від слова «розум», та універсальним, адже таке тлумачення розуміння можна застосувати до будь-якої розумової діяльності людини, включаючи науку. Тлумачення розуміння як ясного та чіткого усвідомлення теж є загальним, але варто

відзначити паралель цього тлумачення з визначенням пояснення як того, що робить щось ясным. Третє тлумачення розуміння (як сприйняття не розумом, а інтуїцією, чуттям), здавалось би, суперечить першому. Як розуміння може бути й тим, що сприймається розумом, і тим, що сприймається не розумом, а інтуїцією? Але треба бути уважним, адже йдеться не про «не розумом», а «не так розумом». Тобто в третьому тлумаченні розуміння є також і осягненням розумом, хоча головним чином це все ж таки осягнення інтуїцією та почуттями. Таке тлумачення розуміння слушно асоціювати з гуманітарними науками, де подібне вчування іноді може бути слухним. Четверте ж тлумачення (як пізнання закономірностей) можна асоціювати з природознавством, яке шукає загальні закони у світі природи. Але це пізнання не лише закономірностей, а й сутності явища, а питання про сутність явища може постати не лише в природознавстві. П'яте тлумачення (оцінка, що визначає) можливе як у природознавстві, так і в гуманітаристиці, адже і там, і там ми визначаємо поняття. Нарешті, останнє тлумачення розуміння (як відомості чи знання) близьке до будь-яких наук, адже усі вони є сферами знання: так, наука походить від слова вчити (навчити), тоді як аналогічні слова німецькою та англійською – *Wissenschaft* (від *Wissen* «знання»), *science* (від латинського *scientia* «знання») – буквально означають знання.

Отже, зрозуміло, що в українській мові обидва поняття – як пояснення, так і розуміння – мають стосунок до науки загалом, а не до якоїсь з її частин (розуміння – до гуманітаристики, а пояснення – до природознавства). Однак для подальшого прояснення значення цих понять важливо також залучити французьку та німецьку, якою писали відповідно О. Конт та Г. Дройзен, що увели пояснення та розуміння у філософію як специфічні способи наукового дослідження, тобто методи. До того ж сучасні дебати про пояснення та розуміння ведуться здебільшого англійською. Тому є сенс визначитися з відповідниками обох понять також і в цій мові. Розглянувши їхню етимологію та застосування у буденних мовах, ми зможемо осягнути, наскільки вони близькі до відповідних філософських термінів.

У французькій мові відповідником для пояснення є *explication*, а для розуміння – *compréhension*. Слово *explication* («пояснення») походить від

латинського *explicō* («поясняю»), яке своєю чергою походить від префікса *ex-* («з-» або «роз-») та *plīcō* («складаю»). Таким чином, *explication* буквально є тим, що розкладає щось. Таке значення є тотожним тлумаченню пояснення як того, що робить щось ясным, адже обидва є близькими до ідіоми «розкласти по полицях». Французьке *compréhension* («розуміння») походить від латинського дієслова *comprehendō*, яке походить від префіксу *com-*, що від сполучника *cum* має значення «з, разом», та *prehendō* («схоплюю»). Таким чином, *compréhension* є буквально «схопленням-разом» або цілісним схопленням, що, як і розуміння в сенсі «осягання розумом», має стосунок до мисленнєвої діяльності людини. В німецькій мові відповідниками пояснення та розуміння є *Erklären* та *Verstehen*. Слово *Erklären* («пояснення») та дієслово *erklären* («пояснити») є поєднанням префіксу *er-*, що має етимологічне значення «з-»<sup>32</sup>, та дієслова *klären*, що походить від слова *klar* («ясний»). Таким чином, *Erklären* етимологічно близьке до українського «з'ясування», що має місце при поясненні як-от, наприклад, з'ясування причин. Своєю чергою, *Verstehen* («розуміння») та *verstehen* («розуміти») походять від префіксу *ver-*, що етимологічно пов'язаний з українським префіксом «про-»<sup>33</sup>, та *stehen* («стояти»). Таким чином, *Verstehen* є «про-стоянням», тобто тим, що стоїть постійно (можна навіть сказати, простоює) та не змінюється. Тут *Verstehen* близьке до значення розуміння як пізнання сутності явищ, адже сутність, на відміну від явищ, не змінюється. Нарешті, англійськими відповідниками пояснення і розуміння є *explanation* та *understanding*. Іменник *explanation* є похідним від латинського дієслова *explānō* («розрівнюю»), яке походить від префіксу *ex-* («роз-») та *plānus* («рівнина, площина»). Таким чином, *explanation* є розрівнюванням, яке робить щось рівним і нескладним, а отже і доступним до розуміння. Слово ж *understanding* походить від *under-* («під») та *standing* («стояння»), тобто буквально *understanding*

---

<sup>32</sup> Вважають, що німецький префікс *er-* походить від більш раннього префіксу *\*uz-* «з»: див. секцію про протоіндоєвропейський префікс *\*ǵd-* у (Pokorny, 1959, S. 1103–1104).

<sup>33</sup> Вважається, що ранній германський префікс *\*fra-* (а отже і похідний німецький *ver-*) і ранній слов'янський префікс *\*pro-* (а отже і похідний український *про-*) походять від протоіндоєвропейського *\*pro-* (див. de Vann, 2008, pp. 489–490).

– це «під-стояння», що близьке до німецького *Verstehen*<sup>34</sup>. Отже, українська пара «пояснення та розуміння» близька до своїх аналогів у інших розглянутих вище мовах, хоча ці значення не є тотожними.

Спільною рисою пояснення і розуміння в усіх цих мовах є те, що вони походять від наступних дієслів: *пояснити* та *розуміти*, *explicō* та *comprehendō*, *erklären* та *verstehen*, *to explain* та *to understand*. Пояснення і розуміння є віддієслівними іменниками, тому з необхідністю ці поняття мають властивість бути дотичними одночасно як до дії, так і до результату цієї дії.

Цю подвійність щодо пояснення зазначає Михайло Тарахтей, розрізняючи пояснення як результат пізнання (статика) та пояснення як процес пізнання (динаміка) (Тарахтей, 2011, с. 50). Як зазначає цей автор, логіки та філософи науки звертали увагу передовсім на статичний вимір пояснення, зокрема на логіко-дедуктивну структуру пояснення як результату; однак пояснення як процедура «не обов'язково існує тільки у вигляді підведення під закон», це також і пошук як такий. Представники класичної аналітичної філософії науки не розмежовували ці два значення пояснення, змішуючи їх або абстрагуючись від цієї пізнавальної динаміки. Утім, в англійській мові у пояснення є як статичне значення твердження, що пояснює, так і динамічне значення власне процесу пояснення. Головним значенням слова *пояснення* є статичне, на нього передовсім і звертали увагу аналітичні філософи науки, однак для підкреслення динамічності пояснення, його процесуальності, можна вживати герундій *explaining*, тобто *пояснювання*. Ця

---

<sup>34</sup> В зазначених мовах на позначення пояснення та розуміння можливі також й інші терміни. Наприклад, історично у французькій існував термін *explication* для пояснення (альтернативно до *explication*). Аналогічно, в англійській мові існує термін *explication*, який може використовуватись як синонім для *explication*. Також, в англійській мові існує *comprehension* та *forstanding* (від дієслова *forstand*) як синоніми *understanding*. В німецькій мові є термін *Erklärung* на позначення експлікації. Нарешті, в українській фаховій мові також зустрічаються латинізми на позначення розуміння (компрегенсія) та пояснення (експлікація та експланація). Однак, етимологія всіх цих термінів насправді вже розкрита при аналізі їхніх аналогів, здійсненому вище.

граматична дистинкція між статичним і динамічним значенням слова, зазначає М. Тарахтей, існує і в інших мовах, як то грецька, болгарська, чи українська (2011, с. 51). Статичне значення пояснення добре суголосне з природознавством, де трапляється пояснення природних подій, але мало придатне для гуманітаристики, де може йтися про пояснення людських дій. Тут доцільним є *пояснювання* чи динамічне значення пояснення, яке зосереджується на діях та розкритті мотивів цих дій, а також не є таким сталим чи універсальним (2011, с. 52).

Хоча за М. Тарахтеєм головним значенням пояснення є статичне, а пояснювання – динамічне, обидва терміни походять від спільного дієслова, і зберігають в собі певну процесуальність. Так, в українському тлумачному словнику перше значенням як пояснення, так й розуміння є динамічними, і лише після них йдуть статичні значення. Пояснення передовсім є дією за значенням «пояснити», і лише після цього визначається як писемний чи усний виклад з метою виправдання (*Пояснення*, 1970–1980). Розуміння є дією за значенням «розуміти», і лише після цього є поглядом, точкою зору (*Розуміння*, 1970–1980). Хоча аналітичні філософи та логіки наголошували передовсім на статичному значенні пояснення, в цілому ця філософія та науці розуміння ніколи не було повністю відірване від динаміки. Навпаки, розуміння, хоча й має статичне значення знання, є надто процесуальним, бо відбувається в герменевтичному колі: предмет розуміння розуміється з його контексту, а контекст – з самого предмету. Розуміння ніколи не є завершеним результатом, натомість постійно довершується. Розуміння є і знанням, і пошуком цього знання, статика тут поєднується з динамікою.

Аналогічним до пояснювання («дія за значенням пояснювати») є термін *розумування* зі значеннями «дія за значенням розумувати» та «результат роздумів, погляди, переконання» (*Пояснювання*, с. 1970–1980; *Розумування*, 1970–1980). *Розумування* перш за все динамічне, бо друге значення є результатом дії «розумувати», яка має таке значення: «думаючи, робити певні висновки; міркувати, розмірковувати» (*Розумувати*, 1970–1980). Якщо пояснювання корелює до *explaining*, тоді розумування, власне як і розуміння, – до *understanding*. Можливо, традиційне протиставлення пояснення та розуміння в англійській філософії



базується в тому числі й на тому, що герундій *understanding* зайвий раз підкреслює спорідненість терміну до дієслова *to understand*, розуміти. Розумування умовно можна назвати процесом міркування, а розуміння – результатом, що, знову таки, за колом починає наступне розумування – допоки ми не отримуємо достатнього розуміння предмета, який прагнемо зрозуміти. З міркувань будуються наступні міркування, з яких у сумі формується знання. І цей процес-результат має мати місце і в природознавстві, і в гуманітаристиці, бо як перша, так і друга є різновидами людського знання.

### **1.1.2. Робоча типологія понять пояснення і розуміння у філософському застосуванні**

Навряд чи можна точно визначити момент, коли поняття пояснення і розуміння стали вживатися не лише в загальному нефілософському сенсі, але й з певним філософським навантаженням. Ці слова також продовжують використовуватися у звичайному позафілософському значенні у буденних мовах. Разом з тим концептуалізацію поняття розуміння (*understanding*) зустрічаємо ще у представника ранньомодерної філософії Джона Лока (1632–1704), який стверджував у «Розвідці про людське *розуміння* (курсив мій. – М. Б.)» (*An Essay Concerning Human Understanding*, 1689), що «здатність мислення називається *розумінням* (курсив мій. – М. Б.)» (Locke, 2022, Chapter VI). Інший представник ранньомодерної британської філософії Девід Г'юм (1711–1776) також ужив цей термін в сенсі здатності людського пізнання (Hume, 1861). Герменевтична традиція також активно оперує поняттям розуміння, розкриваючи ключову для себе процедуру тлумачення (інтерпретації) саме через *розуміння* (George, 2021). Хоча осмислення інтерпретації можна зустріти у таких античних мислителів, як Платон (428/427–348/347 рр. до н.е.) (у діалозі «Іон»), Аристотель (384–322 рр. до н.е.) (у трактаті «Про тлумачення»), Філон Александрійський (біля 20 р. до н.е. – 50 р. н.е.) тощо, за своєю проблематикою герменевтика була довгий час спеціальною, прикладною дисципліною, тобто стосувалася тлумачення конкретних текстів. Власне філософською або загальною герменевтикою стає, починаючи з таких

мислителів, як Фрідріх Шлейєрмахер (1768–1834), Г. Дройзен, В. Дильтай, завдяки яким увага зосереджується на умовах тлумачення як такого. При цьому герменевтичне розуміння є відмінним від розуміння як здатності пізнання. Так, сучасний український дослідник Андрій Богачов відмежовує розуміння від пізнання та пояснення. За ним, герменевтичне чи тлумачне розуміння є досвідом сенсу і залежить від історії чи події, в якій бере участь інтерпретатор, і цей досвід розкриває «його часову причетність до цілості людського існування і світу». З іншого боку, як зазначає цей дослідник, науковий чи абстрактний досвід визначається як пояснення або пізнання, цей досвід є досвідом об'єкта чи дослідом, і тут йде мова про об'єктивність і необмежену повторюваність досягнутого (Богачов, 2011, сс. 9–10). І дійсно, термін «пояснення» чи *explanation* можна віднайти в контексті пояснення наукових термінів у ранньомодерної натурфілософії (наприклад, у назві праці: *Natural Philosophy With an **Explanation** of Scientific Terms, and an Index*, 1829), але разом з тим варто помітити також й неоднозначність з терміном «розуміння», адже у різних застосуваннях він може позначати як здатність до пізнання, так і як відмежування від наукового пізнання. Тому вважаю, що варто попередньо спробувати типологізувати застосування термінів «пояснення» і «розуміння», залучаючи вже окреслені загальні та філософські значення.

1. **Пояснення** (англ. *explanation*, фр. *explication*, нім. *Erklären*), за найбільш загальним значенням, є розповіддю, яка робить щось ясним і зрозумілим. Підпадає під будь-які сфери знання, і за визначенням включає як статичне, так і динамічне значення: розповідь може бути як процесом, так і завершеною дією, текстом. **Пояснювання** (англ. *explaining*) є додатковим терміном, що зосереджується суто на динамічному значенні пояснення. Пояснення (пояснювання) робить щось зрозумілим, а тому співвідноситься з розумінням, принаймні у загальному значенні поняття.

а) За уточненим значенням, пояснення є розповіддю, що розкриває причини або мотиви. Якщо мова йде про причини, то це **причинове** чи **каузальне пояснення** (англ. *causal explanation*).

- Найбільш поширеним таке пояснення є в природознавстві, і саме таке **наукове пояснення** (англ. *scientific explanation*) філософські осмислювали в межах позитивізму та традиційної аналітичної філософії, при цьому абстрагуючись від динамічного значення такого пояснення. Сучасний філософ науки Карим Халіфа, позицію якого було коротко схарактеризовано у Вступі й буде детальніше проаналізовано у наступному підрозділі, проводить паралелі між науковим поясненням та пояснювальним розумінням, яке є наслідком такого пояснення (Khalifa, 2017, pp. 1–22).
  - Однак каузальне пояснення зустрічається і в історії, що також опікується причинами. Так, відомий представник аналітичної філософії Карл Гемпель (1905–1997), про якого я теж вже говорив у Вступі й буду детально говорити у наступному підрозділі, стверджував, що каузальне пояснення трапляється як в природознавстві, так і в історичній науці (Hempel, 1965; 1942).
- b) Якщо ж мова йде про мотиви чи цілі чогось, то це телеологічне пояснення.
- Відомий представник аналітичної філософії Георг фон Вригт (1916–2003) протиставляв каузальне пояснення телеологічному. Відомий логік доводив, що в історії наукового дослідження каузальне пояснення набуло форму наукового, а телеологічне було витіснене з природознавства за посередництва Г. Галілея (1564–1642), тому злилося з герменевтичною традицією розуміння, зокрема і через філософію Г. Гегеля (1770–1831), який реабілітував телеологію (von Wright, 1971, pp. 1–7).
- c) Можливі й інші види пояснення, але зазвичай вони визначаються через порівняння з каузальним поясненням. Як от історик ідей Марк Бевір (нар. 1963) апелює до **раціонального пояснення** (англ. *rational explanation*), що розкриває умовні зв'язки між різними ідеями, на відміну від каузального пояснення, яке розкриває необхідні зв'язки у ланцюжку причина-наслідок (Bevir, 2004, p. 220).

d) Пояснення як **виправдання** є останнім словниковим значенням терміну, але я не вважаю виправдання самостійним видом пояснення. Натомість це певний наслідок пояснення, як і розуміння. Так, пояснення може розкрити причини певного вчинку, цілі та мету діяча, ідею, і усі ці пояснення можуть слугувати виправданням цих вчинків. Але з пояснення необов'язково слідує виправдання. Чи дійсно хтось заслуговує бути виправданим з огляду на пояснення – це питанням морального судження. Докладно співвідношення пояснення з виправданням досліджує сучасний дослідник Найджел Плезантс, який розкриває вплив розуміння на виправдання, посилаючись на французьке прислів'я: *tout comprendre c'est tout pardonner*, «все розуміти означає все прощати» (Pleasant, 2021).

2. **Розуміння** (англ. *understanding*, фр. *compréhension*, нім. *Verstehen*), за найбільш загальним значенням, є тим, що сприймається й осягається розумом. Розуміння також є ясним і чітким усвідомленням, оцінкою, відомістю, знанням. Це все загальні значення, які можливі в будь-якому знанні. За цими визначеннями, розуміння охоплює як статику (оцінка, відомість, знання), так і динаміку (сприймання, осягання, усвідомлення).

a) Розуміння, що сприймається не так розумом, як інтуїцією і чуттям, є **емпатійним розумінням** (англ. *empathic understanding*). Воно ж є **герменевтичним розумінням** (англ. *hermeneutic understanding*), яке за посередництва В. Дильтея стає ключовим моментом методології гуманітарних наук (наук про дух). За Г. фон Вригтом, таке розуміння є розвитком традиції телеологічного пояснення (пояснення цілей) (von Wright, 1971, pp. 1–7). Таке розуміння не є завершеним, адже рухається за герменевтичним колом: скажімо, від тексту до контексту і назад.

b) Розуміння як пізнання закономірностей явищ, за вже згадуваним К. Халіфою, є наслідком наукового (каузального) пояснення, а тому є **пояснювальним розумінням** (англ. *explanatory understanding*), воно ж **наукове розуміння** (англ. *scientific understanding*). Це розуміння теж не є

фінальним, і може покращитись, якщо знаходиться краще пояснення (Khalifa, 2017, pp. 1–22).

с) Водночас розуміння як пізнання сутностей не є різновидом наукового розуміння в природознавстві чи історії, бо розкриття сутностей не є частиною природознавчого чи історичного дослідження. Не є частиною пояснювального розуміння наступні види розуміння, які К. Халіфа називає **непояснювальними** (англ. *non-explanatory*):

- **Пропозиційне розуміння** – розуміння певного речення (я розумію, що значить р).
- **Конкретно-лінгвістичне розуміння** – розуміння певної фрази певної мови.
- **Загально-лінгвістичне розуміння** – загальне розуміння певної мови.
- **Процедурне розуміння** – розуміння того, як щось робити (наприклад, розуміння, як грати на музичному інструменті).
- **Інтеррогативне розуміння**, нарешті, є відповіддю на питання хто/де/що/коли, де ці питання не передбачають пояснення (наприклад, розуміння, хто є моїми друзями) (Khalifa, 2017, pp. 1–2).

Таким чином, існують різні види пояснення і розуміння. Деякі є загальними й підпадають під будь-яке знання, інші ближчі до природознавства чи гуманітаристики (і зокрема історії), однак я не зміг знайти ознак протиставлення цих двох термінів, засновуючись лише на загальних значеннях слів. Навпаки, між поясненням і розумінням існує чимало перетинів. Скажімо, пояснення робить щось зрозумілим, а розуміння можна визначати як осягнення закономірностей, а це вже справа наукового пояснення.

## 1.2. Філософські джерела методологізації понять пояснення і розуміння

Протиставлення між поясненням і розумінням у філософії та методології науки набуло чіткого оформлення у працях німецького філософа Вільгельма Дильтая. Як визнає сучасний дослідник Рудольф Маккріл, В. Дильтай найбільше відомий тим, як він розрізняв природничі та гуманітарні науки: природничі науки

пояснюють, а гуманітарні науки розуміють (Makkreel, 2016). Але В. Дильтай не запровадив відповідні поняття у філософії, а лише їх популяризував. Так, на філософа здійснив вплив британський філософ Джон Стюарт Мілль (1806–1873), чие поняття моральних наук (англ. *moral sciences*) було перекладено німецькою мовою як *Geisteswissenschaften*, і саме цим терміном В. Дильтай називає науки про дух. Відчутний вплив на Дж.-С. Мілля, своєю чергою, здійснив засновник позитивізму Огюст Конт (1798–1857), який і ввів вперше поняття пояснення як єдиний можливий метод наукового дослідження. Оponentом О. Конта виступив Йоган Густав Дройзен (1808–1884), протиставивши, з одного боку, фізичний метод пояснення, а з іншого – історичний метод розуміння. О. Конт і Г. Дройзен не є першими філософами, що вживали у своїх текстах поняття пояснення і розуміння. Так, Г. Дройзен належав до школи історизму, яка перебувала під впливом романтизму та герменевтики, тоді як ще до О. Конта пояснення, як зазначалося вище, вживалося в контексті натурфілософії. Утім, саме О. Конт та Г. Дройзен методологізували ці поняття, визначаючи їх не просто як філософські терміни, а як методи наукового дослідження. В цьому плані В. Дильтай продовжує лінію, яка бере початок від позитивізму (О. Конт) та історизму (Г. Дройзен) і передбачає чітке розмежування пояснення і розуміння. Протиставлення пояснення і розуміння у В. Дильтає є ознакою того, що сучасний філософ Дон Айді (нар. 1934) називає герменевтично-позитивістською полярністю, яка є одним з основних чинників, що стали визначальними у контексті розколу західної філософії на континентальну та аналітичну (Ihde, 1997) <sup>35</sup>.

### **1.2.1. Методологізація поняття пояснення в позитивізмі О. Конта**

У засновника позитивізму О. Конта міркування щодо пояснення з'являються в контексті розмежування науки та не-науки. Так, в опублікованому 1830 р. першому томі свого «Курсу позитивної філософії» (*Cours de Philosophie Positive*) мислитель формулює закон трьох стадій (Comte, 2014). Згідно з ним, і людство

---

<sup>35</sup> Докладніше про Дона Айді та розвиток поняття розуміння в герменевтиці див. у (Бакаєв, 2018).

загалом, і кожне окреме знання (в тому числі наука) проходять у своєму розвитку наступні три стадії:

- *Теологічна стадія.* Людина намагається досягти пізнання внутрішньої природи речей або абсолютного знання. В результаті такого пізнання постулюється те, що прямо не спостерігається у світі явищ, але нібито впливає на нього: зокрема, першопричина та кінцева мета світу. Теологічна стадія, відповідно, передбачає постулювання надприродних чинників, а явища пояснюються (фр. *explique*) через довільне втручання цих чинників у світ.
- *Метафізична стадія* є розвитком теологічної, бо також передбачає досягнення абсолютного знання. Різниця в тому, що тут постулюються абстрактні сили (сутності), а пояснення (фр. *l'explication*) речей відбувається через пошук відповідних сутностей.
- *Позитивна стадія* передбачає усвідомлення неможливості набуття абсолютного знання, а тому на ній можливе лише відносне знання, тобто пізнання дійсних законів явищ, якого можна сягнути через правильне поєднання міркування і спостереження. Пояснення фактів (фр. *l'explication des faits*) є лише встановленням зв'язку між окремими явищами (фр. *phénomènes particuliers*) та деякими загальними фактами (фр. *faits généraux*), число яких має зменшуватись мірою прогресу науки (Comte, 2014, Première leçon II, 3-5).

Тут різниця між стадіями знання є різницею методологічною, адже кожна з цих стадій має свій метод дослідження світу. Позитивна стадія відрізняється від попередніх методом позитивного пояснення (фр. *l'explication positive*). Дослідник спадщини О. Конта Вінсент Гіян, послуговуючись розділенням пояснення (*explanation*) на *explanandum* (те, що пояснюється) та *explanans* (те, чим пояснюється), підкреслює, що лише у позитивному поясненні ці елементи пояснення піддаються спостереженню (Guillin, 2016, p. 20). Так, на попередніх стадіях *explanans* є надприродним чи позасвітовим чинником (скажімо, бог чи сутність), що не піддається прямому спостереженню. Ба більше, *explanandum* у

теологічному чи метафізичному поясненні також не обов'язково спостерігається. Наприклад, в межах грецької міфології появу бога війни Ареса можна пояснити через бога грому Зевса, бо останній є батьком першого. Втім, ні той, ні інший не спостерігаються у світі явищ. Аналогічно, в платонізмі появу ідей, що є зразком наслідування для речей, можна пояснити ідеєю Блага, бо її наслідують всі ідеї. Втім, ідеї також безпосередньо спостерігати неможливо. На позитивній стадії відбувається відмова від претензії на абсолютне пізнання, а тому й не залучається до пояснення те, що прямо не спостерігається.

Втім, у позитивному поясненні все ж таки є те, що уникає спостереження. Ідеться про загальні факти, які виступають як зв'язки між різними явищами у поясненні. В. Гіян вірно помічає, що слово «факт» тут може ввести в оману, адже зазвичай «факт» вживається як синонім до явища і тоді має піддаватися спостереженню. Але, як слушно зазначає цей дослідник, загальний факт є загальним твердженням, а не явищем (Guillin, 2016, р. 20). Іншими словами, мова про узагальнення закономірностей між множиною явищ або ж закон. Таким чином, це результат міркування, а не спостереження. Візьмемо, наприклад, закони Йоганна Кеплера (1571–1630), які описують рух планет навколо зірки. Ми здатні спостерігати рух конкретних планет навколо конкретної зірки, але не здатні спостерігати сам закон, відповідно до якого відбувається рух.

Сама позитивність позитивного пояснення мала б означати, що це пояснення стосується лише речей, які існують у світі явищ (на противагу негативності попередніх пояснень, які зачіпають і те, чого у світі явищ немає). Це стосується і метафізичних абстракцій. Проблема тут у тому, що закон є продуктом узагальнення тих закономірностей, які існують у світі явищ, але сам не є явищем. Це абстракція, яка ставить під сумнів позитивність позитивного пояснення. Ймовірно, О. Конт це розумів, коли стверджував, що філософською метою науки є зменшення кількості загальних законів, які необхідні для позитивного пояснення. Проте, закони є неусувними (бо позитивне пояснення без закону-зв'язки стане просто сукупністю випадкових явищ), а їхньому зменшенню є межа. О. Конт скептично ставився до можливості прийти врешті-решт лише до одного універсального закону навіть в



далекому майбутньому (Comte, 2014, Première leçon VII, 3). Відповідно, закон є необхідним негативним елементом у позитивному поясненні.

Ба більше, якщо неможливий один закон, який міг би пояснити всі явища, то не є можливим і одне пояснення, яке було б справедливим для всіх наук. О. Конт писав, що «спроби універсального пояснення усіх явищ одним законом найвищою мірою химерні» (Comte, 2014, Première leçon VII, 2). Відповідно, кожна наука має свої позитивні пояснення, які апелюють до своїх законів. Наприклад, хімічні явища пояснюються законами хімії, а фізичні – фізики. А як щодо гуманітарних наук? Перш за все, сам О. Конт у своєму «Курсі позитивної філософії» їх не розглядає. Найближчою до гуманітарних наук в його розгляді є соціальна фізика чи соціологія. Втім, між соціологією та гуманітарними науками існують суттєві відмінності.

Соціологія вивчає суспільство, яке можна безпосередньо спостерігати та намагатися встановлювати стосовно нього якісь загальні закономірності. Цього не скажеш, наприклад, про історію. Вона вивчає минуле, якого вже немає. Відповідно, в історії не може йтися про пряме спостереження. Отже, за позитивістським визначенням, історія наукою не є. Але історія не є також і теологією чи метафізикою, адже минуле в ній не є ні надприродним, ні абстрактним. Таким чином, історія не вписується у закон трьох стадій.

### **1.2.2. Методологізація поняття розуміння в «історичі» Г. Дройзена**

Німецька школа історизму (нім. *Historismus*), до якої належав і Йоган Густав Дройзен, обґрунтовувала, що історія є наукою, але не в позитивістському сенсі. Засновник школи Леопольд фон Ранке (1795–1886), який визнається також засновником сучасної академічної історіографії (див., наприклад, Stern, 1970, р. 54), вважав історію емпіричною, якщо та спирається на наявні першоджерела: хоча саме минуле спостерігати вже не можна, свідчення про минуле – можна. Але, знаходячись під впливом німецького романтизму, Л. фон Ранке також наполягав, що історія є наукою про індивідуальне (особистість), а не про загальне (закон). Будучи послідовником Л. фон Ранке, Г. Дройзен заперечив О. Конту, коли визначив, що пояснення не є єдиним універсальним методом, адже в історії йдеться не про

пояснення (*Erklären*), а про розуміння (*Verstehen*), і перше стосується загального, а друге – індивідуального<sup>36</sup>. Схожої настанови дотримуватимуться також В. Дильтай та баденські неокантіанці, зокрема Вільгельм Віндельбанд (1848–1915), які розділили науки на науки про природу та науки про дух, які спираються на методи пояснення і розуміння відповідно.

О. Конт сформував дві умови науковості знання: 1) воно має бути емпіричним, тобто піддаватися прямому спостереженню; 2) воно повинно володіти позитивним поясненням як методом, який пов'язує окремі явища із загальним законом. Таким чином, О. Конт обмежує науку (*science*) лише тими дисциплінами, які здатні виконати ці умови. Ними, за засновником позитивізму, є природознавство (астрономія, фізика, хімія, біологія), математика (як мова природи) та соціологія (як соціальна фізика) (Comte, 2014, Première leçon II). Таке розуміння науки переходить і в англійську традицію: наприклад, Кембриджський словник визначає науку (*science*) перш за все як знання, що є результатом ретельного дослідження структури та функціонування фізичного світу (*Science*, n.d.). Але Г. Дройзен, коли каже про науку (*Wissenschaft*), має на увазі не лише природознавство, а будь-яке систематичне знання. У праці «Нариси історики» (*Grundriss der Historik*), що вперше була опублікована у 1858 р., Г. Дройзен виокремлює три наукові методи: спекулятивний (філософський та теологічний), фізичний та історичний. Сутність цих методів наступна: пізнати (*erkennen*), пояснити (*erklären*), зрозуміти (*verstehen*) відповідно (Droysen, 1868, s. 11).

Ці три методи відповідають тому, що Г. Дройзен називає старим каноном наук: логіка, фізика, етика. У повнішій праці Г. Дройзена, «Історика. Лекції з енциклопедії та методології історії» (*Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*, видана посмертно у 1960 р.) саме етика і стає «історикою», тобто методологією та теорією історичного дослідження, адже етика

---

<sup>36</sup> Разом з позитивізмом, Г. Дройзен також заперечує схожі тенденції в історичній методології (див. Maclean, 1982, р. 484-485), зокрема і спекулятивну філософію історії Г. Гегеля (див. Gilbert, 1983, р. 328).

є законом історії (Droysen, 1960, s. 270). Тобто, як і О. Конт, він описує людське знання як тріаду, але О. Конт ділить знання на теологію, метафізику та науку, тоді як Г. Дройзен – на логіку, фізику та «історіку». Тут є ще низка принципових відмінностей. По-перше, якщо в О. Конта наукою (*science*) є лише останній елемент виокремленою ним тріади, для Г. Дройзена науками (*Wissenschaft*) є всі елементи його тріади. По-друге, в О. Конта теологія, метафізика і наука є трьома етапами еволюції одного знання. Звідси й схожість методів при дослідженні світу. У нього кожне знання з тріади пояснює світ, а різниця тут лише в тому, як воно його пояснює – через богів, абстракції чи загальні закони. Оскільки наука є метою цієї еволюції, то нічого після науки бути не може. На відміну від О. Конта, у Г. Дройзена тріада – це не три етапи однієї еволюції, які змінюють одне одного, «а три грані однієї призми» (Droysen, 1868, s. 11). Кожне знання тут є самоцінним, адже розкриває свій аспект дійсності, який іншому видові знання є недоступним. Відповідно, у кожного зі знання є принципово різні методи.

Співвідношення позицій О. Конта і Г. Дройзена можна зобразити таким чином:

<b>О. Конт</b>		<b>Г. Дройзен</b>	
<b>Види знань</b>	<b>Методи</b>	<b>Види знань</b>	<b>Методи</b>
Теологія	теологічне пояснення	Логіка	спекулятивний (пізнання)
Метафізика	метафізичне пояснення		
Наука	позитивне пояснення	Фізика	фізичний (пояснення)
		«Історика» (етика)	історичний (розуміння)

Спекулятивний метод пізнання або впізнання (обидва слова відповідають німецькому *Erkennen*) має справу з міркуванням та його логічними формами. Фізичний метод пояснення має справу зі світом природи та відповідає позитивному

поясненню О. Конта (тобто говорить про встановлення зв'язку між окремими явищами та загальним законом). Історичний метод розуміння полягає в сприйнятті внутрішнього життя іншої людини через її висловлювання, які ми сприймаємо. Це розуміння передбачає герменевтичне коло, адже «одиничне розуміється в цілому, з котрого воно народжується, а ціле – із цього одиничного, в якому воно виражається» (Droysen, 1960, s. 25). Наприклад, окреме висловлювання іншої людини розуміється, виходячи із загального уявлення про ту людину, якій це висловлювання належить, а уявлення про цю людину розуміється з тих висловлювань, через які вона себе виражає.

За Г. Дройзенем, розуміння відбувається безпосередньо і без усвідомлення логічного механізму, завдяки якому воно осягається. Акт розуміння є «безпосередньою інтуїцією, творчим актом, іскрою між двома електрично зарядженими тілами, актом зачаття, концепції» (Droysen, 1960, s. 26). Г. Дройзен порівнює повсякденне розуміння з історичним, однак різниця тут в тому, що в історичному розумінні інша людина є віддаленою від нас у просторі та часі. Історик прагне до того, щоб нівелювати цю різницю. За Г. Дройзенем, суть історії полягає в тому, щоб зрозуміти людей далекого минулого як таких, що промовляють до нас, знаходяться Тут і Тепер. Завдання ж історії полягає в тому, щоб досягти такого розуміння шляхом дослідження (Droysen, 1960, s. 26). Для того, щоб таке дослідження було науковим, воно має слідувати історичному емпіризму. Якщо природознавчий емпіризм передбачає дослідження світу природи шляхом пояснення, то історичний – дослідження людського або ж морального світу шляхом розуміння (Droysen, 1960, s. 28).

Для дослідження цієї історичної емпірії необхідно мати матеріал. Г. Дройзен розподіляє історичний матеріал на три категорії: джерела, залишки та пам'ятники. Джерела є уявленнями людей минулого, які дійшли до сучасності у вигляді спогадів (наприклад, мемуари, хроніки). Джерела поділяються на першоджерела (безпосереднє свідчення про минуле) і вторинні джерела (ті, які базуються на безпосередніх свідченнях). Залишки є тими речами з минулого, які дійшли до сучасності у вигляді руїн чи в невпізаному вигляді (такими речами є, наприклад,

стара церква чи елемент сучасної мови). Пам'ятники являють собою поєднання попередніх двох категорій: це залишки з минулого, які також передають і певне уявлення про подію у минулому (прикладом може слугувати тріумфальна арка) (Droysen, 1868, s. 14). Історичне дослідження ґрунтується на історичному матеріалі, але не обмежене ним. Г. Дройзен допускає доповнення та розширення історичного матеріалу за допомогою евристики, яка охоплює: а) інтуїтивні пошуки та відкриття; б) комбінування (коли завдяки правильному впорядкуванню те, що не було історичним матеріалом, стає таким); в) аналогії (коли в схожих умовах допускається схожий хід подій); г) гіпотезу (Droysen, 1868, s. 15).

Таким чином, якщо природознавство стає наукою завдяки тому, що сполучає міркування (пояснення через загальні закони) зі світом природи, базуючись на принципах емпіризму, історія стає наукою завдяки тому, що сполучає міркування (розуміння окремої людини) зі світом людини, який маніфестує себе через історичний матеріал та доповнюється евристикою, і це є історичним емпіризмом. Важливо зазначити, однак, що історія, яка базується на принципах позитивізму, а не історизму, історією не буде. Так, якщо слідувати вимогам тотального детермінізму на кшталт Лапласового, вигаданий його автором<sup>37</sup> уявний демон, який знає всі фізичні стани сучасного світу, також буде знати все минуле та майбутнє цього світу (Laplace, 1814, p. 2). Однак цей демон не буде істориком. Річ у тім, що знання лише фізичних станів не є достатнім. Демон може пояснити ці стани відповідно до загальних законів, але не розуміє внутрішнє життя тих, хто в цих станах перебував. За Г. Дройзенем, матеріальні умови не вичерпують сутність морального світу, їх недостатньо для пояснення і розуміння цього світу. Прикладом Г. Дройзена є симфонія німецького композитора Людвіга ван Бетховена (1770–1827): вона розуміється і пояснюється не через акустичні закони чи матеріали, з яких зроблені музичні інструменти, а як те, що не має аналогів у світі природи, як те, що промовляє з душі композитора до наших душ (Droysen, 1960, s. 13).

---

<sup>37</sup> Мова про відомого французького вченого-детермініста та старшого сучасника О. Конта П'єра-Симона Лапласа (1749–1827).

Зі свого боку, один із попередників філософської герменевтики В. Дильтай, говорячи про *розуміння* у науках про дух та *пояснення* у науках про природу, прямо не визнає, що на нього вплинуло Дройзенове розмежування *розуміння* історики та *пояснення* фізики, але, зважаючи на схожість позицій двох мислителів, можна говорити принаймні про щільний логічний зв'язок. Так, в «Ідеях щодо описової та аналітичної психології» (*Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie*, 1894) В. Дильтай висловлює відому формулу, що «природу ми пояснюємо, а душевне життя ми розуміємо» (Dilthey, 1924, s. 144). Для того, щоб зробити такий висновок, В. Дильтай окреслює відмінності наук про природу від наук про дух. Зокрема, німецький філософ помічає, що оскільки в природознавстві факти є зовнішніми стосовно духа, то зв'язок природних явищ може бути даним лише шляхом висновків, які отримані за посередництвом гіпотез (Dilthey, 1924, s. 143). В принципі, це і є науковим поясненням (за О. Контом) та поясненням фізики за (Г. Дройзенем), яке полягає в тому, щоби окремі явища були пов'язані за допомогою загальних законів, а закон тут є нічим іншим, як гіпотезою, яка отримала своє підтвердження шляхом спостереження. Своєю чергою, в науках про дух факти є внутрішніми стосовно духа. Як наслідок, в основі наук про дух завжди є зв'язок душевного життя, який є даним (Dilthey, 1924, s. 143). Таке тлумачення розуміння (як зв'язку душевного життя) є подібним до того тлумачення розуміння, яке висунув Г. Дройзен. Зокрема, у вищезгаданому прикладі з симфонією Л. ван Бетховена Г. Дройзен описав розуміння симфонії як зв'язок наших душ та душі композитора.

### **1.2.3. Герменевтично-позитивістська полярність методів пояснення і розуміння**

Герменевтично-позитивістська полярність методів пояснення і розуміння, яка позначилася на поділі західної філософії на континентальну (герменевтично-гуманітарна методологія) і аналітичну (логіко-епістемологічна методологія), бере витoki у протиставленні пояснення, як його визначив О. Конт, та розуміння, як його визначив Г. Дройзен. А саме: О. Конт першим визначає, що науки пояснюють світ, але, на відміну від Г. Дройзена (і згодом В. Дильтая), в О. Конта пояснення є

способом пізнання світу, яке характерне не лише для науки. Так, формулюючи свій закон трьох стадій (теологія, метафізика, наука), О. Конт констатує, що на кожній стадії існує пояснення явищ світу: на теологічній – через богів, на метафізичній – через абстракції, а на позитивній (науковій) – через самі явища (шляхом поєднання за допомогою загального закону явища, що пояснює, та явища, яке пояснюється). Утім, попри те, що пояснення присутнє на всіх трьох стадіях, як вже було зазначено вище, в системі О. Конта немає місця для гуманітарних наук і, зокрема, для історії. Якщо виходити із Контового вчення про три стадії, історія не належить до науки, бо в ній немає загальних законів, а явища історії, які залишилися у минулому, не піддаються прямому спостереженню. Але вона не є також ані метафізикою, бо це минуле не є абстрактним, ані теологією, бо це минуле не є надприродним.

Натомість Г. Дройзен знаходить належне місце для історії як науки. На відміну від О. Конта, він послуговується не одним методом для всього знання (поясненням), а трьома: пізнання, пояснення *та* розуміння. Якщо пізнання відповідає формально-логічному методу, а пояснення є методом природничих наук, то розуміння є історичним методом. Розуміння є сприйняттям внутрішнього життя іншої людини через її висловлювання, яке відбувається у герменевтичному колі. Саме таке значення розуміння потім стане основою вчення В. Дильтея, для якого науки про природу пояснюють, а науки про дух розуміють.

Як зазначалося у Вступі, у ХХ ст. через В. Дильтея метод *розуміння* стає однією із засад герменевтичної філософії Мартина Гайдегера (1889–1976) та Ганса-Георга Гадамера (1900–2002); подібно до цього, через Контового послідовника Карла Густава Гемпеля (1905–1997) метод наукового *пояснення* стає основою логічного позитивізму. Якщо герменевтична філософія впливає передовсім на становлення та розвиток континентальної філософії, то позитивізм (особливо у такій його версії, як логічний позитивізм) є визначним для аналітичної філософії. Звертаючись до герменевтично-позитивістської полярності, Д. Айді вважає, що в рамках сучасного природознавства, де важливо не лише пояснювати природу, але й розуміти та інтерпретувати показники приладів, які допомагають нам її пояснити, ця полярність, яка у ХХ столітті зумовила розкол філософії на континентальну та

аналітичну, вже є подоланою (Ihde, 1997, pp. 375–381). Подібним чином відомий представник сучасної німецької філософії Карл-Отто Апель (1922–2017) вважає, що «E-V контроверсія», тобто суперечність між поясненням (нім. *Erklären* чи англ. *explanation*) та розумінням (нім. *Verstehen*), наразі вже може вважатися застарілою (ApeI, 1984, p. 244–251). Якщо герменевтично-позитивістську полярність справді вдається подолати, то також можна припустити, що й поділ філософії на континентальну та аналітичну втрачає свою колишню гостроту<sup>38</sup>, що робить можливою трансформацію аналітичної філософії у постаналітичну.

### **1.3. Методи пояснення і розуміння в новітній англомовній філософії науки (природознавства) та філософії історичного пізнання**

У цьому підрозділі я маю на меті продемонструвати значущість методів пояснення і розуміння в новітній англомовній філософії в межах проблематики філософії науки. Під новітньою англомовною філософією я матиму на увазі традицію філософування, яка спочатку була переважно аналітичною, а згодом трансформувалася у постаналітичну, і намагатимусь продемонструвати відмінності між ними. Також в межах цього підрозділу я планую показати, що протиставлення пояснення і розуміння насправді є доволі штучним. Оскільки я розглядаю пояснення і розуміння саме як методи наукового пізнання, то і зосереджуюсь передовсім на філософії науки, під якою маю на увазі філософські рефлексії щодо наукового дослідження та його методів. Філософію науки я розділяю на філософію природознавства та філософію історичного пізнання, яку також називають філософією історії, хоча ці поняття не обов'язково тотожні<sup>39</sup>. Тому є дві причини. По-перше, до методів пояснення та розуміння активно звертаються сучасні

---

<sup>38</sup> Докладніше про подолання розриву між континентальною та аналітичною філософією див., напр., (Крічлі, 2008) чи (Менжулін, 2008).

<sup>39</sup> Річ у тім, що філософія історії є доволі широким поняттям, яке може охоплювати не лише філософські рефлексії про методи історичного дослідження, але й, скажімо, міркування щодо історичного процесу і ролі особистості у ньому. Докладніше про різновиди філософії історії я говоритиму у наступному розділі.



англомовні дослідники, які працюють саме в межах цих напрямків. По-друге, заведено вважати, що через відмінності у своїх предметах такі два напрямки досліджень, як (1) філософія і методологія природознавства і (2) філософія і методологія історії, являють собою свого роду полюси сучасного знання, де з одного боку маємо традицію сцієнтизму та позитивізму, а з іншого – гуманітарно-герменевтичну традицію.

### **1.3.1. Методи пояснення і розуміння в філософії науки (природознавства)**

Для аналізу співвідношення пояснення та розуміння в сучасній англійській філософії науки я залучу, як мені здається, дуже значливу розвідку сучасного американського філософа науки Карима Халіфи. Однак спочатку – з метою відтворити історичний контекст – я звернусь до таких класиків аналітичної філософії, як Георг фон Вригт (1916–2003) та Карл Гемпель (1905–1997).

Як вже зазначалося, К. Гемпель розбудував модель наукового пояснення на основі Контового позитивізму. Ця модель, яка отримала назву «модель охопного закону» (англ. *covering-law model*), стала класичною для подальшої філософії науки, в тому числі й для Г. фон Вригта. Важливо, що останній досліджував пояснення і розуміння в науці за півстоліття до К. Халіфи. За ці півстоліття англійська філософія істотно змінилася. Г. фон Вригт є класиком аналітичної філософії та у роки його формування як філософа англійська філософія була здебільшого аналітичною, причому у своїй строго логічній формі – Бертран Расселл (1872–1970), ранній Людвіг Вітгенштайн (1889–1951). Натомість приблизно з 1980-х рр. все більше англійських філософів починають відходити від канонів аналітичної традиції, в якій логічне домінувало над історичним, залучаючи до своїх розвідок також й доробок історично орієнтованої континентальної філософії. Єдиної назви для такої, більш гнучкої англійської філософії не існує, однак найбільш поширеною є «постаналітична філософія». Так, у збірнику «Постаналітична та метаконтинентальна [філософія]: долаючи філософські поділи» (*Postanalytic and metacontinental: crossing philosophical divide*) серед піонерів цієї філософії називається Ричард Рорті (1931–2007) (Reynolds et al., 2010,

р. 7). Одним із важливих етапів на шляху формування постаналітичної філософії стала стаття Р. Рорті «Історіографія філософії: чотири жанри» (*The Historiography of Philosophy: Four Genres*, 1984). В ній було продемонстровано обмеженість стандартного аналітичного підходу до історії філософії. Виступаючи за принципову багатожанровість цієї дисципліни, Р. Рорті запропонував доповнити поширену серед аналітиків раціональну реконструкцію (зорієнтовану не так на історію, як на логіку проблем і сучасний стан знань) традиційно «континентальними» жанрами – історичною реконструкцією та історією духа (нім. *Geistesgeschichte*). Ще одним жанром історіографії філософії, запропонованим Р. Рорті, стала доволі нова на той час інтелектуальна історія або історія ідей, яка приблизно з кінця 1960-х років розвивалася представниками Кембриджської школи на чолі з К. Скіннером (див. Рорті, 2021). За рік після цього вийшла колективна монографія «Постаналітична філософія» (*Post-Analytic Philosophy*, 1985), в якій, окрім Р. Рорті, були представлені праці Гіларі Патнема (1926–2016), Томаса Нагеля (нар. 1937), Дональда Девідсона (1917–2003), Томаса Куна (1922–1996), Джона Ролза (1921–2002), а також автора «Аналітичної філософії історії» Артура Данто (Rajchman & West, 1985). Окрім того, провідний представник Кембриджської школи історії ідей Квентін Скіннер, якого теж називають постаналітичним філософом (Skodo, 2009, р. 309), пристає на позицію голізму (англ. *holism*) філософів Вілларда Ван Ормана Квайна (1908–2000), Д. Девідсона, пізнього Л. Вітгенштайна, а голізм, як зазначає сам К. Скіннер, є течією в постаналітичній філософії (Skinner, 2002, р. 4)<sup>40</sup>. Безпосередньо творча еволюція Л. Вітгенштайна демонструє, що один і той самий філософ може вважатися і аналітичним, і постаналітичним. Якщо ранній Л. Вітгенштайн (часів «Логіко-філософського трактату» (*Tractatus Logico-Philosophicus/Logisch-Philosophische Abhandlung*, 1921) цілком відповідає вимогам аналітичного канону, то пізній Л. Вітгенштайн (часів «Філософських досліджень», чи *Philosophische*

---

<sup>40</sup> Докладніше про значення голістичної настанови для постаналітичної методології історичного пізнання, як вона розвивалася в рамках Кембриджської школи інтелектуальної історії, ітиметься у Підрозділі 2.3.1. моєї роботи.

*Untersuchungen*, 1953) вже виходить за межі суто аналітичної проблематики і тим самим започатковує подальші розвідки, які мали вже постаналітичний характер<sup>41</sup>. Це свідчить про те, що хоча генетично постаналітична філософія виходить із аналітичної філософії, вона все ж має істотні особливості і може розглядатися як специфічний напрямок досліджень.

Таким чином, К. Халіфа сформувався як дослідник за тих часів, коли актуальними були постаналітичні ідеї Р. Рорті, Г. Патнема, А. Данто, К. Скіннера тощо, а не аналітичні (логіко-епістемологічні) ідеї Б. Расселла та раннього Л. Вітгенштайна, і це не могло не позначитись на відмінностях між ним та Г. фон Вригтом. Саме тому на контрасті з останнім може краще проявитися специфіка підходу, який був запропонований К. Халіфою. Що ж до Г. фон Вригта, то цей філософ вдається до розвідки про «Пояснення і розуміння» (*Explanation and Understanding*, 1971) не з логічного аналізу двох понять, а з історії ідей навколо цих термінів, про що йдеться у вступній главі під назвою «Дві традиції». У сучасного читача спочатку може скластися враження, що автор говоритиме про аналітичну та континентальну філософію, але насправді йдеться про дві традиції наукового дослідження: дескриптивну (чи галілеївську) та теоретичну (чи аристотелівську)<sup>42</sup>.

---

<sup>41</sup> Так, скажімо, український дослідник Юрій Джулай, звертаючись до осмислення фігури пізнього Л. Вітгенштайна американським антропологом Кліфордом Гірцем (1926–2006), показує, як перший вплинув на антропологічну методологію останнього (Джулай, 2023). Те, як філософи можуть бути й аналітичними, і постаналітичними, пояснює Пол Остін Мерфі. За цим дослідником, термін «постаналітична філософія» початково стосується тих філософів, які були зобов'язані аналітичній філософії, але вважали, що відійшли від неї, звертаючи увагу не на питання об'єктивної істини, а на політичні та соціальні питання (Murphy, 2020). Нині ж, як зазначає інший український дослідник Вадим Менжулін, англomовна філософія характеризується подоланням аналітичних настанов та додаванням нових тем та методологій (інклюзивність, переосмислення канону), зокрема у сфері історії філософії та біографістики (див. Менжулін, 2022; Менжулін, 2018).

<sup>42</sup> Хоча назва передбачає, що «аристотелівська» традиція давніша за «галілеївську», насправді, як зазначає Г. фон Врігт, «галілеївська» у своїх джерелах старша за «аристотелівську» і сягає Платона (von Wright, 1971, p. 2). Традиція говорити про платонізм Галілея виникла у 1930-

Таким чином, Г. фон Вригт обмежує своє дослідження лише науковим контекстом. Ці дві традиції науки мають відмінні концепції наукового пояснення: описувальна наука передбачає механістичне чи каузальне пояснення, в ході якого, за Г. фон Вригтом, людина пояснює чи передбачає явища (або, говорячи іншими словами, розкриває причини явищ), тоді як у теоретичній науці йдеться про фіналістське чи телеологічне пояснення, в рамках якого людина робить факти телеологічно чи фіналістськи зрозумілими (іншими словами, розкриває цілі явищ) (von Wright, 1971, pp. 1–2).

Однак Г. фон Вригту йдеться не лише про дві традиції науки, саме тому й у назві глави нема уточнення, яким саме традиціям її присвячено. Насправді від описувальної та теоретичної традицій науки автор одразу переходить до двох традицій методології науки, а саме – до позитивізму (О. Конт, Дж.-Ст. Міль) та герменевтики (Г. Дройзен, В. Дильтай та інші). Перша традиція є розвитком галілейської (описувальної), а друга – аристотелівської (теоретичної) науки. В позитивізмі йдеться про наукове пояснення, яке є каузальним. Його сутність полягає в тому, щоб підвести індивідуальні явища під гіпотетичні загальні закони природи. Телеологічне пояснення позитивізм або відкидає як ненаукове, або намагається перетворити на каузальне. Основою позитивізму є методологічний монізм, за яким науковий метод (пояснення) має бути єдиним, хоча предметів наукового дослідження може бути багато (von Wright, 1971, pp. 3–4). Герменевтика (Г. фон Вригт вживає термін «герменевтика» в загальному значенні) як реакція на позитивізм відкидає методологічний монізм, а тому й допускає застосування відмінних наукових методів в залежності від того, про які предмети йдеться. Хоча наслідком пояснення є не що інше, як краще розуміння суті речей, останнє, з герменевтичної перспективи, є принципово відмінним від пояснення. Сутність цієї

---

1960 рр. під час дебатів щодо суті ранньомодерної науки, коли діячів науки ділили на платоніків чи аристотеліків. Принцип поділу полягав у тому, що аристотеліки мають апелювати до «Другої аналітики» та досвіду (отже, і до досліду), а платоніки – до математики. Оскільки Г. Галілей вірив у описову силу математики, то він у цій типологізації ставав платоніком (Machamer, 1998, p. 55).

відмінності розуміння полягає в його інтенційності (розуміємо цілі та наміри діяча, значення знаку чи символу, значущість соціального інституту тощо) та емпатії (реконструюємо думки, почуття, мотивацію тощо інших осіб) (von Wright, 1971, pp. 4–7). Для Г. фон Вригта протиставлення методів пояснення і розуміння є ознакою боротьби двох традицій – галілеївської та аристотелівської, які постійно змінюють одна одну у ролі панівної традиції філософії науки (von Wright, 1971, pp. 32–33).

У розгляді дескриптивної традиції природознавства Г. фон Вригт відштовхується від доробку вже неодноразово згаданого Карла Гемпеля, а саме від його моделі наукового пояснення, що є ідеалізованою версією каузального пояснення в межах природознавства. Саме тому я спочатку зверну увагу на Гемпелеву позицію, щоби потім повернутися до фон Вригтового розгляду каузальності та каузального пояснення.

У роботі «Аспекти наукового пояснення та інші нариси філософії науки» (*Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*, 1965) К. Гемпель говорить про два типи наукового пояснення: дедуктивно-номологічне та індуктивно-статистичне (далі – ДН-пояснення та ІС-пояснення). Припускається, що будь-яке пояснення є висловлюванням, яке поділяється на пояснюване (E на позначення *explanandum*) та пояснювальне (S на позначення *explanans*). Саме тому в формалізованому вигляді пояснення виглядає так:  $S \rightarrow E$  або «якщо *пояснювальне*, тоді *пояснюване*». Виходячи з цього, ДН-пояснення має на меті пояснення *пояснюваного*, яке здійснюється через поєднання у *пояснювальному* конкретних умов (C на позначення *condition* – «умова») та відповідних загальних законів (L на позначення *law* – «закон»). Таким чином, пояснюване дедукується з конкретних вихідних умов на основі загального закону (номосу). Схематично таке пояснення має наступний вигляд:  $(C_1, C_2, \dots, C_n) \& (L_1, L_2, \dots, L_n) \rightarrow E$  або «якщо *умови 1, 2 ... n* та відповідні *закони 1, 2 ... n*, тоді *пояснюване*» (Hempel, 1965, p. 336).

ДН-пояснення тримається на універсальності загального закону, що я спробую показати на наступному прикладі. Скажімо, чому в мене зараз кипить вода? ДН-пояснення буде наступним: «оскільки вода сягнула температури кипіння

та для будь-чого, якщо це щось сягає температури кипіння, тоді воно кипить, то вода кипить». В логіці предикатів я можу зобразити це за допомогою квантору універсальності:  $P_a \ \& \ \forall x(Px \rightarrow Qx) \rightarrow Q_a$ <sup>43</sup>. Це пояснення є хибним, якщо у світі є хоча б один приклад, коли щось сягає температури кипіння, але не кипить. Таким прикладом буде метастабільний стан перегрітої води, який можливий за умови перебування води під значним тиском. Тоді вода досягне точки кипіння, але загальний закон діяти не буде.

Річ у тім, що ДН-пояснення може бути гарним зразком для наукового пояснення, але в реальності можливі винятки із загального закону, які потребують його уточнення. Альтернативою є індуктивно-статистичне пояснення, яке переходить від вихідних умов до пояснюваного за допомогою індуктивно обґрунтованої статистики (Nempe, 1965, pp. 381–393). Приклади ІС-пояснення найчастіше трапляються в медицині, тому мій приклад наступний. Чому Петро одужав від хвороби після прийняття екстракту щучки дернистої та кунічника наземного, а Марія ні? Тому що існує статистична закономірність, за якою лише певний відсоток хворих одужує після застосування цього екстракту. Так, в логіці предикатів я можу зобразити це за допомогою квантору існування. «Оскільки Петро прийняв екстракт та деякі хворі прийняли екстракт та одужали, то Петро одужав» або  $P_a \ \& \ \exists x(Px \ \& \ Qx) \rightarrow Q_a$ <sup>44</sup>. Аналогічно, «оскільки Марія прийняла екстракт та деякі хворі прийняли екстракт та одужали, то Марія не одужала» або  $P_b \ \& \ \exists x(Px \ \& \ Qx) \rightarrow \sim Q_b$ <sup>45</sup>.

Тут пояснення пов'язує окремі явища за допомогою загального твердження, яке в першому випадку є універсальним, а в другому – партикулярним. Але в обох випадках каузальне пояснення тримається на генералізації каузальності. Саме тому,

---

<sup>43</sup> « $P_a$ » я перекладаю як «вода досягає точки кипіння», « $Q_a$ » – як «вода кипить», « $\forall x(Px \rightarrow Qx)$ » – як «для будь-чого, якщо це щось досягає точки кипіння, то воно кипить».

<sup>44</sup> « $P_a$ » я перекладаю як «Петро прийняв екстракт», « $Q_a$ » – як «Петро одужав». « $\exists x(Px \ \& \ Qx)$ » – як «існує дехто, хто прийняв екстракт та одужав».

<sup>45</sup> « $P_b$ » я перекладаю як «Марія прийняла екстракт», « $\sim Q_b$ » – як «Марія не одужала». « $\exists x(Px \ \& \ Qx)$ » – як «існує дехто, хто прийняв екстракт та одужав».

що така генералізація можлива, між вихідними умовами та пояснюваним може бути встановлений окремий каузальний зв'язок. Тому від опису каузальності залежить те, які особливості та утруднення має каузальне пояснення в науці.

Якщо повернутися до Г. фон Вригта, то він розглядає відношення каузальності, яке є основою наукового (каузального) пояснення, як відношення умовності (*conditionship*). Оскільки двома найвідомішими умовами є умови достатня та необхідна, варто розглянути стосунок каузальності до цих двох умов.

Типове явище (стан, подія) ***p*** є ***достатньою умовою*** явища ***q***, якщо і тільки якщо завжди, коли наявне ***p***, то ***q*** також наявне ( **$p \rightarrow q$** )<sup>46</sup> (von Wright, 1971, p. 38).

Явище ***p*** є ***необхідною умовою*** ***q***, якщо і тільки якщо завжди, коли наявне ***q***, то ***p*** також має бути наявним ( **$q \rightarrow p$** ) (von Wright, 1971, p. 38).

Приклади Г. фон Вригта наступні. Якщо ***дощ є достатньою умовою*** для вологого ґрунту, тоді ***вологий ґрунт є необхідною умовою*** дощу. Та якщо ***присутність кисню в середовищі є необхідною умовою*** існування вищих форм органічного життя, та ***існування життя є достатньою умовою*** кисню (von Wright, 1971, p. 41).

За допомогою понять необхідної та достатньої умов Г. фон Вригт розрізняє два види каузального пояснення: передбачення (*prediction*) і ретробачення (*retrodiction*). Передбачення відповідає на питання «чому щось є необхідним?» і передбачає достатні умови. Коли наявна достатня умова, то з необхідністю ми можемо передбачити наслідок (von Wright, 1971, p. 58). Можна навести такий приклад: я питаю, «чому піна є необхідною?». Відповідь: тому що ми маємо соду з оцтом, що є достатньою умовою піни. Такий вид каузального пояснення має застосунок в експериментальній науці.

Ретробачення відповідає на питання «як щось є можливим?» і передбачає необхідні умови. Коли наявна необхідна умова, то ми можемо зрозуміти причини,

---

<sup>46</sup> Тут і далі я додав імплікації для зручності, щоби показати, що достатня умова в антецеденті, а необхідна в консеквенті. Насправді проста імплікація не є адекватною для передачі необхідних та достатніх умов.

які зробили її можливою (von Wright, 1971, p. 58). Я питаю, «чому вогонь є можливим?». Відповідь: тому що ми маємо кисень, що є необхідною умовою вогню. Такий вид пояснення має застосунок в природній історії (космологія, геологія, теорія еволюції). Втім, пояснення «як можливо?» можна використовувати й для передбачення. Якщо нам відомі необхідні умови явища і це явище є типовим, тобто повторюється у часі, тоді при нагоді, коли необхідні умови відсутні, ми можемо передбачити, що явище не відбудеться (von Wright, 1971, pp. 58–59). Наприклад, я можу передбачити, що в вакуумі вогню не буде, бо там нема кисню.

Недоліком підходу Г. фон Вригта я вважаю те, що для нього розуміння є гуманітарною альтернативою наукового пояснення, а відтак про розуміння у межах каузального пояснення йому не йдеться. До того ж розуміння він розглядає відсторонено, лише як підвид телеологічного пояснення, підміняючи таким чином розуміння поясненням навіть у межах гуманітарної сфери.

На відміну від Г. фон Вригта, Карим Халіфа не вважає розуміння суто гуманітарним, тож дозволяє собі розгляд *пояснювального розуміння*. Якщо каузальне пояснення є коректним, тоді очевидним висновком буде те, що воно має наслідком пояснювальне розуміння. Скажімо, я маю каузальне пояснення: «якщо сода з оцтом, то піна». Якщо це пояснення коректне і я його зрозумів, тоді я маю пояснювальне розуміння, чому після змішування соди з оцтом наявна піна.

Пояснювальне розуміння К. Халіфа відмежовує від **непояснювальних** типів розуміння: пропозиційного (розуміння речення), лінгвістичного (розуміння мови чи окремої фрази), процедурного (розуміння дії), інтеррогативного (розуміння відповіді на питання хто/де/що/коли) (Khalifa, 2017, pp. 1–2). Варто розмежувати ці типи на прикладах. Прикладом пропозиційного розуміння буде такий: я розумію значення речення «Плутон не є планетою». Лінгвістичним є розуміння якоїсь мови (скажімо, англійської) або значення виразу певною мовою. Якщо я розумію, як грати на скрипці, то це процедурне розуміння. Коли ж я розумію, ким я є, то це інтеррогативне розуміння, адже таке розуміння відповідає на питання «хто я?».

Зазначене вище дає можливість помітити, що і в підході К. Халіфи є істотна обмеженість: якщо для Г. фон Вригта розуміння є суто гуманітарним, то для



К. Халіфи пояснення є суто науковим. Саме внаслідок цього ті типи розуміння, які зустрічаються у повсякденному житті, для нього є непояснювальними.

К. Халіфа говорить про стадійність розуміння відповідно до того, наскільки точним та коректним є пояснення: мінімальне розуміння < повсякденне розуміння < типове наукове розуміння < ідеальне (максимальне) розуміння. Втім, тут можлива стадійність й у дещо іншому аспекті: від пояснення без розуміння до розуміння без пояснення. По-перше, можна мати коректне пояснення, але не мати при цьому розуміння цього пояснення. Я наведу наступний приклад. Скажімо, ми можемо пояснити  $Y$  через причину  $X$  і експеримент це підтверджує, але ми не розуміємо, чому так стається. Причиною для цього може бути неповнота пояснення, яке не розкриває сутність зв'язку  $X$  та  $Y$ . По-друге, можливим є розуміння без пояснення. К. Халіфа наводить приклад, в якому Галілео Галілей доводить, що гравітаційне прискорення не залежить від маси: «Галілей припускає протилежне<sup>47</sup>, а потім розглядає, що було б, якби важча маса  $m_1$  доєдналася до легшої маси  $m_2$ . Оскільки, *ex hypothesi*,  $m_2$  падає з меншою швидкістю, ніж  $m_1$ , то дві маси мають падати більш повільно, ніж лише  $m_1$ . Втім, якщо ми їх розглядаємо як одну масу,  $m_1 + m_2$ , взяті разом, важчі, а тому мають падати швидше, ніж лише  $m_1$ . Але оскільки одне й те саме не може падати одночасно і швидше, і повільніше за  $m_1$ , то прискорення має бути незалежним від маси» (Khalifa, 2017, p. 135).

Тут немає пояснення, бо аргумент не пояснює, чому прискорення незалежне від маси, але є розуміння через доведення від супротивного, відповідно до якого прискорення незалежне від маси. Розуміння того, що суперечність не може бути істиною, є прикладом очевидності, в якій наукове (тобто пояснювальне) розуміння не потребує пояснення.

Варто зазначити, що І. фон Вригт і К. Халіфа у наведених вище міркуваннях розмивають межі аналітичної та постаналітичної філософії. Так, загалом аналітична філософія віддана формально-логічному методу, тоді як постаналітична відступає від нього. Утім, у випадку з І. фон Вригтом та К. Халіфою ситуація

---

<sup>47</sup> Авт.: Тобто, що гравітаційне прискорення залежить від маси.

зворотна. Перший починає огляд питання пояснення і розуміння через історію філософії, не надто обтяжуючи читачів строгими логічними дефініціями, натомість другий звертається до питання одразу через власну філософію розуміння, вводячи ледь не для кожного важливого поняття строгу логічну дефініцію. К. Халіфа залишає історико-філософський аспект питання наостанок і лише для того, щоб описати контекст власної філософії. Ба більше, коли Г. фон Вригт знається на континентальній традиції й посилається на неї, то К. Халіфа про неї мовчить. Останнє можна пояснити тим, що К. Халіфа одразу обмежив предмет свого дослідження лише поясненням та розумінням емпіричних феноменів, чим і виключив саму можливість залучення доробку континентальних авторів.

Змістовно позиції К. Халіфи та Г. фон Вригта також не збігаються. Якщо Г. фон Вригт говорить про телеологічну та дескриптивну традиції наукового дослідження, то К. Халіфа обмежується лише дескриптивною традицією природознавства, де нема місця для телеології. Тому Г. фон Вригт говорить про каузальне та телеологічне пояснення, а К. Халіфа – лише про каузальне. Якщо Г. фон Вригт говорить про розуміння герменевтичної філософії, то у К. Халіфи йде мова про пояснювальне розуміння як наслідок пояснення. Тут відбувся зсув. Якщо у випадку пояснення К. Халіфа опиняється в межах того, що Г. фон Вригт називає «галілеївською традицією», то у випадку розуміння К. Халіфа відходить від класичного «розуміння» герменевтики та Г. фон Вригта.

### **1.3.2. Методи пояснення і розуміння в філософії історичного пізнання**

Класичним розв'язанням питання про співвідношення пояснення і розуміння в межах філософії історії є підхід В. Дильтая, в рамках якого природознавство пояснює, а гуманітарні науки займаються розумінням. Це розрізнення стало можливим завдяки тому, як визначали методи пояснення та розуміння засновник позитивізму О. Конт та представник історизму Г. Дройзен відповідно. О. Конт вважав, що наука пояснює, як внаслідок дії загального закону з явища-причини слідує явище-наслідок. Натомість Г. Дройзен виокремлював специфічне історичне розуміння. Останнє, на його думку, є інтуїтивним зв'язком між істориком та

людиною з минулого, життя якої історик досліджує за допомогою такого історичного матеріалу як, скажімо, мемуари.

Упродовж ХХ ст. англomовна філософія, основним напрямком в межах якої була аналітична філософія, розвивалася під значним впливом позитивізму. Цей вплив, попри усі пережиті англomовною філософією нео- та постпозитивістські трансформації, відчутний і в наш час. Виходячи з цього, сучасна англomовна філософія історії або, більш точно, філософія історичного пізнання мала б схилитися до методу пояснення. Так, Карл Гемпель, логічний позитивіст, який розвинув Контове пояснення в межах моделі охопного закону (англ. *covering-law model*), знаходив застосунок такому поясненню не лише в межах філософії природознавства, а й у філософії історичного пізнання. Зокрема у статті «Функція загальних законів в історії» (*The Function of General Laws in History*, 1942) він зазначав, що за допомогою дедуктивних умовиводів на основі загальних закономірних речень пояснюють світ не лише представники природознавства, а й історики також. Утім, застосування цих умовиводів в історії критикується в межах напряму, що відомий як наративізм (Артур Данто (1924–2013), Френк Анкерсміт (нар. 1945), Гайден Вайт (1928–2018) тощо). Артур Данто у таких своїх працях, як «Аналітична філософія історії» (*Analytical philosophy of history*, 1965) та далі у «Нарації та знанні» (*Narration and Knowledge*, 2007), зауважує, що історичні пояснення використовують наративні речення, тобто іншу логічну схему, аніж дедуктивно-номологічні пояснення природознавства (Danto, 1965, pp. 201–233; Danto, 2007, pp. 201–233)<sup>48</sup>. Прикладом наративного речення є «тридцятилітня війна почалася у 1618 р.», яке відсилає не лише до початку війни, але й до її завершення у 1648. За Данто, це речення стає зрозумілим лише після завершення війни (Danto, 2007, p. 152). Водночас у дедуктивно-номологічних реченнях явище не обов'язково має відбутися, аби ствердити залежність явища від загального

---

<sup>48</sup> Варто зазначити, що праця А. Данто «Нарація і знання» (Danto, 2007) є розширенням більш ранньої праці «Аналітична філософія історії» (Danto, 1965) і містить нові глави, зокрема про історичне розуміння.

закону. Загальні закони в природознавстві допомагають пояснити певні явища, але навіть якби були відомі подібні закони в історії, що повністю описують хід подій, так само задачею історії так само було б відтворити розповідь (*story*), як все сталося (Danto, 2007, p. 254). Наративні речення існують в історії не лише для пояснення, але й для розуміння, яке залучає й оповідача, і читача, емпатійно передаючи сенс і значення певного періоду історії у більш загальному історичному контексті (Danto, 2007, pp. 285–298). Зі свого боку Ф. Анкерсміт стверджує, що історичне пояснення є відношенням між нараціями, а не подіями (Ankersmit, 1983, p. 4). Разом з тим, нарації для послідовного зв'язку між ними мають бути зрозумілими (Ankersmit, 1983, p. 180). Зрештою, як підсумовує відома сучасна польська історикиня Ева Доманська (нар. 1963), наративісти сприймають історію не як опис, в якому панує пояснення, а як наратив, який треба розуміти та тлумачити (Доманська, 2012, с. 8–9).

Загалом, англomовна філософія історичного пізнання ще з часів К. Гемпеля намагається знайти баланс між «науково-позитивістською» (описовою) та «гуманітарно-герменевтичною» (наративною) настановами. З одного боку, вона намагається «унауковити» історію, а з іншого – прагне зберегти її мистецько-спекулятивний аспект (Доманська, 2012, с. 25). Як приклад такого балансування може бути розглянута розвідка Константина Сандиса, сучасного греко-британського філософа, який опікується проблемами філософії дії та пояснення, етики, історії ідей тощо.

Так, К. Сандис звертає увагу на таку важливу рису історичного розуміння, як поняття відтворення (англ. *re-enactment*), яке розвивав відомий британський філософ та історик Робін Джордж Коллінгвуд (1889–1943). В Коллінгвудовій філософії історичне розуміння відрізняється від природознавчого пояснення тим, що історики не формулюють емпіричні гіпотези, а продумують дії історичних діячів заради того, щоби зробити їх зрозумілими (див.: D'Oro & Connolly, 2020). Іншими словами, історики відтворюють подумки дії діячів минулого. На перший погляд, ця риса історичного розуміння зближує історію не з науками, а з мистецтвом. Виходячи з цього, К. Сандис визначає історичне розуміння через

емоційну відстороненість епічного театру драматурга Бертольта Брехта (1898–1956) та методом акторської гри режисера та теоретика театру Константина Станіславського (1863–1938), суть яких полягає в емпатії (Sandis, 2011, р. 190). Емоційна відстороненість епічного театру означає, що той апелює менше до почуттів глядача та більше – до його розуму. Це не рівнозначно беземоційності, але означає раціональність емоцій глядача, які відтворюють не почуття конкретного персонажа, а весь процес (Sandis, 2011, pp. 184–185). На відміну від відстороненості Брехтового театру, емпатія К. Станіславського передбачає, що актор діє під впливом пристрастей персонажа, перебуваючи в образі (Sandis, 2011, pp. 186–187). З точки зору К. Сандиса, історичне розуміння є посередником між відстороненістю та емпатією.

Саме тому історія є серединою між множиною фактів та численням ймовірностей (англ. *probability calculus*) з одного боку та співпереживанням з предметом історичного дослідження з іншого. Мова йде про поєднання науки й мистецтва, адже без мистецтва історична наука є лише сухим численням, а без науки – лише яскравим наративом. І справа ідеальної історіографії полягає в тому, щоби дати читачу і розвагу (наратив), і навчання (числення). Тобто, ідеальна історіографія «рівномірно дистанціюється і від легенд, і від подій» (Sandis, 2011, pp. 199–200).

На мою думку, обмеженість підходу К. Сандиса полягає у тому, що його ідеал історіографії базується на протилежності науки та мистецтва, які треба намагатися поєднати через розуміння, проте сама ця протилежність не є очевидною. Так, для нього числення є чимось сухим і далеким від мистецтва, проте в математиці теж є місце для краси. Так, ще Бертран Расселл порівнював математику за красою зі скульптурою і зазначав, що вона спроможна на таку «досконалість, яку може продемонструвати лише найвеличніше мистецтво» (Russell, 1919, р. 60).

Концепція історичного пояснення іншого сучасного дослідника Карла Гамера є доволі відмінною від історичного розуміння за К. Сандисом. К. Гамер, який вважає неактуальним питання співвідношення історичного та природознавчого пояснення (Hammer, 2008, р. 183), аналізує каузальне пояснення загалом та

історичне каузальне пояснення зокрема. На перший погляд, дослідник не шукає в історії баланс між численням ймовірностей та співпереживанням з предметом цього числення, зосереджуючись суто на каузальному поясненні загалом та історичному зокрема. Каузальне пояснення зазвичай згадується в контексті природознавства, однак К. Гамер наполягає на відокремленості історичного каузального пояснення.

Перш за все, пояснення (каузальне) взагалі мовить про те, що зумовлює певний стан речей. Різні типи пояснення залежать від того, як саме ми це мовимо (Hammer, 2008, p. 184). Але всі каузальні пояснення залежать від причиновості, яку Гамер визначає через *достатні умови*, а не через необхідні<sup>49</sup>.

На відміну від достатніх умов, *необхідні умови* не є корисними в каузальному (зокрема, історичному) поясненні через те, що вони не допомагають зрозуміти, чому певна подія сталася. Так, необхідні умови можуть пояснити, чому щось *не сталося*. Наприклад, можемо пояснити, що подія X не сталася, бо необхідні умови для X були відсутні. Але в такому разі відсутність необхідних умов X є достатньою умовою для не-X. Тобто таке використання необхідних умов X аналогічне до використання достатніх умов не-X<sup>50</sup>. К. Гамер ілюструє зайвість необхідних умов у наступному прикладі. Скажімо, необхідною умовою політичного впливу є здатність спілкування з тими, на кого впливають. Але якщо ми хочемо пояснити, чому група фермерів має політичний вплив у своєму регіоні, то те, що ці фермери здатні спілкуватися з жителями регіону, нічого не прояснить. Багато хто може мати здатність спілкуватися з людьми, але не обов'язково матиме вплив на цих людей. Тут діють достатні умови як то економічна влада, харизма, високий соціальний статус у спільноті тощо. З іншого боку, відсутність здатності спілкуватися пояснить

---

<sup>49</sup> Нагадаю, що  $p$  є достатньою умовою для  $q$ , якщо і тільки якщо присутність  $p$  достатньо для появи  $q$ . Відповідно,  $q$  є необхідною умовою  $p$ , якщо і тільки якщо для присутності  $p$  змінна  $q$  є необхідною.

<sup>50</sup> Тут діє закон контрапозиції:  $p$  веде до  $q$ , якщо і тільки якщо  $\sim q$  веде до  $\sim p$ ; або  $(p \rightarrow q) \leftrightarrow (\sim q \rightarrow \sim p)$ . Відповідно, якщо  $q$  є необхідною умовою для  $p$  ( $p \rightarrow q$ ), тоді  $\sim q$  є достатньою умовою для  $\sim p$  ( $\sim q \rightarrow \sim p$ ).

відсутність політичного впливу, але це вже є випадком достатньої умови (Hammer, 2008, pp. 192–193).

Далі, К. Гамер надає прагматичні визначення достатній умові, причині, каузальному поясненню та історичному каузальному поясненню.

- 1) **Часткова достатня умова** (часткова, бо не лише ця конкретна умова може бути єдиною достатньою умовою). «*X є частковою достатньою умовою (partial sufficient condition) для Y, якщо і тільки якщо множина X з можливо додатковими елементами формують достатню умову для Y таким чином, що якби X не був наявним, то ця множина не сформувала б достатню умову для появи Y*» (Hammer, 2008, p. 191).
- 2) **Найбільш владотворча часткова достатня умова**. «*X є найбільш владотворчою частковою достатньою умовою (most control-producing partial sufficient condition) серед певної достатньої умови для Y, якщо і тільки якщо ступінь влади, яку ми маємо стосовно X, має найбільшу позитивну кореляцію (серед усіх часткових достатніх умов у межах певної достатньої умови) до ступеня влади, яку ми маємо стосовно Y*» (Hammer, 2008, p. 191).
- 3) **Причина**. «*X є причиною (cause) Y, якщо і тільки якщо X є найбільш владотворчою частковою достатньою умовою для Y*» (Hammer, 2008, p. 191).
- 4) **Каузальне пояснення**. «*Пояснення Y є такою множиною X в правильному поєднанні до Y, у якій кожен елемент X є причиною Y*» (Hammer, 2008, p. 191).

Тут правильне поєднання множини X до Y залежить від предмета того, що пояснюється. У фізичному каузальному поясненні правильним поєднанням X до Y може бути загальний закон або закономірне узагальнення, але в історичному каузальному поясненні такою зв'язкою виступає відношення значущості (англ. *significance relation*) (Hammer, 2008, p. 192). Моє розуміння цього відношення таке: відношення значущості між X та Y означає, що ми розуміємо певну подію Y через прояснення значущості більш ранніх подій X для події Y.

5) *Історичне пояснення.* Таким чином, історичне пояснення я можу визначити наступним чином: пояснення  $Y$  є такою множиною  $X$  у відношенні значущості до  $Y$ , у якій кожен елемент  $X$  є причиною  $Y$ . В історії, каже Гамер,  $X$  є причиною  $Y$ , якщо наступні характерні риси множини  $X$  є істинними:

5.1)  *$X$  є частковою достатньою умовою для  $Y$ .* Скажімо, коли історик пояснює війну  $Y$ , він шукає причини множини  $X$  війни  $Y$ . Серед множини  $X$  історик може легко визначити такі часткові умови для війни як то наказ державця, територіальна суперечка, суперечка щодо правонаступництва, економічне суперництво тощо. Всі ці та інші часткові достатні умови могли сформувавши достатню умову для війни (Hammer, 2008, p. 195).

5.2)  *$X$  є нормативною умовою (англ. *normative condition*) для  $Y$ ,* якщо і тільки якщо множина  $X$  мала нормативну силу (була підставою) у свідомостях тих діячів, дії яких вплинули б на  $X$  таким чином, що  $X$  став би достатньою умовою для  $Y$ .

Скажімо, чому ломбарди вирішили мігрувати до Італії? З причини натиску аварів, який виступив нормативною умовою переселення ломбардів, тобто змусив останніх вчиняти такі дії, що сприяли переселенню (Hammer, 2008, p. 196).

5.3)  *$X$  є найбільш упізнаваною (англ. *most recognizable or identifiable*) умовою для  $Y$ ,* якщо  $X$  можна чітко виокремити, якщо  $X$  є наявним і якщо  $X$  є частковою достатньою умовою.

Скажімо, незначні зміни погоди, що впливають на свідомість людей лише в певних межах, не є загально упізнаваною умовою. Але значні зміни погоди, як то сильні зливи чи тривала засуха, може значно вплинути на людей (наприклад, спричинити повстання), аби бути упізнаваною умовою (Hammer, 2008, p. 196).

5.4)  *$X$  є найбільш керованою (англ. *most manipulable*) умовою серед множини достатніх умов.*  $X$  є більш керованою умовою, ніж  $X^*$ , у тому випадку, якщо умова  $X$  більш легко стає присутньою чи відсутньою за допомогою гіпотетичних практичних засобів.



Гіпотетичні практичні засоби (англ. *hypothetical practical means*) – це способи досягти чогось за допомогою чисто людських сил, які існують з урахуванням контексту умов, але які необов'язково були доступними для певного конкретного діяча.

Скажімо, доставлення одного повідомлення є керованою умовою, адже нею можна керувати людськими силами через вбивство, викрадення, підкуп одного посланця. Територіальна суперечка є теж керованою умовою, але вже не в такому ступені, адже спір охоплює більше осіб. Аналогічно, рішення державця є більш керованою умовою, ніж сукупна думка його підлеглих, адже в першому випадку треба керувати лише однією особою, коли в другому – сукупністю осіб (Hammer, 2008, p. 196).

5.5) *X є такою умовою серед множини достатніх умов, яку не просто замінити* (англ. *not easily replaceable*). Умова може бути більш керованою, але давати менший контроль на результат, якщо її легко замінити. Умова X є такою, що не просто замінити, якщо відсутність умови X призвела б до руйнування структури достатньої умови для Y. Іншими словами, умова X є необхідною для події Y, адже якби умова X була відсутньою, то в межах достатньої умови для Y не було б достатніх часткових умов, які б виконали роботу умови X. І навпаки, X просто замінити, якщо при відсутності X в структурі достатньої умови для Y буде така умова Z, що призвела б до подібного результату до X (Hammer, 2008, pp. 196–197).

В природознавстві, за К. Халіфою, розуміння є наслідком коректного пояснення (Khalifa, 2017, p. 2). І наукове, і історичне пояснення є видом каузального пояснення, тому за аналогією в історичному дослідженні історичне розуміння має бути наслідком історичного пояснення. Але тут історичне пояснення виявилось ближчим до числення, ніж до наративу. І як щось, що ближче до числення (пояснення), може зумовити те, що ближче до наративу (розуміння)?

Річ у тім, що хоча початково Гемпелева версія каузального пояснення була досить формальною, спроби каузального пояснення в історії кличуть за собою

залучення того, що об'єднує таке пояснення з історичним розумінням, а саме: уяву. Зокрема, сучасний дослідник Стивен Турнер помічає, що хоча раніше в (англомовній) філософії історії фраза «історична уява» була підозрілою та ненауковою, то тепер терміни «уява», «інтуїція» та *Verstehen* (нім. розуміння) вважаються основою таких людських здатностей як «моделювання» (англ. *simulation*) та «дзеркальне відображення» (англ. *mirroring*) (Turner, 2008, p. 233). Уява також відіграє важливу роль в історичному поясненні, як його характеризує К. Гамер, адже як можливо судити, яка історична умова є більш керованою, але наскільки її можна замінити, не маючи при цьому здатності до уяви, емпатії та відсторонення?

### 1.3.3. Різновиди новітньої англomовної філософії

Отже, сучасна англomовна філософія може або продовжувати традицію аналітичної філософії або бути неаналітичною. Аналітична філософія у своїй класичній формі є одним з із різновидів західної філософії ХХ століття, яка розвивалася переважно в англomовних країнах і надавала перевагу логічним і лінгвістичним проблемам, а також проблемам філософії науки (передовсім природознавства), і до того ж позиціювалася як відсторонена від проблем історії, зокрема філософії історії та історії філософії. Про цю відстороненість свідчить відоме гасло Принстонського філософа Гілберта Гармана (1938–2021) «скажи ні історії філософії» (*just say no to the history of philosophy*) (див. *The Eighties: a snapshot*, n.d.), яке можна трактувати як відмову класичної аналітичної філософії не тільки від історії філософії, а й ширше – як символ неприйняття історичності в межах філософії й історичності як такої. Однак, як ми зазначали, такі дослідники, як А. Данто та Ф. Анкерсміт здійснювали спробу застосувати аналітичну філософію до філософії історії, що вже само по собі може служити ознакою розмивання традиційного образу аналітичної філософії.

Традиційним опонентом аналітичної філософії була континентальна філософія, тобто філософія, що за своїми джерелами походить з континентальної Європи, передовсім Німеччини та Франції, цікавиться не стільки проблемами

логіки та філософії науки, а філософією історії у загальному сенсі (де мова йде не лише про історичне пізнання, але й про історичний процес), історією філософії, філософією мистецтва, феноменологією та герменевтикою тощо.

Повертаючись до сучасності, що значить продовжувати традицію аналітичної філософії? Це значить наслідувати тому логічному формалізму, який характерний і для класичної аналітичної філософії зразка Готлоба Фреге, Л. Вітгенштайна, Б. Расселла тощо. Питання походження аналітичної філософії є проблематичним, на що, зокрема, звертає увагу вітчизняний дослідник В'ячеслав Циба. Однак сутність аналітичного підходу є менш проблематичною, зокрема її визначають як пріоритет аналізу над об'єктом дослідження, який може бути будь-чим (Циба, 2010, сс. 151–152). А що таке англomовна неаналітична філософія? Це, наприклад, англomовна континентальна філософія, як от у Р. Коллінгвуда, або ж сучасна постаналітична філософія. Відмінність філософії Р. Коллінгвуда від сучасної постаналітичної полягає в тому, що перший ніколи не належав до аналітичної традиції, тоді як постаналітична філософія є логічним продовженням розвитку традиції аналітичної. Так, постаналітична філософія є умовною назвою сучасної англomовної філософії, що відходить від канонів аналітичної філософії, залучаючи до своїх розвідок доробок континентальної філософії. Якщо аналітична філософія визначається за своїм методом аналізу (переважно логічним, а не історичним), поступово намагаючись застосувати його також і до історії, то постаналітична філософія поєднує методи з арсеналу традиційної аналітичної філософії з методами континентальної філософії, яка і методологічно і тематично завжди була орієнтована на історичність.

Аналогічне зближення має місце й у випадку із застосуванням цих методів у контексті звичного відокремлення природничого та гуманітарного образів науковості. Як вже зазначалося, від часів В. Дильтея в західній філософії існувало переконання, що пояснення і розуміння є тими протилежними методологічними орієнтирами, які відрізняють природознавство від гуманітарних наук відповідно. Але на основі матеріалів, представлених у цьому розділі, можна дійти висновку, що в межах сучасної аналітичної та постаналітичної філософій пояснення і розуміння

є скоріше взаємозалежними поняттями, ніж антиподами. Момент, де аналітична філософія переходить до постаналітичної, можна схарактеризувати зверненням до соціального контексту пояснення. До прикладу, феміністична філософія свідомості Наомі Шеман у своїй статті проти фізикалізму наголошує на соціальній природі пояснень ментальних феноменів (Scheman, 2022, p. 240). Зокрема, вона стверджує, що одне й те саме каузальне пояснення ментального феномену може мати різні значення залежно від соціального контексту (Scheman, 2022, pp. 248–250). Таким чином, наголошує авторка, варто зосереджуватися не на тому, що, як вважалося, засновує істини здорового глузду (англ. *common sense*), а на практиках, за допомогою яких ці істини будуються (Scheman, 2022, p. 252). Разючою тут є протилежність між, з одного боку, традиційним аналітичним баченням каузальних пояснень як суто фізикалістських, а тому й таких, які, шукаючи якусь сутність в основі пояснень ментального, відкидають соціальне, та, з іншого боку, позиції самої Н. Шеман, за якої пояснення (отже, і їхня істинність) є соціально обумовленими.

В межах аналітичної філософії науки також знаходимо поєднання пояснення і розуміння. Так, вже Г. фон Вригт веде мову про пояснення і розуміння в науці. На перший погляд здається, що поєднання тут немає, адже Г. фон Вригт покликається на герменевтичне розуміння, яке мало б бути принципово відмінним від позитивістського пояснення. Однак річ у тім, що герменевтичне розуміння, за думкою цього дослідника, є розвитком телеологічного пояснення і протиставляється каузальному поясненню природознавства. Недоліком тут є те, що розуміння ніби розмивається і стає різновидом пояснення, а також те, що зберігається герменевтично-позитивістська полярність. Просто тепер ця полярність вже є полярністю двох типів пояснення, де розуміння як підвид телеологічного пояснення трапляється лише в гуманітарних науках.

Сучасний філософ науки К. Халіфа також поєднує пояснення та розуміння. Так, у нього йдеться про пояснювальне розуміння, яке є розумінням коректного наукового пояснення (= каузального пояснення). Обмеженість цього підходу полягає в тому, що коли Г. фон Вригт розглядає лише гуманітарне розуміння, то К. Халіфа навпаки – лише наукове пояснення, залишаючись в межах

природознавства. При цьому К. Халіфа є аналітичним філософом, а не постаналітичним. Аби відрізнити його від класичних аналітичних філософів його краще кваліфікувати як неоаналітичного. Будучи сучасником постаналітичної філософії, К. Халіфа не приймає її, а навпаки, ще більше заглиблюється в логічний формалізм аналітичної філософії, а тому є більш аналітичним, ніж був класик аналітичної філософії Г. фон Вригт півстоліття тому. Останній, з іншого боку, представляє той етап аналітичної філософії, на якому вона все ще залишається аналітичною в традиційному розумінні, але вже визнає і залучає неаналітичну філософію. Формально цей філософ навіть виконує вимоги постаналітичності: 1) він залучає континентальну традицію; 2) він не обмежується лише формально-логічним методом, звертаючись до історії філософії.

Ба більше, попередник Г. фон Вригта, К. Гемпель, хоча він і досліджував лише метод наукового каузального пояснення, досліджував його як у методології природознавства, так і у методології історії. Тобто він теж не наполягав на абсолютній антиісторичності. Це демонструє те, що навіть аналітичні філософи залишають простір для континентальних джерел чи тем.

За наших часів для англomовної філософії історії як філософії історичного пізнання характерний певний дуалізм: з одного боку ми маємо близьке до позитивізму прагнення історії бути строго науковою, а з іншого – визнання наявності в історії також й мистецько-спекулятивного виміру, який потребує герменевтичного розуміння. Цей дуалізм визнає К. Сандис, коли веде мову про ідеальну історіографію, яка дозволяє історикам залишатись між наукою та мистецтвом. А така «позитивістсько-герменевтична» єдність науки та мистецтва передбачає також і поєднання позитивістського пояснення з герменевтичним розумінням. Однак Сандисовому підходу властива певна обмеженість: його бачення ідеальної історіографії базується на обов'язковій протилежності науки та мистецтва, однак ця протилежність не є очевидною, адже, скажімо, математичну науку також можна назвати мистецтвом, бо в ній теж є місце для краси. Історичне розуміння, за Сандисом, є посередником між відстороненістю історичних фактів та

емпатією до предмета історичного дослідження, а тому поєднує у собі ці два елементи.

К. Сандис є філософом постаналітичним, бо самим пошуком балансу історії між наукою та мистецтвом також балансує між джерелами та темами аналітичної та континентальної філософій. Інший дослідник, К. Гамер, у своєму дослідженні історичного пояснення пристає більше на бік логічного формалізму, що, на перший погляд, знов таки, проблематизує його постаналітичність. Так, К. Гамер визначає історичне пояснення як підвид каузального пояснення, за яким певні події перебувають у такому відношенні значущості до іншої події, при якому перші є причинами, а друга – наслідком. Певна подія є причиною наслідку, якщо виконуються наступні умови щодо відношення першої події до другої. По-перше, перша подія є частковою достатньою умовою для другої, тобто перша подія є частиною множини подій, які є достатніми для появи події-наслідку. По-друге, перша є нормативною умовою для другої, тобто перша подія має нормативну силу у свідомості діячів і завдяки цьому спричинює наслідок. По-третє, перша є найбільш упізнаваною умовою для другої. Тобто першу подію можна чітко виокремити як таку, яка спричинює наслідок. По-четверте, можлива причина є найбільш керованою умовою серед інших подій, які також можуть пояснити наслідок. Тобто таку подію легше скеровувати до уявної зміни чи відсутності цієї події за допомогою гіпотези. Нарешті, можлива причина також є такою, яку непросто замінити. Подію непросто замінити, якщо зміна чи відсутність цієї події в уявній гіпотезі призводить до того, що наслідок більше не має достатньої умови, аби відбутися. Якщо ж подія була замінена чи приборкана, але за уявного сценарію наслідок все одно стається, то таку подію навпаки просто замінити.

Незважаючи на притаманний йому формалізм, історичне пояснення, як його розкриває К. Гамер, є достатнім для дослідження історичного пояснення в межах постаналітичної філософії. Хоча К. Гамер не є строго постаналітиком, а історична причина не обов'язково є каузальною, Гамерове історичне пояснення не є можливим без уяви, що саме по собі є елементом постаналітичним. За думкою іншого дослідника, С. Турнера, раніше історична уява в межах англійської

філософії видавалася підозрілою та антинауковою. Нині ж, з постанням постаналітичної філософії, історична уява перетворилася на її усталений термін і разом з розумінням вважається основою здатності моделювати та відображати. Тобто без уяви неможливо як розуміти, співпереживати предмету історичного дослідження, так і пояснювати, скеровувати та замінювати історичну причину.

## **Висновки до розділу 1**

На підставі розвідки щодо теоретичних та історичних передумов того, як відбувається застосування методів пояснення і розуміння у постаналітичній філософії, можна зробити наступні висновки.

По-перше, з огляду на етимологію та застосування у буденних мовах ці поняття мають низку загальних значень. Пояснення є розповіддю, яка робить щось ясним і зрозумілим, а отже співвідноситься з розумінням. Розуміння є тим, що сприймається та осягається розумом, тобто знанням. У філософському вжитку значення пояснення і розуміння конкретизується таким чином: каузальне пояснення, наукове пояснення, телеологічне пояснення, раціональне пояснення тощо; емпатійне розуміння герменевтичне розуміння, пояснювальне розуміння, наукове розуміння тощо.

По-друге, поняття розуміння і пояснення, якщо розглядати їх саме як методи пізнання, співвідносяться з герменевтично-позитивістською полярністю, що формується у XIX столітті та набуває великого поширення у XX столітті. А саме, засновник позитивізму Огюст Конт першим методологізував термін пояснення, визначивши його як єдиний універсальний метод пізнання світу, який властивий не лише науці, але й (за законом трьох стадій) метафізиці та теології. О. Конту йдеться про пояснення явищ світу, а саме про каузальне пояснення того, як причини ведуть до своїх наслідків. Відмінним є те, що у теології каузальність пояснюється через богів, у метафізиці – через абстракції, і нарешті у науці – через самі явища, які поєднуються між собою через загальний закон. Представник школи історизму Густав Дройзен, однак, послуговується не одним методом для всіх наук, а визначає три: (в)пізнання для логіки, пояснення для фізики, і розуміння для історії. За цим

мислителем, розуміння є сприйняттям внутрішнього життя іншої людини, що рухається за колом: індивід в контексті епохи й навпаки. Розуміння є терміном герменевтики, який Г. Дройзен запозичує з герменевтики тексту Ф. Шляєрмахера (Zammito, 2018, p. 123), якому йшлося про правильне розуміння мовлення іншого, зокрема у формі письма (Schleiermacher, 1999, s. 75). У ХХ столітті розуміння як метод набуває подальшого розвитку передовсім у філософській герменевтиці, яка є одним із головних елементів континентальній філософії. Водночас позитивістський метод пояснення отримує розвиток передовсім в англomовній філософії, одним із головних елементів якої у ХХ столітті була аналітична філософія.

По-третє, в контексті новітньої англomовної філософії методи пояснення і розуміння можуть мати різне значення – в залежності від того, чи це аналітична філософія або якась інша. Аналітична філософія у своїй класичній формі є одним з із різновидів західної філософії ХХ століття, яка розвивалася переважно в англomовних країнах і надавала перевагу логічним і лінгвістичним проблемам, а також проблемам філософії науки (передовсім природознавства), і до того ж позиціювалася як відсторонена від проблем історії, зокрема філософії історії та історії філософії. Традиційним опонентом аналітичної філософії була континентальна філософія, тобто філософія, що за своїми джерелами походить з континентальної Європи, передовсім Німеччини та Франції, цікавиться не стільки проблемами логіки та філософії науки, а філософією історії у загальному сенсі (де мова йде не лише про історичне пізнання, але й про процес), історією філософії, філософією мистецтва, феноменологією та герменевтикою тощо. Та сучасна філософія, яка продовжує аналітичну традицію, наслідує логічному формалізму класичної аналітичної філософії. Неаналітична англomовна філософія може мати різні значення, але в рамках цього дослідження ми зупиняємось на філософії постаналітичній. Постаналітична філософія є умовною назвою сучасної англomовної філософії, що відходить від канонів аналітичної філософії та залучає теми, джерела та методи з традиційної континентальної філософії.

Методи, що характерні для традиційної аналітичної філософії, мають наступні значення. Пояснення є каузальним науковим поясненням, за яким причини



ведуть до наслідку відповідно до загального закону чи статистичної закономірності. Каузальне пояснення історично протистоїть поясненню телеологічному, яке є поясненням явищ з огляду на кінцеву ціль і таким чином перетворюється на герменевтичне розуміння, тобто є методом гуманітаристики, а не природознавства. Утім, пояснення, відповідно до аналітичної традиції, є і в гуманітарних науках, зокрема в історії, де за практичною неможливістю доведення загального закону каузальне пояснення визначається як пояснювальний нарис, який залучає загальний закон лише імпліцитно. Так само, в рамках природознавства також має місце розуміння, а саме – пояснювальне розуміння, яке є наслідком коректного каузального пояснення.

Що ж стосується постаналітичної філософії, то їй притаманний баланс між позитивізмом як одним з джерел аналітичної філософії та герменевтикою, яка є одним з джерел континентальної філософії. Зокрема, в історії цей баланс полягає в тому, що ідеальна історіографія має бути як наукою (сухий опис фактів), так і мистецтвом (яскравий наратив, що підкріплений емпатійним розумінням). В цьому контексті, розуміння є співпереживанням, спрямованим на предмет історичного дослідження, але також є й посередником між відстороненістю історичних фактів та такою емпатією, поєднуючи ці два елементи. Історичне пояснення в сучасній постаналітичній філософії все ще зберігає логічний формалізм, характерний більшою мірою для аналітичної філософії. Історичне пояснення визначається як підвид каузального пояснення, яке встановлює такий зв'язок значущості, як закономірна причинність між причиною і наслідком. Історична причина дійсно може вважатися причиною наслідку, якщо причину можна уявно скерувати чи замінити таким чином, аби наслідок зник чи змінився. Постаналітичний елемент полягає у тому, що історичне пояснення не є можливим без історичної уяви, що є основою здатності уявляти, моделювати сценарії, які висвітлюють уявні зміни історичних причин, а також допомагають співпереживати предмету дослідження, поглиблюючи його розуміння.

## **РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНЕ ОСМИСЛЕННЯ МЕТОДІВ ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ В ПОСТАНАЛІТИЧНІЙ ФІЛОСОФІЇ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ**

Як було з'ясовано у першому розділі, пояснення в контексті постаналітичної філософії історії є відтворенням каузального зв'язку між причинами та наслідками, яке підкріплюється історичною уявою та розумінням і є посередником між фактами та співпереживанням. Мета другого розділу полягає в тому, аби визначити місце постаналітичної філософії та методології історичного пізнання в межах філософії історії, зокрема у контексті уявлень про неї, які домінують на наших теренах, поглибити та проблематизувати визначення пояснення та розуміння власне у постаналітичній філософії історії, зосередивши увагу на конкретних сферах історичного дослідження. Зокрема я звернуся до контрфактичної історії з метою розкрити загальний подієвий рівень відповідних методів у межах цього напряму історичного дослідження та продемонструвати взаємозв'язок між каузальним поясненням та розумінням. Також я звернуся до інтелектуальної історії, історії ідей та біографістики, намагаючись розкрити індивідуальний або авторсько-ідейний рівень роботи цих методів у відповідних галузях історичного дослідження і наочно продемонструвати обмеженість уявлення, відповідно до якого історичне пояснення буває лише каузальним <sup>51</sup>.

### **2.1. Філософія історії як філософія історичного процесу та як філософія історичного пізнання**

Сучасний дослідник Даніель Літл у розлогій статті, опублікованій у Стенфордській енциклопедії філософії, називає галузь філософії історії сукупністю рефлексій щодо самої історії та природи історичного знання. Зокрема він визнає неоднорідність цієї галузі, адже вона «містить аналізи та аргументи ідеалістів, позитивістів, логіків, теологів тощо, рухаючись туди-сюди над розламами європейської та англо-американської філософії, а також між герменевтикою та

---

<sup>51</sup> Частина матеріалів до цього розділу була опублікована у статтях та тезах за темою дисертації: (Бакаєв, 2021; Bakaiev, 2022a; Bakaiev, 2022b).

позитивізмом» (Little, 2020). Ба більше, визнається неможливість дати одне точне визначення галузі, яке б відповідало всім підходам. Помилково уявляти, що філософія історії є єдиною філософською традицією, адже представники цієї галузі зрідка вступають у діалог один з одним. Намагаючись структурувати це розмаїття, Д. Літл пропонує групувати дослідження з філософії історії навколо великих питань з метафізики, герменевтики, епістемології та етики:

1. «З чого складається історія – з окремих дій, соціальних структур, періодів і регіонів, цивілізацій, великих причинових процесів, божественного втручання?»
2. «Чи має історія в цілому якийсь значення, якусь структуру чи напрям, які б виходили за межі окремих подій і дій, з яких вона складається?»
3. «З чого складається наше пізнання, репрезентація, пояснення історії?»
4. «Якою мірою факти людської історії створюють моральну відповідальність для нинішнього покоління?» (Little, 2020).

Відштовхуючись від запропонованого Д. Літлом переліку питань, які порушує філософія історії, я можу виокремити чотири її різновиди: метафізична, герменевтична, епістемологічна та етична філософія історії.

Окрім тематичного групування, Д. Літл робить поділ між континентальною та англо-американською філософією історії. Континентальна філософія історії має спекулятивний, метаісторичний характер і є складовою європейської філософії, яка тяжіє до інтерпретації історії як сукупності подій, структур, процесів. Серед її основних представників були Дж. Віко (1668–1744), Й.-Г. Гердер (1744–1803), Г. Гегель (1770–1831), Ф. Шляєрмахер (1768–1834), В. Дильтай (1833–1911), П. Рікер (1913–2005) тощо. Водночас англо-американська філософія історії уникає спекулятивної філософії історії, бо, слідуючи англо-американській традиції емпіризму, зосереджується на логіці та епістемології історичного знання. Приклади такої настанови можна знайти у Д. Г'юма (1711–1776), В. Дрея (1921–2009), А. Данто (1924–2013), П. Гарднера (1922–1997), В. Волша (1913–1986). Таким чином, я можу визначити континентальну філософію історії як філософію

історичного процесу, а англо-американську (чи більш широко, англomовну) – як філософію історичного пізнання.

Окремо Д. Літл зазначає, що інтерес до філософії історії в англо-американській філософії відновився з появою у середині ХХ ст. аналітичної філософії історії (В. Дрей, А. Данто, П. Гарднер). Мета цього напрямку полягала у застосуванні методів та інструментів аналітичної філософії до розв'язання проблем історичного пояснення та історичного знання (Little, 2020). Отже, маємо також географічне визначення філософії історії: континентальна філософія історії, яка тяжіє до філософського осмислення історичного процесу, та англо-американська філософія історії, яка осмислює історичне пізнання. При цьому, у контексті чотирьох основних питань філософії історії, які було наведено вище, континентальна філософія історії співвідноситься з метафізичним та герменевтичним питаннями, а англо-американська – з епістемологічним.

Залишається етичне питання, яке Д. Літл розташовує за межами географічного поділу, зазначаючи натомість, що ця тема є релевантною для сучасних дискусій щодо історії, етики та пам'яті. Як приклад розгляду етичного питання, дослідник посилається на британсько-американського історика Тоні Джахда (1948–2010), за яким народ або нація несуть колективне зобов'язання чесно і без міфології досліджувати власну історію, а також польську соціологиню Анну Вилегалу (нар. 1982), яка досліджує моральну складову колективної пам'яті в Україні після 1991 р. (Little, 2020). Окремо також можна згадати розвідку французького історика Моріса Емара (нар. 1936), що підходить до теми історичної пам'яті не лише з етичного, але й методологічного боку (Емар, 2005). З огляду на географію згаданих дослідників (Великобританія та США, Польща, Франція) стає зрозумілим, чому етичне питання в сучасній філософії історії не піддається звичному поділу філософії на англо-американську та континентальну. Це є свідченням того, що у сучасному світі, завдяки глобалізації, географічний поділ практично втрачає сенс. Тому про поділ на англо-американську та континентальну філософію залишається сенс говорити або суто в історичному значенні (якщо ідеться про певний етап у розвитку філософії історії), або в контексті сучасного

продовження давніших традицій дослідження (скажімо, англо-американської традиції, якщо ідеться про емпіризм та епістемологію, або континентальної традиції, якщо мова про метаісторію та герменевтику).

Дещо інше розуміння філософії історії зустрічаємо у «Європейському словнику філософій», виданому під керівництвом французької філософині Барбари Кассен (нар. 1947). Так, автори словника вважають, що філософія історії «намагається перекроїти зв'язки між минулим, майбутнім і прийдешнім», а історична наука вже є реакцією на постання такої філософії історії (Кассен та інші, 2011, с. 278). Автори також визначають спільні філософсько-методологічні питання, які підживлюють дебати між істориками:

1. «Історизація поля знання (що асоціюється з німецьким терміном *Historismus*)».
2. «Співвідношення між релятивізмом та універсалізмом».
3. Співвідношення «між предметом історії та його висвітленням істориком».
4. «Виникнення історії історії (*storia della storiografia*)»<sup>52</sup> (Кассен та інші, 2011, с. 278).

У такому разі філософії історії постає виключно у тому образі, який характерний для континентальної традиції. Перш за все, філософія історії авторами словника розуміється як філософські рефлексії щодо історії як певної тотальності, неперервного процесу від минулого до майбутнього і прийдешнього. Історична наука зображується вже як результат, а не предмет рефлексій, як це буває в англо-американській філософії історії. Відповідно, її основні питання також сформульовані у суто континентальному ключі, бо у них більше йдеться про метафізику та герменевтику (теорію історії), ніж про епістемологічний аспект чи про пояснення у методології історичного знання.

У вітчизняній літературі щодо філософії історії теж домінує континентальне визначення. Так, знаний український філософ Іван Бойченко (1948–2007) ототожнював філософію історії з філософським осягненням історичної дійсності

---

<sup>52</sup> Італ. *storia della storiografia* буквально означає історія історіографії.

чи з теорією історії, зазначаючи також, що філософія історії ще «виступає як своєрідна форма історичного світогляду та методологія історії» (Бойченко, 2000, сс. 15–16). Інша відома філософиня, Тамара Ящук, визначила філософію історії як «один із тематичних розділів філософського знання і певний спосіб філософського міркування», у межах компетенції якого постають такі питання: «чим є історія взагалі, у чому полягає історичний смисл..., чим є універсальна історія людства, чим визначаються проблеми інтерпретації історії як цілого, у чому виявляються особливості історії думки, історії природи, суспільства чи культури..., чи історичний розум сам є історичним» (Ящук, 2004, сс. 8–9). Знову ж таки, ці питання мають здебільшого метафізичний та герменевтичний характер, адже більшою мірою торкаються історичного процесу та свідомості, а не історії як специфічного типу дослідження, натомість епістемологія та логіка історичного знання згадуються у цих авторів скоріше побічно, як ще одне значення філософії історії чи як ще одне питання про особливість конкретної галузі історичного дослідження.

Увага власне до філософії історичного *дослідження* починає зростати впродовж останніх років. Прикладом такої інклюзивності може служити підхід до філософії історії, який подає сучасна українська дослідниця Валентина Якубіна. Перш за все, вона покликається на представницю напряму наративізму, історикиню Е. Доманську, яка визначає такі наративні моделі історичних досліджень:

1. Аналітична (В. Волш (1913–1986), П. Гарднер (1922–1997), В. Дрей (1921–2009), А. Данто (1924–2013), Л. Мінк (1921–1983) тощо).
2. «Анналістська» (Ф. Бродель (1902–1985), Ж. Ле Гофф (1924–2014) тощо).
3. Семіологічна (Р. Барт (1915–1980), М. Фуко (1926–1984), Ж. Деріда (1930–2004), У. Еко (1932–2016), Г. Вайт (1928–2018) тощо).
4. Герменевтична (Г-Г. Гадамер, П. Рікер).

При цьому зазначається, що нині йдеться також про відмінності між теорією історії та філософією історії, адже «науковці, намагаючись бути обережними, нерідко вважають себе саме теоретиками історії, або тими, хто про неї теоретизує, однак, не філософами історії, бо це вимагає спеціалізованої кваліфікації (Якубіна, 2018, с. 39).

Окрім того, В. Якубіна посилається на міркування званої сучасної української історикині Наталії Яковенко, яка визначає такі дискусійні вузли західної історіографії ХХ століття:

1. «Проблема можливості/неможливості історичного синтезу, себто сукупного й цілісного представлення різних площин минулого – економіки, соціального життя, культури, побуту тощо».
2. «Проблема співвідношення "індивідуального" (одиночного) та "соціального" (колективного), що лежить в основі будь-яких змін у суспільстві, себто є свого роду ключем до пояснення великих соціальних зрушень та катаклізмів».
3. «Проблема можливості/неможливості проникнути в свідомість індивіда, відділеного від історика завісою часу, а отже – адекватно пояснити дії та вчинки, що були цією свідомістю спричинені» (Яковенко, 2007, с. 198).

Наведена класифікація є подібною до класифікації Д. Літла, тому вважаю, що зазначені три проблеми можна підвести під наступні три питання, сформульовані у нього:

1. Метафізичне питання, адже мова йде про цілісність і складові частини історії.
2. Епістемологічне питання, адже мова йде про співвідношення одиночного та колективного при поясненні змін.
3. Герменевтичне питання, адже мова йде про розуміння індивідів як передумову пояснення їхніх дій.

Власну класифікацію сучасної філософії історії В. Якубіна засновує на наукових розробках Е. Доманської та інших дослідників, наводячи наступні чотири різновиди філософії історії:

1. Історіографія у філософсько-герменевтичних інтерпретацій, методи та гіпотези в історичних дослідженнях (Г.-Г. Гадамер, П. Рікер).
2. Теорія історії для істориків (Й. Рюзен (нар. 1938), Г. Вайт (1928–2018), Е. Доманська (нар. 1963), Н. Яковенко (нар. 1942) тощо).
3. Історія теорії для філософів (А. Данто, аналітична філософія історії).

4. Класична філософія історії, сенс, мета, спрямованість історичного процесу (Гегель та представники Київської філософської школи) (див. Якубіна, 2018, с. 39).

Засновуючись на вже наведених класифікаціях, я спробую сформулювати власну максимально широку і схематичну класифікацію основних різновидів філософії історії:

1. Континентальна філософія історії, яка є філософією історичного процесу та зосереджена на метафізичних та герменевтичних питаннях; до неї можуть бути включені: класична Гегелева та гегельянська філософія історії, теорія історії, герменевтична філософія, школа «Анналів», семіологія.
2. Англо-американська філософія історії, яка є філософією історичного пізнання та зосереджена на епістемологічній та, зокрема, методологічній проблематиці; до неї можна зарахувати аналітичну філософію історії та, зрештою, предмет мого подальшого аналізу – постаналітичну філософію історії.
3. Інші типи філософії історії (зокрема, які включаються осмислення етичне питання).

Якщо спробувати деталізувати цю класифікацію, варто зазначити, що першого різновиду належить звична континентальна філософія історії, яка є переважно німецькою традицією інтерпретації історії (Г. Гегель, Г. Дройзен, Г.-Г. Гадамер, Й. Рюзен тощо), хоча при цьому також є помітною французька традиція філософування (герменевтика П. Рікера, а також семіологічні дослідження Р. Барта, М. Фуко, Ж. Дериди тощо).

Зародження англо-американської традиції нерідко пов'язують ще з ранньомодерним британським емпіризмом, зокрема з Д. Г'юмом, хоча, як було показано у першому розділі моєї роботи, не менш, якщо не більш визначальним для подальшого розвитку філософії історії в англomовному світі став також позитивізм французького філософа О. Конта. Обидва філософи зверталися до пояснення, але саме О. Конт – безпосередньо у методологічному сенсі. Далі, впродовж ХХ



століття, англо-американська філософія історії може бути або аналітичною, або неаналітичною. Прикладом неаналітичної філософії історії є британське неогегельянство, зокрема Р.-Дж. Коллінгвуд, тоді як аналітична філософія є такою англо-американською (чи англійською) філософією, яка вдається до логічного формалізму і надає перевагу сцієнтизму, філософії науки, а не історії. Це не означає, що аналітична філософія відсторонена від проблем історичного пізнання. Вона негативно ставиться до історіософії (іраціональних, містичних рефлексій щодо природи історичного процесу) та універсалістських теорій історії, які є теоретичним осмисленням історичного процесу і які передбачають погляд на історію як цілісність, натомість проявляє інтерес до історичного пізнання. Власне, цим і опікується аналітична філософія історії, коли, як показано у першому розділі моєї роботи, вона звертається до проблеми каузального пояснення в історичному знанні. Саме цій проблемі присвячені розглянуті вище міркування представників аналітичної філософії К. Гемпеля, Г. фон Вригта, а також прихильників наративного підходу А. Данто, Ф. Анкерсмита, Г. Вайта.

Сучасна філософія історії, відповідно до цієї класифікації, включає такі дослідження з філософії історії, які не можна однозначно віднести до континентальної чи англо-американської філософії історії. Перш за все, для неї, за визначенням Д. Літла, характерно долучення до традиційної філософії історії етичного виміру. Окрім того, до сучасної філософії історії я відношу також постаналітичні тенденції, які знаходяться у центрі мого дослідження. Окрім того, треба взяти до уваги, що трансформаційні процеси спостерігаються не тільки в англійській філософії. У сучасному глобалізованому світі традиція континентальної філософії історії теж може стати постконтинентальною, тобто вийти за межі звичної європейської традиції, так саме як аналітична філософія – постаналітичною. Постаналітична філософія як така є неформальною назвою для таких англійських досліджень, що відходять від канонів аналітичної філософії та залучають до своїх розвідок методи, джерела та теми, традиційно асоційовані з континентальною філософією. Тоді постаналітична філософія історії є логічним продовженням англо-американської філософії історії або, більш широко,

англомовної філософії історії<sup>53</sup>, яка водночас долучає доробок континентальної філософії історії. У попередньому розділі, при розгляді сучасної філософії історичного пізнання, я вже звертався до низки постаналітичних філософів. Ішлося про К. Сандиса, який зобразив ідеальну історіографію як таку, що балансує між наукою та мистецтвом, покликаючись на Р.-Дж. Коллінгвуда, Б. Брехта та К. Станіславського, а також про К. Гамера, який наголошує на тому, що, яким би формально-логічним не було каузальне пояснення в історії, велику роль в ньому відіграє також уява. Водночас з огляду на подолання герменевтично-позитивістської полярності в сучасній філософії, можливість якого припустив Дон Айді (Ihde, 1997), найбільш вдалим виразником постаналітичної філософії історії мені видається така філософія історичного пізнання, що поєднує аналітичний доробок щодо казуального пояснення в історичному знанні та континентальний доробок щодо розуміння для осягнення історії в цілому.

У межах попереднього розділу я вже звертався до теми пояснення і розуміння в англомовній філософії історії, тому тепер вважаю за потрібне окреслити методологічні позиції щодо пояснення і розуміння в межах континентальної філософії історії.

У німецькій філософії класичним прикладом філософії історії є філософія Георга Гегеля (1770–1831), яка, за Д. Літлом, «є, мабуть, найбільш повно розробленою філософською теорією історії», мета якої – розкрити значення або напрям руху історії. Німецький мислитель розглядає історію як умосяжний процес, що рухається до певної мети, а саме – повноти людської свободи (Little, 2020). Зокрема, у «Лекціях з філософії всесвітньої історії» (*Vorlesungen über die Philosophie der Weltgeschichte*) Г. Гегеля, які вперше були опубліковані посмертно у 1837 р. на основі лекцій, прочитаних ним у Берлінському університеті, філософ стверджував, що «філософія всесвітньої історії є не чим іншим, як її спогляданням за допомогою *мислення*» (Hegel, 2011, р. 78), тоді як власне «всесвітня історія є

---

<sup>53</sup> Тут лінгвістичним критерій, можливо, є кращим – з огляду на меншу релевантність для сучасних філософсько-історичних досліджень критерію географічного.

раціональним та необхідним ходом світового духа» (Hegel, 2011, p. 80). Філософія історії Г. Гегеля може розглядатися як різновид герменевтичного підходу до філософії історії, а саме – як теорія історії, яка розуміє та тлумачить історію як процес.

У власному викладі філософії історії Г. Гегель не надає розумінню (нім. *Verstehen*) спеціального філософського-методологічного осмислення. Розуміння (тлумачення, трактування) вживається ним більше у значенні схоплення історії як цілісності та побудови такої теорії історії, яка інтерпретує *ідеальне* (у випадку Г. Гегеля – світовий дух) як рушія історії. Відповідно, Гегелеве розуміння історії прийнято (зокрема й на наших теренах) називати ідеалістичним. Представник Київської філософської школи І. Бойченко зазначає, що таке розуміння має довгу історію та означає «філософсько-історичне тлумачення сукупного розвитку як заснованого визначальною мірою на ідеях, волі, вірі, прагненнях, теоріях, вченнях, свідомості людей» (Бойченко, 2000, сс. 539–540). Протилежним до ідеалістичного, за І. Бойченком, є матеріалістичне розуміння історії, запропоноване Карлом Марксом (1818–1883) і Фрідріхом Енгельсом (1820–1895). І. Бойченко визначає таке розуміння як «філософське вчення про історичний процес, що ґрунтується на визнанні вирішальної ролі суспільного матеріального виробництва у формуванні, поступі та функціонуванні соціуму і розглядає історію як прогресивний природно-історичний процес зміни конкретно-історичних типів суспільства» (Бойченко, 2000, с. 575–576). Варто також зазначити, що самі терміни та розрізнення матеріалістичного та ідеалістичного розуміння історії теж були введені К. Марксом і Ф. Енгельсом, і, як виявиться далі, ці терміни не обов'язково тотожні герменевтичному розумінню (нім. *Verstehen*). Так, у написаній ними спільно «Німецькій ідеології» (*Die deutsche Ideologie*), в якій, як довгий час було заведено вважати, викладено матеріалістичне розуміння історії<sup>54</sup>, йдеться про розуміння у

---

<sup>54</sup> «Німецька ідеологія» була написана у 1845–1846 роках, але вперше опублікована лише 1932 р. Інститутом Маркса-Енгельса у Москві й у такому вигляді стала основою для формування ідеологічно заангажованої версії історичного матеріалізму марксистсько-ленінського штибу.

сенсі думки чи погляду (нім. *Anschauung*), зокрема про матеріалістичний чи ідеалістичний погляд на історію (нім. *Geschichtsanschauung*, «погляд на історію») (Marx & Engels, 2017, s. 45). Знов таки, розуміння тут є не методом історичного знання, а схопленням, теорією, що зображає або цілісну картину історії. Тільки у Г. Гегеля ця картина була ідеалістичною, а у марксизмі – матеріалістичною. Тут можна вести мову або про зміну різних світів (східний, грецький, римський, німецький світи) на шляху до повної свободи духа, як це було у Г. Гегеля, або про зміну матеріально обумовлених суспільно-економічних формацій (первіснообщинна, рабовласницька, феодална, буржуазна), в межах яких через класову боротьбу торується шлях до суспільної свободи, як стверджується у марксизмі.

У вітчизняній літературі також вживається термін «матеріалістичне пояснення історії», однак, по суті справи, у тому ж самому значенні, що й термін «матеріалістичне розуміння». Так, скажімо, Володимир Шпак стверджує, що концепції матеріалістичного пояснення історії назву дав К. Маркс, який, як виявляється далі, «назвав своє розуміння (курсив мій. – М. Б.) історії “матеріалістичним” – за аналогією до пояснення (курсив мій. – М. Б.) природи філософами-матеріалістами» (Шпак, 2011, с. 63). Однак, як додає В. Шпак, назва концепції «матеріалістичне пояснення історії» є хибною, бо «перекручує хід історичного розвитку», і ще «К. Лібкнехт вважав, що назва марксистської концепції – “матеріалістичне розуміння історії” – фальшива» (Шпак, 2011, с. 63–64). Як бачимо, терміни «пояснення» і «розуміння» тут є взаємозамінними та виконують

---

Однак, як доводять упорядники нового критичного видання «Німецької ідеології», не існує завершеної фундаментальної праці під такою назвою, не існує навіть цілісного зібрання рукописів, є лише фрагменти рукописів, які до того ж сильно пошкоджені (частину з них з’їли миші ще за життя К. Маркса) (*Marx-Engels-Gesamtausgabe*, n.d.). Так само і немає системи історичного матеріалізму (*Historischer Materialismus*), бо цей термін не вдається знайти у рукописах його «класиків». Отже, текст «Німецької ідеології» є результатом більш пізньої компіляції різних рукописів, а історичний матеріалізм – більш пізньою реконструкцією на основі цих рукописів.

функцію позначення того, що також можна перекласти з німецької як «погляд» чи «думка» (нім. *Anschauung*). Знову ж таки, тут розуміння не є перекладом з німецького *Verstehen*, як і пояснення не є перекладом з німецького *Erklären*, отже, обидва слова тут не мають методологічного навантаження. Хоча у К. Маркса та Ф. Енгельса йдеться про матеріалістичний погляд на *історію*, заслуговує уваги твердження В. Шпака, згідно з яким у побудові такого погляду вони наслідують філософів-матеріалістів з їхнім *поясненням природи*. Окрім того, за І. Бойченком, подібність до матеріалістичного трактування (розуміння, погляду) історії можна знайти також у тому, як представники «першого позитивізму» Огюст Конт та Герберт Спенсер (1820–1903) «позитивно» трактували історичну дійсність (Бойченко, 2000, с. 216). Оскільки О. Конт вживає термін пояснення як раз у методологічному сенсі, тоді й позитивістське каузальне пояснення, яке пов'язує дві події за допомогою загального закону, можна інтерпретувати як пояснення, яке каузально пов'язує дві історичні події за допомогою закономірної діалектики (теза, антитеза, синтез у Г. Гегеля, або ж класова боротьба та її зняття у комунізмі – у К. Маркса та Ф. Енгельса). В такому разі єдина відмінність між гегельянським (ідеалістичним) та марксистським (матеріалістичним) розумінням історії полягає у тому, що саме обумовлює цю діалектику: світовий дух (як у гегельянстві), чи матеріальні умови виробництва та класова боротьба (як у марксизмі).

Аналогічно чином можна провести паралель між поглядом (нім. *Anschauung*) на історію та методом її розуміння (нім. *Verstehen*). Хоча погляд на історію й не є методом, він все ж таки розкриває історію, історичний процес як цілісність та тлумачить (розуміє) історію, коли надає їй значення і напрям. У такому випадку погляд на історію є результатом застосування методу розуміння до історії, і забарвленість цього погляду залежить від філософських переконань тлумача. Якщо тлумач є ідеалістом чи матеріалістом, матимемо ідеалістичний чи матеріалістичний погляд на історію, де значення історії розкривається через спрямування до людської свободи. Позитивізм змальовує такий погляд на історію, в рамках якого має місце рух від релігійного знання щодо організації суспільства у бік позитивного (наукового).

Близьким до терміну історичного погляду є термін «історичне чуття», до якого звертається Фрідріх Ніцше (1844–1900). Так, у праці «Про користь і шкоду історії» (*Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben*, 1874) він пише про «певний рівень безсоння, переживання, певний рівень історичного чуття (*historischem Sinne*), при якому все живе зазнає шкоди й, урешті-решт, гине – чи то людина, чи народ, чи культура» (Ніцше, 2004, с. 207; Nietzsche, 1874, s. 10). Німецьке слово *Sinn* перекладається як чуття, сенс чи то значення, і залежність історичного сенсу та історичного погляду від методу розуміння розкриває екзистенційний філософ та психолог Карл Ясперс (1883–1969) у книзі «Походження і ціль історії» (*Ursprung und Ziel der Geschichte*, 1949)<sup>55</sup>. Так, у розділі «Про сенс історії» (*Vom Sinn der Geschichte*) він твердить, що значущість універсально-історичного погляду (нім. *universalgeschichtliche Anschauung*) полягає у прагненні «зрозуміти (*verstehen*) історію як певну цілісність, аби в такий спосіб зрозуміти й самих себе» (Ясперс, 1996, с. 184; Jaspers, 2017, s. 287). Ба більше, обґрунтовуючи концепцію осьового часу (нім. *Achsenzeit*)<sup>56</sup>, К. Ясперс стверджує, що факт (історичний) можна осягнути лише через розуміння сенсу (нім. *Verstehen von Sinn*). Історична картина (нім. *geschichtliches Bild*) базується на емпіричних даних, але вона не виникає суто з них, а є також продуктом розуміння. «Лише в розумінні (*Verstehen*) ми отримуємо погляд (*Anschauung*) на осьову добу, а також на весь історичний дух», а отже, як стверджує філософ, цей погляд (*Anschauung*) і є розумінням (*Verstehen*) (Jaspers, 2017, s. 24). Поясненню (нім. *Erklären*) К. Ясперс у згаданій праці не надає особливого філософсько-методологічного значення, але разом з тим дихотомія *пояснення-розуміння* помітна, коли він наголошує на тому, що історична картина базується як на емпіричному матеріалі (який можна зобразити через множину каузальних пояснень в історії), так і на розумінні цього

---

<sup>55</sup> Назву книги також перекладають як «Смисл і призначення історії» чи «Сенс і призначення історії», хоча німецьке *Ursprung* є саме походженням, а не смислом чи сенсом.

<sup>56</sup> Доба фундаментальних змін у релігійній та філософській думці між 800-ми та 200-ми рр. до н. е., яка, за К. Ясперсом, є «емпірично очевидною віссю світової історії для всіх людей» (Jaspers, 2017, s. 32).

матеріалу, і тим самим імпліцитно поєднує пояснення і розуміння в історії. Аналогічним чином, як зазначає В. Менжулін, у своїй більш ранній праці («Загальна психопатологія» (*Allgemeine Psychopathologie*, 1913)) К. Ясперс звернув увагу на те, що у випадку з людиною суто об'єктивістське науковомедичне пояснення має бути доповнене гуманітарним розумінням, «адже доля людини визначається не тільки вітальними, біологічними передумовами її існування, а й екзистенційними рішеннями, які радикально перетворюють вітальні чинники на щось принципово інше» (Менжулін, 2010с, с. 27).

Французький філософ Реймон Арон (1905–1983) у «Вступі до філософії історії» (*Introduction à la philosophie de l'histoire*, оригінальне видання 1938 р.) порівнює метод розуміння (нім. *Verstehen*, фр. *compréhension*), який має німецьке походження, і метод пояснення (фр. *explication*), яким зазвичай користуються у Франції (Арон, 2005, с. 480). Пояснення стосується видимого органічного та неорганічного світу, тоді як розуміння висвітлює відношення, що іманентні реальності: «Ми розуміємо закони Кеплера, але пояснюємо природу» (Арон, 2005, с. 61). За Р. Ароном, розуміння є пізнанням, яке «з'ясовує якість значення, іманентне реальності, яке було або може бути помислене тими, хто його пережив або реалізував» (Арон, 2005, с. 64). Водночас каузальне пояснення в історії, яке встановлює «регулярні наслідкові зв'язки між фактами і ідеями», згадується цим філософом історії рідко. Натомість замість пояснення історики, як зазначає Р. Арон, використовують терміни «надбудова, відбиток, або психологічні концепти: виправдання, приховування, трансфігурація, втеча тощо» (Арон, 2005, с. 121). Також згадується історичне значення, коли «картезіанський механіцизм не має мануфактури ані причиною, ані наслідком..., то часовий збіг може підказувати історичне судження» (Арон, 2005, с. 122). Тут історик, не маючи обов'язку щось доводити, «вільно організовує історичні еволюції, в яких та через які факти та твори минулого набувають свого точного сенсу» (Арон, 2005, с. 122). Таким чином, Р. Арон доходить висновку, що пояснення не підміняє розуміння, а передбачає його (Арон, 2005, с. 123).

Інший французький філософ Жан-Поль Сартр (1905–1980), викладаючи у трактаті «Буття і ніщо» екзистенційну версію психоаналізу, протиставляє пошукам пояснювальних причин, характерним для багатьох біографічних реконструкцій, зокрема й для фрейдистських психобіографій, охоплюючий (нім. *verstehende*) підхід, запропонований К. Ясперсом у праці із загальної психопатології (Sartre, 1943, р. 604). Для Ж.-П. Сартра дуже важливо, що розуміння (нім. *Verstehen*, фр. *compréhension*), яке у німецькій мові дуже близьке до поняття охоплюючого (*verstehende*), вміщує суб'єкта в усіх потенціях, тоді як намагання пояснити (фр. *expliquer*, нім. *erklären*) унеможлиблює такий розгляд, адже є поясненням причин без розкриття екзистенційних цілей (Менжулін, 2010b, с. 103). Ба більше, у подальші роки Ж.-П. Сартр не обмежується критикою психологічних версій причиново-об'єктивістського пояснення. У роботі «Проблеми методу» (*Questions de méthode*, 1957) він не лише звертається до методу розуміння, але й розбудовує, спираючись на нього, власний прогресивно-регресивний метод (фр. *la méthode progressive-régressive*) (Sartre, 1967, р. 121)<sup>57</sup>. Цей метод, зазначає В. Менжулін, долає пояснювальний редукаціонізм, тобто зведення, регресію життя індивіда до психофізіологічних та соціально-історичних передумов, які є характерними не лише для психоаналізу, а й для марксизму. Так, регресивна фаза дослідження розкриває вихідні умови суб'єкта, і на цьому кроці дослідження нерідко зупиняється, як це відбувається у марксизмі або у психоаналізі (Менжулін, 2010b, сс. 101–102). Натомість Ж.-П. Сартр пропонує доповнити регресивну фазу прогресивною, на якій досягається розуміння того, як «герой, керуючись своєю невід'ємною свободою вибору, інтегрував ці передумови у власний фундаментальний життєвий *проект*» (Менжулін, 2010b, с. 102).

---

<sup>57</sup> Або ж регресивно-прогресивний метод (фр. *la méthode progressive-régressive*), як в іншій роботі Ж.-П. Сартра (Sartre, 1967, р. 106). Схоже, що сам Ж.-П. Сартр не прояснює відмінності між регресивно-прогресивним та прогресивно-регресивним методами, тому в межах мого дослідження вважатиму, що терміни є синонімічними.



У більш пізній «Критиці діалектичного розуму» (*Critique de la raison dialectique*, перший том видано у 1960, другий – посмертно у 1985) Сартрів метод застосовується не лише до вивчення біографії індивіда (у літературі, психології або психіатрії), але й до історії. Так, у другому томі цієї праці, який має назву «Умосяжність історії» (*L'intelligibilité de l'Histoire*), міститься редакторський глосарій для Сартрових термінів, у якому вже йдеться про регресивно-прогресивний рух критичного досвіду, який спочатку (на регресивній фазі) повертається від безпосереднього досвіду до умосяжності структур праксису<sup>58</sup>, а потім стає прогресивним, бо пропонує зробити зрозумілою гру цих структур в історії (Sartre, 1985, р. 461). Відносно праксису (людського проєкту) визначається методологічна пара розуміння (або компрегенсія, фр. *comprehension*) та інтелекції (фр. *intellection*). Дослідник Шон Гормен зазначає, що обидва поняття є методами, спрямованими на дослідження інтенцій (намірів) історичних агентів: якщо інтенції наявні в історії, застосовується метод розуміння, якщо інтенцій нема, тоді застосовується інтелекція або ж «намагання відновити втрачену інтенцію шляхом її інтеграції – як відсутності – у тотальний процес історичної діалектики» (Gorman, 2003, р. 16). Сам Ж.-П. Сартр визначає інтелекцію як будь-які темпоралізуючі та діалектичні свідчення, що здатні тоталізувати всі практичні реалії, а розуміння звертається до тоталізуючої групи чи будь-якого праксису, якщо та група чи праксис інтенційно створені автором або авторами (Sartre, 1960, р. 162). Принагідно слід зазначити, що в англійському перекладі редакторського глосарія Сартрових термінів інтелекція стає поясненням (англ. *explanation*) праксису, а розуміння чи компрегенсія – його розумінням (англ. *understanding*) (Sartre, 1991, р. 456, р. 458).

Утім, Ж.-П. Сартрові не вдалося побудувати цілісну філософію історії, і його дослідження з її умосяжності так і залишилось незавершеним. Натомість німецькі історики та філософи історії наступних поколінь Райнгарт Козеллек (1923–2006) та

---

<sup>58</sup> Тобто рух до умосяжності структур праксису, який іде від безпосереднього досвіду умови можливості людського проєкту. Праксис визначається як «організуючий проєкт, що виходить за межі матеріальних умов...» (Sartre, 1985, р. 461).

Йорн Рюзен (нар. 1938) представили більш цілісну теорію історії. Обидва є представниками німецької історіографії, в якій теорія історії називається «історикою» (нім. *Historik*). Відсилаючи до «історики» Г. Дройзена, теорія історії, словами українського історика Сергія Стельмаха, «зосереджується на науковому статусі самої історичної науки, принципах історичного пізнання, правилах історичного дослідження й історіографії» (Стельмах, 2006, с. 10).

Як наголошує Р. Козеллек у своїй відомій праці «Часові пласти. Дослідження з теорії історії» (*Zeitschichten. Studien zur Historik*, 2000), герменевтичне розуміння в історії грає зовсім іншу роль, ніж у юридичній, теологічній чи філологічній герменевтиці, адже коли останні три підвиди герменевтики тлумачать текст, то вони визнають за ним «його споконвічне становище, котре, так би мовити, не підлягає сумніву» (Козеллек, 2006, с. 136). Водночас «історик... використовує тексти як свідчення, щоб видобути з них дійсність, закодовану в цих текстах» (Козеллек, 2006, с. 138). Тому предметом розуміння, пояснює автор концепції часових пластів, є комплексний позамовний зміст, хоч він і конституюється мовними засобами, а написання істориком історії певного періоду «означає сформулювати висловлювання, які ніколи не могли бути озвучені в цей період» (Козеллек, 2006, с. 138). Ба більше, саме наукове дослідження історії можливе лише «за умови розмежування різних часових вимірів» (Козеллек, 2006, с. 359). Тут Р. Козеллек розрізняє події та їхні структурні передумови, стверджуючи, що «події неможливо пояснити лише постульованими наперед структурами, так само як структури не піддаються поясненню лише за рахунок подій», натомість кожним «притаманна власна часова якість» (Козеллек, 2006, сс. 358–359). Таким чином, німецький теоретик історичного знання переосмислює герменевтичне розуміння у світлі власної концепції часових пластів. Натомість до пояснення він звертається значно менше. Навіть коли він веде мову про пояснення подій і структур, то пояснення тут не осмислюється достатньою мірою, аби можна було зрозуміти, чи це саме специфічний історичний метод для прояснення каузальності або ж просто допоміжний термін для розкриття відмінностей між структурами та подіями.

Більш збалансовано підходить до пояснення і розуміння Й. Рюзен у монографії «Історика. Теорія історичної науки» (*Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*, 2013), яка в англomовному перекладі, який вийшов за назвою «Свідчення і значення. Теорія історичних досліджень» (*Evidence and Meaning. A Theory of Historical Studies*, 2017), наочніше вказує на приналежність автора до герменевтично-інтерпретативного напрямку. Перш за все, Рюзенова версія «історики» (нім. *Historik*) є критичним сприйняттям Дройзенової теорії історії: це теорія історичної науки, метатеорія історії, метаісторія (рідше історіологія чи історіософія), для якої йдеться не про інтерпретацію якихось подій, а «про саму інтерпретацію», про віддзеркалення (нім. *Reflexion*) історичного мислення самого на себе (Rüsen, 2013, s. 23). Тут Й. Рюзену йдеться про розуміння, яке є основою історичного методу. Міркуючи щодо останнього, цей теоретик історії зазначає, що традиційно, як було проголошено ще Г. Дройзеном та В. Дильтаєм, історичне розуміння (нім. *Verstehen*) є відмінним від природознавчого пояснення (нім. *Erklären*); ідіографічне мислення, характерне, за В. Віндельбандом, для наук про дух, є відмінним від характерного для наук про природу номотетичного мислення, а індивідуалізація, як зазначали ще Генріх Рикерт (1863–1936) і Макс Вебер (1864–1920), аналогічним чином відрізняється від генералізації. Натомість надалі увага дослідників пересунулася від теми історичного методу у бік осмислення наративного характеру і логіки історичного мислення (Rüsen, 2017, pp. 125–126).

У зв'язку з наративізмом Й. Рюзен розрізняє три типи пояснень в історії, які він запозичує з аналітичної філософії історії й науки та називає раціональними (Rüsen, 2017, p. 115). Перш за все, існує *номологічне пояснення*, яке розкриває зв'язок, часто каузальний, «між двома темпорально відмінними процесами чи фактами («причина» і «наслідок») у дуже узагальненій... формі» (Rüsen, 2017, p. 116). Історичне мислення, за Й. Рюзенoм, не покладається на загальні закони та принципи, але водночас і не полишає спроб продукування номологічного знання, коли розробляє теорії про однорідності, властиві різним часам. При цьому, як вказує Й. Рюзен, можна пояснити революції, які траплялися за різних часів, схожими

революційними процесами, але такі пояснення не здатні відповісти на питання, що робить кожна з цих революцій належною до свого часу (Rüsen, 2017, pp. 116–117). *Інтенційне пояснення*, яке теоретик ототожнює з розумінням (нім. *Verstehen*), пояснює «специфічно людський спосіб життя, в якому інтенції (наміри), визначені змістом, визначають людські дії» (Rüsen, 2017, p. 117). Нарешті, третім типом пояснення є *нарративне пояснення*, яке ставить однозначно історичні питання і пропонує однозначно історичні відповіді, пояснюючи темпоральні зміни через нарратив процесу змін. Нарративне пояснення визначає роль інших типів пояснення в історичному мисленні, адже номологічні та інтенційні пояснення є релевантними в історії лише тоді, коли їх можна використати в нарративі, хоча останні два типи пояснення не є визначальними для логіки нарративу (Rüsen, 2017, pp. 117–118). Й. Рюзен називає всі три пояснення раціональними, бо вони здійснюють пояснення через різного типу раціональні поняття, а саме: принципи чи закони; інтенції; нарративний плин часу (Rüsen, 2017, p. 118).

Таким чином, континентальна філософія історії є теорією історії або, послуговуючись Дройзеновим терміном *Historik*, «історикою», в якій йдеться про історичне розуміння та осягнення історичного процесу. Філософія історії Г. Гегеля та К. Маркса є прикладом ідеалістичного та матеріалістичного поглядів на історію відповідно, а погляд на історію, за К. Ясперсом, є результатом історичного розуміння. Розуміння як метод обґрунтував Г. Дройзен, тоді як у французькій філософії науки метод пояснення започаткував О. Конт. Надалі пояснення (фр. *explication*, англ. *explanation*) як метод отримало розвиток в аналітичній філософії науки, а власне у французькій філософії історії термін «пояснення» (фр. *explication*) протиставлявся терміну «розуміння» (фр. *comprehension*, нім. *Verstehen*), який такі філософи як Р. Арон та Ж.-П. Сартр запозичили у німецькій філософії історії. Нарешті, сучасний німецький теоретик історії Й. Рюзен запозичує метод пояснення в аналітичній філософії історії, де позитивістське пояснення в природознавстві трансформувалося у нарративне пояснення в історії.

Спираючись на сказане вище, можна чіткіше окреслити основні риси постаналітичної філософії історії, принаймні в її, так би мовити, ідеальному типі.

Ця філософія є здебільшого філософією історичного пізнання, бо продовжує більш ранню англо-американську філософію історичного пізнання, яка методологічно обґрунтовувала історичне пояснення. Водночас ця філософія поєднує традиційну (аналітичну) філософію історії із континентальною теорією історії, якій властиве методологічне обґрунтування розуміння. Сучасний дослідник Адмір Скодо зазначає, що постаналітична філософія історії є відновленням інтересу до філософії історії, якому передував період затишшя після публікації у 1965 р. «Аналітичної філософії історії» А. Данто. За А. Скодо, постаналітичними філософами історії можна назвати таких дослідників як К. Скіннер, М. Бевір, А. Такер, а також Карстен Стюберт. Вони можуть вважатися постаналітичними через те, що будучи анти-фундаменталістами (*anti-foundationalists*), відкидають існування чистих тверджень, які здатні бути фундаментом будь-якої науки, та голістами (*holists*), які розглядають знання як складене з обов'язково взаємопов'язаних сутностей (Skodo, 2009, pp. 308–309). Серед згаданих дослідників К. Стюберт та М. Бевір є представниками традиції інтелектуальної історії та історії ідей, яку методологічно обґрунтував К. Скіннер. А. Скодо зазначає зв'язок між цими трьома дослідниками, коли помічає, що і К. Стюберт, і М. Бевір критикують К. Скіннера занадто великий акцент на історичному контексті при розумінні інших людей (Skodo, 2009, p. 319). Більш детально на напрямі інтелектуальної історії та історії ідей я зупинюся далі, звертаючись до К. Скіннера, М. Бевіра та інших дослідників. Натомість А. Такер є представником контрфактичної історії та звертається до «історіографічних контрфактичностей» (англ. *historiographic counterfactuals*), тобто тверджень, які суперечать чинній історіографії, у межах філософії історіографії (Tucker, 2016).

В певному сенсі проявом постаналітичної тенденції у філософії історії можна назвати відродження ідей низки англомовних дослідників, які були сучасниками формування та розквіту традиційної аналітичної філософії, але не вписалися у задані нею рамки. В цьому плані вважаю за потрібне згадати двох таких філософів історії: Робіна Джорджа Коллінгвуда (1889–1943) та Арнольда Джозефа Тойнбі (1889–1975). Р.-Дж. Коллінгвуд, як вже зазначалося, був неогегельянцем, а тому і не вписувався в позитивістську та постпозитивістську філософію історії англомовного

світу, якій йшлося більше про філософію історичного пізнання, ніж про філософію історичного процесу Гегелівського штибу. Я також вже згадував Коллінгвудів термін відтворення (англ. *re-enactment*) в контексті історичного розуміння, як про нього міркує сучасний філософ історії К. Сандис. Словами самого Р.-Дж. Коллінгвуда, історик має відтворювати події «у своїй уяві, заново програвати для [їх] себе стільки разів, скільки досвіду в людей, що брали в них участь, якщо він хоче збагнути їх по-справжньому» (Коллінгвуд, 1996, с. 158).

Р.-Дж. Коллінгвудові йдеться про розуміння досвіду окремих людей, натомість А. Тойнбі у своєму «Дослідженні історії» (*A Study of History*, 1934–1961) розглядав не досвід окремих людей, а історію людських спільнот, зокрема цивілізацій. Про свою методологію А. Тойнбі писав так: «Ми маємо емпіричне знання про три різні методи споглядання і представлення об'єктів нашої думки, зокрема явищ людського життя. Перший метод – це ствердження і запис конкретних «фактів»; другий – це з'ясування і формулювання загальних «законів» через компаративні дослідження; третій – це форма художньої творчості та вираження, що відома як «художня література» (*fiction*)» (Тоунбі, 1948, р. 441).

А. Тойнбі не мав великого впливу на подальший розвиток англо-американської філософії історії. Відбулося це зокрема й через те, що класик філософії науки Карл Раймунд Поппер (1902–1994) у «Злиденності історизму» (*The Poverty of Historicism*, 1944) розкритикував його погляди щодо повторюваності історії та життєвого циклу цивілізацій, зазначаючи натомість, що приклади повторюваності історії з доробку А. Тойнбі мають в собі «обставини, які дуже неподібні і які можуть мати важливий вплив на подальший розвиток подій», чим А. Тойнбі нехтував (Popper, 1964, pp. 110–111). З усім тим, А. Тойнбі та Р.-Дж. Коллінгвуд дають приклади двох методологічних рівнів у філософії історії, на яких я планую зосередитися далі. Йдеться, по-перше, про філософію історії, яка, тяжіючи до загального рівня, звертається до великих подій чи спільнот і зосереджується на їх передумовах і розвитку, і, по-друге, про таку філософію історії, яка, навпаки, тяжіючи до індивідуального рівня, звертається до окремих осіб, їхніх думок та обставин їхнього життя. У працях згаданих вище провідних

представників сучасної постаналітичної філософії історії інтерес до інтелектуальної історії та біографістики я розгляну як прояв інтересу до індивідуального рівня філософії історії, а дослідження з контрфактичностей – як приклад інтересу до загального рівня, на якому ідеться про масштабні історичні процеси. Іншими словами, при розгляді загального рівня філософії історії буде йти мова про методологічні особливості контрфактичної історії, яка у популярній культурі відома як «альтернативна», а також про переосмислення законоподібних тверджень у зв'язку з такою історією. Розглядаючи індивідуальний рівень, я звернуся до методології історії ідей (інтелектуальної історії) та біографістики, зокрема розмежовуючи наявні в них каузальні та некаузальні пояснення.

## **2.2. Застосування методів пояснення і розуміння на загальному рівні у методології контрфактичної історії**

Історії невідомий умовний спосіб. Більш точно цей вираз звучать так: «історія не знає слова “якщо”» (див. Demandt, 2011, s. 16). Він належить німецькому історику-медієвісту Карлу Гампе (1869–1936) і представляє традиційне для історії заперечення побудов умовного способу. Контрфактична історія є таким історичним дослідженням, яке, навпаки, послуговується побудовами умовного способу, вони ж контрфактичності. Зазвичай контрфактичності використовуються для того, аби зобразити великі за масштабом і наслідками події. Скажімо, що було б, якби Наполеон здобув перемогу в битві при Ватерлоо у 1815 р., що було б, якби Карибська криза 1962 р. призвела до ядерної війни (Demandt, 2011, S. 125–126), або чи зазнала б змін Перша світова війна, якби 28 червня 1914 р. не вбили австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда (Maar, 2016). В усіх цих випадках, навіть коли мова йде про окремих особистостей, гіпотетичні наслідки є значно більшими за цих особистостей. Ба більше, як виявиться далі, контрфактичні речення є формою каузального пояснення. Однак для того, щоб будувати контрфактичні сценарії, необхідна й історична уява, а отже і розуміння обставин і контексту. Саме тому я розглядаю методологію контрфактичної історії для

прояснення того, як у постаналітичній філософії історії здійснюється пояснення і розуміння на загальному рівні.

Самі контрфактичності (*counterfactuals*) є твердженнями, які описують події, які суперечать подіям дійсної історії, тобто йдуть супроти її фактам. Вони є відповіддю на традиційно табуйоване питання «а що, якщо..?» (англ. *what if*), і як раз таки починаються зі слова «якщо». Довгий час подібні твердження були поза межами наукового дискурсу. Табу з них почало зніматися лише у середині ХХ століття, коли філософи та історики почали фахово обґрунтовувати та застосовувати поняття контрфактичності. Саме поняття спочатку з'явилося у межах англійської філософії науки – як таке, яке більш повно розкриває роль каузальності та закону в науковому поясненні. Йдеться насамперед про статті 1946-го та 1947-го рр. авторства Родеріка Чизгольма (1916–1999) та Нельсона Гудмана (1906–1998) (див. Chisholm, 1946; Goodman, 1947). І саме з філософії науки поняття почали адаптувати до контексту історії, її методології та філософії. Однак сучасний дослідник Джуліан Рис, відмежовуючи природознавчі контрфактичності, які стосуються фізичних явищ, від історичних контрфактичностей, які стосуються історичних подій, показує, що в цьому плані філософи науки реактуалізували методологічні інтуїції щодо каузального пояснення та умовного твердження, висловлені ще на початку ХХ століття Максом Вебером. Таким чином, історичні контрфактичності мали своє обґрунтування ще до того, як сам термін увели в науковий обіг представники аналітичної філософії.

З цього випливає головне питання цього підрозділу. Якщо каузальне історичне пояснення можна зіставити з історичним розумінням, а пояснення і контрфактичності є різними сторонами однієї каузальності, то як тоді співвідносяться контрфактичності з розумінням? Зокрема, чи є погляди Г. Дройзена щодо розуміння, а це основа концепції розуміння в історії, сумісними з поглядами М. Вебера щодо умовних тверджень або тим, що нині називають контрфактичностями? Переходячи до розв'язання цих питань, хотілось би зазначити, що хоча моя розвідка тут зачіпає проблему каузальності, вона не про каузальність як таку, і я не претендую на повноту розкриття цього терміну. Мій



фокус – це історичні контрфактичності, історичне пояснення та історичне розуміння. Все інше розкривається настільки повно, наскільки це є необхідним для висвітлення взаємодії цих трьох понять.

### 2.2.1. Осмислення філософських та історичних контрфактичностей

Історичні контрфактичності описують події, які супротивні фактам дійсної історії. Слово «контрфактичність» було створено аналітичними філософами у ХХ столітті, однак філософи й раніше ставили питання, відповіді на які передбачають умовний спосіб. Так, античний історик Тит Лівій (59 р. до н.е. – 17 р. н.е.) розважав себе та своїх читачів питанням, а чи міг би Александр Македонський (356–323 рр. до н.е.) зрівнятися з Римом за умови, якщо він жив би довше (Livy, ix, 16–19). Коли у ХІХ столітті історія отримала свій метод, умовні твердження так і залишились розвагою, що була табуована в академічній історії.

Здавалось би, історики не мають бути крайніми детерміністами, вони визнають роль шансу та свободи волі в історичному процесі. Сучасний історик Ніл Фергюсон (нар. 1964), проponent контрфактичної історії, зазначає, що Дройзенова версія філософія історії була серед тих, в яких підкреслювалася контингентна природа історії (Ferguson, 1999a, p. 48). Визнати контингентність історичної події означає визнати роль випадку у тому, що подія відбулася, тобто що вона могла і не відбутися, а тому й не є необхідною. Це, власне, і є умовою можливості розгляду історичних контрфактичностей. «Життєвим пульсом історичного руху є свобода», стверджував Г. Дройзен (Droysen, 1868, s. 35), однак такі погляди не підштовхнули його розглянути твердження умовного способу. Можливо, так сталося через те, що Г. Дройзен та багато його сучасників вірили у божественне провидіння в історії: «історична велич – лише соринка у сонячному тумані Теофанії» (Droysen, 1868, s. 38). Стверджувати, що якийсь гіпотетичний сценарій міг справді статися в нашій історії, означало б заперечувати божественне провидіння, а саме, що Бог не обов'язково знає наперед, як мала б піти історія, а покладається на випадок<sup>59</sup>.

---

<sup>59</sup> Ба більше, Г. Дройзен уточнює, що протилежністю необхідності є не свобода, а випадковість. У такому разі свобода історичного процесу не суперечить історичній необхідності,

Як вже зазначалося, що контрфактичності будуються на припущеннях, які передбачають застосування умовного способу. Умовний спосіб, він же – в англійській мові – спекулятивний спосіб, означає, що мовець судить на основі таких фактів, які не обов'язково є істинними (*Speculative Mood*, 2003). Контрфактичності є спекулятивними, бо ніхто не може точно знати, чи події, які супротивні фактам дійсної історії, справді могли відбутися. У такому разі, за тріадою наук, яку запропонував Г. Дройзен, спекулятивні твердження мають належати до сфери науки логіки, яка керується спекулятивним методом впізнання (англ. *Erkennen*) (Droysen, 1868, s. 11).

Справді, поняття «контрфактичність» вперше з'явилося в контексті логіки та класичної аналітично філософії науки (природознавства). У 1946 р. американський філософ Р. Чізгольм першим здійснив логічну розвідку щодо контр-фактичних умовностей чи імплікацій (англ. *contrary-to-fact conditionals*) (Chisholm, 1946), а у 1947 р. Н. Гудман першим витлумачив роль контрфактичних умовностей (англ. *counterfactual conditionals*) в науці (Goodman, 1947). Обидва філософи підкреслили, що в науці, яка оперує загальними законами, контрфактичне знання є настільки ж важливим, наскільки й знання фактичне. Коли загальний закон стверджує, що щось має статися за певних умов, то закону немає різниці, чи ці умови справді відбуваються. Незалежно від того, чи є ці умови фактичними, чи контрфактичними, наука має вивести наслідок з умов, як того вимагає загальний закон. Можна навести такий приклад: знаючи закон Шарля, згідно з яким гази прагнуть до розширення при нагріванні, мені не потрібно кожен раз нагрівати певний газ, аби дізнатися, що його об'єм розшириться. Адже відомо, що якби я нагрів той газ, він би розширився. Ба більше, Р. Чізгольм зазначає, що деякі сценарії фізики ніколи насправді не

---

бо події, з яких цей процес складається, не є випадковими. Між тим, за Г. Дройзенем, протилежністю свободи є втрата волі, а найвища свобода – це жити відповідно до найвищого блага (Droysen, 1868, s. 35). Більше про Дройзенів погляді щодо необхідності та контингентності можна знайти у статті Ф. Єгера (Jaeger, 1997). Більш сучасні дискусії щодо контингентності та необхідності в історії відображено у статті Є. Бен-Менагем (Ben-Menahem, 2009), або ж у моєму магістерському дослідженні про дані поняття в контрфактичній історії (Bakaiev, 2019).

стануть дійсними, як от «Галілей... заснував свою динаміку на основі визначення тіла, що рухається без впливу будь-якої зовнішньої сили» (сценарій, що ніколи насправді не реалізується) (Chisholm, 1946, p. 290).

Цікаво зазначити, що зазначене є розвитком лінії міркувань, яка супротивна Дройзеновій традиції розуміння. Як Р. Чізгольм, так і Н. Гудман посилаються на К. Гемпеля, вже згадуваного мною філософа науки та логічного позитивіста, який формально-логічно обґрунтував Контове поняття позитивного пояснення як дедуктивно-номологічну модель наукового (каузального) пояснення. Дедуктивно-номологічне пояснення на ділі є фактичною умовністю (імплікацією), в якій наслідок (консеквент) за загальним законом виводиться із причини (антецедент) (Hempel, 1965, p. 336). За цим же законом можна вивести, яким був би наслідок контрфактичної умовності. Тому як фактична, так і контрфактична умовності є частиною пояснення в рамках природознавства. Але це не означає, що дискусія про контрфактичності обмежується лише природознавством. Насправді теорія контрфактичностей та каузальних умовиводів є актуальною також й для суспільних наук (див. Morgan & Winship, 2014), а Девід Льюїс (1941–2001) аналізує контрфактичності в межах аналітичної метафізики та логіки (див. Lewis, 2001).

Найпростішим способом залучити контрфактичності до постаналітичної філософії історії є спроба адаптувати Льюїсові контрфактичності до історії чи історіографії, як це робить А. Такер та інші (Tucker, 2016; Maar, 2016). Альтернативним шляхом, яким скористуюсь я, є пошук неаналітичних джерел для обґрунтування контрфактичностей в історії. Так, як виявиться далі, історичні контрфактичності можна почати ще з методологічних інтуїцій, висловлених М. Вебером на початку ХХ століття (Reiss, 2009), а сучасний норвезький дослідник Стіан Норденген Крістенсен звертається до більш сучасних теоретиків історії, як-то німецький історик Александр Демандт (нар. 1937), автор книги «Нездійснена історія» (*Ungeschehene Geschichte*, вперше опублікована у 1984), та британський історик Ніл Фергюсон (нар. 1964), автор «Віртуальної історії» (*Virtual History*, 1997) (Christensen, 2018, p. 9). Принагідно варто зазначити, що хоча С. Н. Крістенсен й називає дослідження А. Демандта, «мабуть, найбільш амбітним описом теорії

контрфактичної історії на сьогодні» (Christensen, 2018, р. 9), сам А. Демандт ще не користуються терміном «контрфактичність», вживаючи замість цього словосполучення «питання на кшталт, а що було б, якби ...» (Demandt, 2011, s. 23). Водночас Н. Фергюсон, якого називають «найвідомішим сучасним читачам історії» (Christensen, 2018, р. 9), вже знайомий з поняттям контрфактичностей, хоча й надає перевагу власному терміну «хаотичної історії» (Ferguson, 1999a). Теорія «хаотичної історії» доволі подібна до семантики можливих світів, в межах якої аналізував контрфактичності Д. Льюїс. Тому далі вважаю за потрібне порівняти контрфактичності у семантиці можливих світів та у «хаотичній історії» Н. Фергюсона.

Семантика можливих світів вводить абстрактні можливі світи для того, аби визначити логічні модальності необхідності та можливості: те, що необхідно, трапляється у всіх можливих світах; те, що можливо – лише у деяких (див. Girle, 2009; Menzel, 2021). Знову ж таки, формально немає різниці, про які події йде мова – дійсні чи контрфактичні. Якщо існує необхідність того, що певні події ведуть до певних наслідків, то ця необхідність буде істинною в усіх світах: не є важливим, чи є цей світ дійсним або контрфактичним. Утім, коли Д. Льюїс говорить про контрфактичності, ідеться не лише про необхідність чи можливість. За його міркуваннями, усі контрфактичності мають бути досяжними з нашого, дійсного світу (Lewis, 2001, р. 4–5), адже цей дослідник визначає контрфактичності відповідно до того, наскільки вони близькі до дійсного світу (Lewis, 2001, р. 14).

Логічна досяжність важлива для встановлення істинних значень тверджень щодо інших світів. Наприклад, у певному світі *m* можливо, що усі яблука червоні, і це означає, що в якомусь іншому світі *n* усі яблука насправді червоні. Переходячи від можливого світу *m* до можливого світу *n*, я досягаю останнього світу завдяки тому, що той є можливим у першому світі. Іншими словами, я створюю новий можливий світ на базі модального твердження про можливість у попередньому можливому світі (див. Girle, 2009, р. 28). Щось подібне відбувається і з контрфактичностями у дійсному світі. Тільки якщо є такі можливі світи, в яких контрфактичність справджуються і які є досяжними з нашого світу, тобто тільки

якщо щось дійсно могло б статися в нашому світі, тоді і тільки тоді можливо судити, чи є контрфактичне твердження істинним у нашому світі. Це означає, що лише через твердження, відповідно до якого певна подія могла б статися в дійсному світі, я можу досягнути такого можливого світу, в якому ця подія дійсно сталася.

Подібним чином контрфактичності перевіряються й істориками. Так, вже згадуваний Н. Фергюсон зазначає, що історичні контрфактичності «є не просто фантазією», адже «вони є симуляціями, що засновані на розрахунках відносної реалістичності правдоподібних наслідків у хаотичному світі» (Ferguson, 1999a, p. 85). І лише ті контрфактичності є правдоподібними та реалістичними, які засновуються на тогочасному свідченні, тобто люди відповідних часів мали дійсно вважати, що щось подібне може статися (Ferguson, 1999a, p. 86). Таким чином, ці контрфактичності мають бути історично досяжними, має існувати можливість, що щось таке могло статися. Проте між логікою та історією існує й значна відмінність. Логіка вивчає форми міркування і не цікавиться змістом можливих світів чи контрфактичностей, адже вони є абстракціями. Натомість для історії зміст важить більше. Коли історики намагаються зрозуміти подію (фактичну чи контрфактичну), їм не достатньо дізнатися про подію абстрактно. Історики мають знати зміст події, мати свідчення про цю подію, і лише володіючи таким знанням, вони отримують змогу зрозуміти подію.

Є відмінність між тим, як розглядають контрфактичні твердження, з одного боку, історики, а з іншого – аналітичні філософи. Аналітики цікавляться не історією та її методологією, а радше самою каузальністю (Menzies & Beebe, 2020). Контрфактичності слугують для них поясненням того, чому певна подія дійсно є причиною іншої події, тут скоріше за все не має значення, про які саме явища іде мова – явища природні чи людського світу<sup>60</sup>. Історики та філософи також

---

<sup>60</sup> Більше про філософські контрфактичності можна знайти в статті В. Старра (Starr, 2021), а про контрфактичність та каузальність – у статті П. Мензіса та ін. (Menzies & Benbee, 2020). Щодо обговорення можливих світів див. статтю К. Мензеля та книгу Р. Гірла (Menzel, 2021; Girle, 2009), а також статтю Ф. Берто та М. Яго про неможливі світи та контрфактичності (Berto & Jago, 2018).

розрізняють події-причини та наслідки, але мета цієї діяльності інша – не абстрактна метафізика, а намагання щось зрозуміти про історію. Деякі автори опікуються суто історичними контрфактичностями (див. Rosenfeld, 2016; Schuurman, 2017), але є одна важлива стаття Джуліана Риса, специфіка якої полягає у тому, що її автор розглядає методологію контрфактичностей, засновуючись на ідеях Макса Вебера (Reiss, 2009).

Дж. Рис зазначає, що М. Вебер торкався тієї ж проблеми каузального пояснення (нім. *Kausalbetrachtung*) і контрфактичних умовностей, до якої зверталися і класичні аналітичні філософи 1940-х рр. Різниця в тому, що М. Вебер, будучи теоретиком соціальних наук, аналізував контрфактичності в історії, а не в природознавстві чи метафізиці (Weber, 1906; Weber, 1949)<sup>61</sup>. Хоча М. Вебер не послуговується терміном «контрфактичність», він також визначає каузальність в історії саме через те, що ми зараз називаємо контрфактичностями. За М. Вебером, каузальність («приписування наслідків до причин») відбувається під час мисленнєвого процесу, за яким «ми уявляємо один або кілька дійсних каузальних компонентів такими, що змінені в певному напрямку, після чого ми запитуємось, чи за цих умов, які було таким чином змінені, той самий наслідок... чи якийсь інший наслідок “мав би очікуватись”» (Weber, 1949, p. 171).

Дж. Рис тлумачить це таким чином:  $f$  є причиною  $\varphi$ , якщо і тільки якщо усунення  $f$  впливає (makes a difference) на появу  $\varphi$ . Тобто  $f$  спричинює  $\varphi$ , якщо і тільки якщо «якби  $f$  не було, то  $\varphi$  також не могло бути» є істинним твердженням (Reiss, 2009, p. 712). Тут Дж. Рис застосовує англійський ідіоматичний вираз *make a difference* (буквально, *творити різницю*), що наступне значення: спричинити зміну, бути важливим у певному сенсі (*Make a difference*, n.d.). В контексті контрфактичності це означає, що усунення причини  $f$  творить різницю для наслідку

---

<sup>61</sup> Варто зазначити, що Джуліан Рис читає Макса Вебера в англійському перекладі (Weber, 1949) і не посилається на німецький оригінал (Weber, 1906). Тому відтепер, обговорюючи погляди М. Вебера, я буду звертатись переважно до англійського перекладу, з якого Дж. Рис і запозичує поняття для власної теорії контрфактичностей. У разі необхідності я також надаватиму німецькі відповідники для основних понять, про які ітиметься.

$\phi$ , тобто спричинює зміну, є значущою для наслідку. Послуговуючись цією ідіомою, Дж. Рис характеризує історичні контрфактичності як такі, що творять різницю, або ж як різницетворні контрфактичності (англ. *difference-making counterfactuals*).

М. Вебер ці різницетворні контрфактичності називає уявними конструктами (нім. *Phantasiebildern*), які створюються судженнями можливості (нім. *Möglichkeitsurteile*). Отже, саме такі судження є прикладом того, що можна назвати контрфактичним міркуванням. Ці судження оперують, по суті кажучи, тими самими контрфактичними умовностями, або, як висловлюється німецький мислитель, «висловлюваннями щодо того, що “було б” у випадку виключення чи зміни певних умов» (Weber, 1949, р. 173). На жаль, М. Вебер не говорить, як саме історики мають змінювати причину та судити про те, яку різницю це творить для наслідку, а лише посилається на якісь «емпіричні правила», не пояснюючи, про які саме правила ідеться. Дж. Рис завершує справу, розпочату його великими попередником: він добудовує методологію контрфактичностей, формулюючи набір правил або ж, як він це називає, «семантику істориків». Правила поділяються на дві частини: перша – про причину, друга – про наслідок.

Що стосується правил першої частини, то змінена причина створюється, перш за все, відповідно до правила мінімального перезапису. Це правило стверджує, що історики, вводячи контрфактичну причину, повинні переписувати якомога менше з того, що відомо про справжню причину (Reiss, 2009, р. 719). Друге правило стверджує, що контрфактична причина має бути історично послідовною: у дійсній історії мають бути такі умови, за якими контрфактична причина могла дійсно статися (Reiss, 2009, р. 720). Тобто контрфактична причина має бути історично досяжною.

Про те, яку різницю змінена причина творить для наслідку, судять, за Дж. Рисом, відповідно до історичного контексту та узагальнення людської поведінки. Якщо в історії є така подія, в якій відсутність подібної причини призводить до відсутності подібного наслідку, ми можемо судити з контексту, що подібна відсутність мала б місце в схожому контрфактичному випадку. Подібним чином, якщо відомо, що людина схильна поводитися певним чином за певних

фактичних умов, цілком реалістично, що вона поводитися б так само за контрфактичних умов.

Звичайно, різницетворні контрфактичності та відповідна семантика для істориків аж ніяк не є ідеальними. Наприклад, Дж. Рис надто зосереджений на усуненні причини, не помічаючи, що це лише крайній випадок її зміни. Так, скажімо, немає потреби усунути Гітлера, щоб побачити, чи Друга світова війна пішла б інакше; може бути достатньо лише змінити його, зробити іншим, щоб побачити, чи зможе це запобігти або змінити війну. Але, за будь-яких умов, ці та інші проблеми (як-от надлишкова каузальність, *над-* або *недодетермінація*)<sup>62</sup>, які виникають з визначенням різницетворних контрфактичностей, моїм подальшим міркуванням не заважають. Контрфактична теорія, отримана в результаті Рисового прочитання Веберових ідей (назвемо її для скорочення теорією Вебера-Риса), якою б недосконалою вона не була, буде корисною для того, щоб оцінити сумісність історичної контрфактичності з процедурами пояснення і розуміння.

### **2.2.2. Порівняльний аналіз Веберової та Дройзенової методологічних настанов стосовно пояснення і розуміння**

Обидва класики соціально-гуманітарної думки, Макс Вебер і Йоган Густав Дройзен, висловлювали інтерес як до розуміння, так і до пояснення, і це має бути корисним для визначення сумісності контрфактичностей з поясненням та розумінням.

---

<sup>62</sup> Надлишкова каузальність (англ. *redundant causation*) описує ситуацію, коли кілька причин спричинюють один наслідок (Reiss, 2009). Схоже значення має термін *наддетермінація* (англ. *overdetermination*), тобто детермінація одного наслідку множиною причин (Tucker, 2011). *Недодетермінація* (англ. *underdetermination*) означає ситуацію, коли каузальний зв'язок недостатньо підтверджується свідченнями (Woodward, 2019), або ж коли теорія недостатньо визначається дійсністю і факти дозволяють множину інтерпретацій (Tucker, 2011). Ці терміни зазвичай вживають в межах філософії природознавства. Зокрема, для філософського осмислення природної історії та еволюційної теорії. Щодо *над-* і *недодетермінації* в контрфактичній історії було докладніше написано у моєму магістерському дослідженні (Bakaiev, 2019).



Так, Г. Дройзен визначив розуміння як історичний метод осягнення подій минулого таким чином, ніби вони є сучасними. Це робиться, за Г. Дройзенем, через критичну оцінку історичного матеріалу та схоплення поведінки історичних агентів, у тому числі через емпатію. Якщо для О. Конта наукове пояснення є єдиним можливим методом наукового дослідження, розуміння у Г. Дройзена є єдиним методом історичного дослідження (Droysen, 1868, S. 11–25). Історичне розуміння у тому вигляді, як його розкриває останній, більш повно було розкрито мною в першому розділі цього дослідження, але наразі варто ще звернути увагу на визначення Дройзенівського розуміння у сучасних дослідженнях. Скажімо, дослідник Джон Замміто визначає таке розуміння через чотири виміри:

1. «Прагматична» (ре)конструкція подій, що складають «етичний світ» певного моменту.
2. «Матеріальні умови» є умовами, за яких розгортаються події.
3. «Психологічний» вимір відповідає за ідентичність та свободу дій історичних діячів.
4. Найбільш синтетичний вимір – ідейний, де задум «ідей» рухає «етичний світ» до здійснення (Zammito, 2018, p. 123–124).

Таким чином, розуміння починається з конструкції подій, які трапилися в певний момент. Наприклад, розуміння початку Першої світової війни починається з реконструкції подій, що їй передували: згадати можна, наприклад, вбивство Франца Фердинанда. Далі треба зрозуміти матеріальні умови, за якими ці події розгорнулися. Матеріальною умовою вбивства австрійського ерцгерцога була напруга на Балканах, зокрема протистояння сербського націоналізму та австрійського імперіалізму в Боснії. Це визначає те оточення, в якому діє історичний діяч Гаврило Принцип (1894–1918), вбивця ерцгерцога. Далі розуміння залучає психологічний вимір для того, аби емпатійно схопити хід міркувань, переживань, почуттів, що змусили діяча вчинити певну дію, в цьому випадку – вбити ерцгерцога. Нарешті, в ідейному вимірі розуміння виходить за рамки психологічного портретування окремих діячів і охоплює тотальність епохи, а саме – якими були ці «ідеї», які належали «етичному світові» епохи й через які історія

того моменту відбулася саме так, а не інакше. Наприклад, австрійський імперіалізм та сербський націоналізм можна розглядати як ідеї етичного світу, що рухали своїх прихильників до того протистояння, яке насправді сталося.

Для більшої повноти ідейного виміру історичного розуміння варто збагнути, чим, за Г. Дройзенем, є етика для історії. Перш за все, слідуючи за старим каноном наук (логіка, фізика, етика), засновник сучасної історичної методології називає етику «історикою», методологією історичного дослідження, законом історії (Droysen, 1960, s. 270). Причому етика стосується не лише стосунків між особистостями, але й вивчення моральних потенцій, можливостей (Droysen, 1868, s. 37). Саме етика керує історією, бо в історії розуміння є не лише схопленням поведінки діячів минулого, але, зрештою, й схопленням «етичного світу» та його ідей; саме ідеї спонукають цей «світ» здійснитися у певному моменті через певні події (Zammito, 2018, p. 123). Для історичного розуміння характерне подвійне схоплення – як індивідуального, так і тотального. Ще Л. Ранке, старший колега Г. Дройзена по школі історизму, вважав, що набір окремих подій та індивідів в історії виявляє певну тотальність та Божу волю, які ховаються за цими поняттями (див. Zammito, 2018, pp. 119–120). Тому для Г. Дройзена розуміння починається з окремих подій та діячів, які стоять за цими подіями, але закінчується тотальністю, як-от епоха. Внаслідок цього історичне розуміння утворюється з понять «індивідуальне» та «тотальне», рухаючись від прагматичного виміру до ідейного (Zammito, 2018, p. 123).

Завдяки М. Веберу розуміння стало фундаментом інтерпретаційної соціології. Але Веберове уявлення про розуміння має справу зі значеннями людських дій у суспільстві. Цей тип розуміння має справу з соціальною реальністю, а не з історичною. Розуміння як обґрунтоване очікування поведінки можна порівняти з «прагматичним» та матеріальним вимірами історичного розуміння, але цим соціологічне розуміння М. Вебера й обмежується. Воно й не потребує «психологічного виміру», адже «має справу з обґрунтованими очікуваннями поведінки» (див. Adair-Totef, 2018, p. 83).

Що ж до пояснення, то воно взагалі не передбачає психологічного виміру. У випадку Г. Дройзена пояснення є фізичним методом – на відміну від розуміння як історичного методу. Оскільки німецький методолог історії принаймні частково реагував на позитивізм О. Конта, фізичний метод пояснення він розглядав як тотожний Контовому науковому поясненню, яке пояснює причинно-наслідкові зв'язки між явищами за допомогою загальних законів (Comte, 2014, Première leçon II, 3–5). Таке каузальне або наукове пояснення Карл Гемпель, як вже зазначалося, пізніше представив як дедуктивно-номологічну модель (Hempel, 1965). Хоча ця модель описувала переважною мірою пояснення, які використовуються в природничих науках, К. Гемпель також стверджував, що те саме причинне пояснення використовується й в історії – у вигляді пояснювальних нарисів, які лише натякають на загальні закономірності гіпотези (Hempel, 1942). Г. Дройзен, утім, не розглядав каузальне пояснення за можливий метод історії, зосереджуючись суто на розумінні. У випадку ж М. Вебера пояснення, як виявилось, перебуває у тісному зв'язку з історичною каузальністю, адже каузальне пояснення постало як зворотний бік контрфактичних тверджень. Таким чином, хоча Г. Дройзену йдеться суто про історичне розуміння, а М. Веберу – про історичне пояснення та контрфактичності, я вважаю їхні методології потенційно сумісними, адже в межах каузального історичного пояснення розкриваються умови та обставини певних дій, які як раз і можуть виступити прагматичним та матеріальним вимірами для історичного розуміння.

### **2.2.3. Сумісність історичного розуміння та історичних контрфактичностей**

Пошук сумісності розуміння та контрфактичності, який я здійснюватиму у цьому підрозділі, буде складатися з двох частин. Перш за все, я визначу, чим контрфактичності відмінні від розуміння, після чого я спробую визначити, яку різницю творять контрфактичності для історичного розуміння, якщо така різниця, такий вплив або значущість дійсно має місце. Друга частина буде зосереджена більше на тому, що є спільного між поняттями контрфактичності та розуміння, ніж на їхній відмінності. За результатами цього пошуку я нарешті зможу зрозуміти, чи

є сумісними ці поняття, і чи взагалі варто їх суміщати. Аби розпочати цей пошук, потрібно ще раз чітко визначити, чим же є розуміння та контрфактичності, а також пов'язані із ними поняття.

Розуміння – це процес схоплення внутрішнього життя інших людей через їхні висловлювання, які ми сприймаємо. Цей процес ніколи не завершується і протікає за герменевтичним колом: ми краще сприймаємо висловлювання завдяки контексту, а контекст – завдяки висловлюванням. *Історичне* розуміння – це процес схоплення внутрішнього життя інших (індивідуально чи через тотальності), як вони представлені в *історії* через їхні висловлювання, які ми сприймаємо через *історичний матеріал*. Таке розуміння також йде по колу – від індивідуального до тотального і навпаки.

Що ж стосується контрфактичностей, то вони в найзагальнішому смислі означають щось, що супротивне факту. Насамперед це контрфактичні умовності. Контрфактична умовність (імплікація) – це висловлювання про те, що сталося б тоді, якщо певні умови були б усуненні чи змінені. Контрфактична умовність співвідноситься з умовністю фактичною, яка також відома як наукове (позитивне) чи каузальне пояснення. Таке пояснення є висловлюванням про те, що стається за певних умов (причин). Єдина відмінність між контрфактичною умовністю та фактичною (поясненням) полягає в тому, що змінена причина з першої умовності не відбулася у нашому світі, оскільки суперечить факту нашого світу.

Контрфактична умовність в історії також є способом дізнатись, чи дійсно одна подія спричинює іншу в історичному процесі. Наприклад, чи справді вбивство австрійського ерцгерцога Франца Фердинанда стало причиною Першої світової війни? Відповідь ствердна, якщо контрфактичність зі зміненним або відсутнім вбивством творить різницю, впливає на Першу світову війну. Тобто, щоб вбивство було історичною причиною, має бути можливою така контрфактична конструкція,

за якою історично послідовне змінене вбивство веде до іншої Першої світової війни (включно з відсутністю такої війни)<sup>63</sup>.

Чи є якась різниця між контрфактичностями та розумінням? Почнемо з того, що як контрфактичності, так і пояснення зосередженні на каузальності, тоді як розуміння – ні. Річ у тім, що каузальність діахронічна, причина передує наслідку, тоді як розуміння синхронічне. Навіть коли існує великий відрив у часі між істориками та тими, кого вони досліджують, цей відрив, згідно з Г. Дройзенем, ігнорується в історичному розумінні, тому що суть історії, відповідно до його програми історичного дослідження, полягає у розумінні минулого так, ніби воно відбувається Тут і Тепер.

Г. Дройзен стверджує, що пояснення та розуміння є сторонами однієї призми, через яку людське око намагається відчутти вічне світло у різних кольорах, адже його неможливо побачити напряду і без кольорового розмаїття (Droysen, 1868, s. 11). Подібним чином, розуміння та пояснення з контрфактичностями є різними сторонами однієї істини, будучи настільки різними, наскільки є різними й кольори видимого спектра. Якщо О. Конт обстоював методологічний монізм, де всі науки мають лише один метод, то Г. Дройзен наполягав на декількох методах, відносячи кожен суто до однієї науки: пояснення – до фізики, а розуміння – до історії. Але суворий поділ методів між різними науками не відповідає дійсності. Зокрема вже Макс Вебер, будучи соціологом, обговорював історичне пояснення. На мій погляд, поєднання розуміння з поясненням може привести до нових перспектив в історії, так само як поєднання різних кольорів спектра створює новий колір.

Так, для історичного пояснення може вистачити встановлення за допомогою контрфактичності того факту, що причиною Першої світової війни є вбивство ерцгерцога, але цього недостатньо для історичного дослідження. Будуючи контрфактичності та пояснення, отримуємо лише хронологію події, дізнаємось про основних діячів та про можливості, які існували за відповідних часів. Знаючи, які

---

<sup>63</sup> Більш повно контрфактичні припущення стосовно вбивства ерцгерцога напередодні Першої світової війни обговорюються у статті А. Маара (Maar, 2016).

діячі були значущими для цієї події, тепер історики можуть зрозуміти світогляд цих людей в певний момент. І після досягнення такого розуміння історики спроможні краще схопити ситуацію та застосувати ще більше історичних контрфактичностей та пояснень стосовно певної події. Роблячи це нескінченно, можна все більш покращувати наші знання з історії. Постійно перебуваючи в такому колі від контрфактичностей та пояснень до розуміння і назад, ми можемо значно розширювати наше історичне знання.

Таким чином, головну тезу цього підрозділу можна узагальнити таким чином: взаємовідносини контрфактичностей та розуміння формують коло. А саме, контрфактичності допомагають визначити причини та головних діячів історичних подій, таким чином ми пояснюємо їх, встановлюючи хронологію. Знання причин та історичних діячів покращує наше розуміння цих людей. Перш за все, визначивши головних діячів, історики сягають кращого знання, кого варто розуміти для того, аби осягнути подію. Нарешті, розуміння світогляду історичних діячів у певному моменті допомагає розкрити більше контрфактичних можливостей. Знаючи, якими можливостями скористалися діячі, що вони сказали та що могли сказати, історики можуть вивести не лише те, що спонукало діячів скористатися певною можливістю, яка постала як подія в нашій історії, але також й те, як вони могли відреагувати на альтернативні можливості, які ніколи не були реалізовані у нашій історії. Потім коло може повторюватися<sup>64</sup>. Проаналізувавши цю альтернативну можливість як контрфактичне твердження, історики можуть встановити, чи воно створює, змінює або запобігає іншим подіям в історії. Таким чином, контрфактичності та пояснення доволі відрізняються від розуміння, проте я стверджую, що їх корисно суміщати для осягнення історії.

---

<sup>64</sup> Хоча я наголошую на тому, що розуміння і контрфактичності рухаються за колом, існує також коло між індивідами та епохами. Я зосереджуюся більше на тому, як контрфактичності допомагають краще зрозуміти індивідів. Однак індивідів можна розуміти на основі їхніх епох, так само як і епохи – на основі індивідів. Відтак, цю тезу можна застосувати й до епох.

Це узагальнення є чинним також й для понять розуміння та контрфактичностей. Проте слово «контрфактичність» не завжди означає контрфактичну умовність. Будь-що може бути контрфактичністю, якщо воно суперечить факту з нашого світу. Тому я стверджую, що контрфактичне розуміння є можливим. Коли фактичне розуміння базується на фактичному матеріалі, контрфактичне має базуватися на контрфактичному історичному матеріалі, який ми уявляємо, змінюючи матеріал нашої історії. Наприклад, я розмірковую про контрфактичну умовність, у якій Адольф Гітлер (1889–1945) вирішив побудувати кар'єру художника, а не політика. Я не можу створити її на пустому місці, оскільки тоді вона не буде історичною. Передовсім, мені потрібен матеріал з нашої історії, який передує зміні. Мені потрібно знати, чи є досяжними умови, які роблять можливою зміну. Мені також потрібно припустити, що є (міг бути) контрфактичний матеріал, який робить реалістичним наслідок цієї зміни. Для цього мені потрібен матеріал з нашої історії, який допоможе відтворити контекст і загальну поведінку Гітлера відповідно до вимог теорії контрфактичностей Вебера-Риса. Здійснюючи таку контрфактичну вправу, я паралельно переписую історію. І хоча мені не потрібно буде дійсно створювати сам контрфактичний матеріал, тобто переписуючи історію, я не зобов'язаний буду переписувати *Mein Kampf* як художній, а не політичний маніфест, мені принаймні потрібно буде уявити цей змінений матеріал і писати контрфактичну історію так, ніби я спирався на цей матеріал.

На цьому завершується контрфактична умовність, але стає ясным, що я не можу побудувати жодну контрфактичну умовність без контрфактичного розуміння, яке допомагає мені уявити цілісну картину іншого можливого світу. У такий спосіб розуміння насправді стає контрфактичним міркуванням, але цього також недостатньо для історичного дослідження. В рамках історії та історичного розуміння це не лише інструмент для реконструкції каузальності, а навпаки – сутність історії, тоді як каузальність має допомагати досягнути кращого розуміння.

Оскільки контрфактична історія все ще є історією, мені потрібно перейти від каузальності до розуміння. Тобто контрфактична каузальність засновується на уявному контрфактичному матеріалі, і тепер мені потрібно покладатися на цей

спекулятивний матеріал, щоб зрозуміти предмет моєї контрфактичності. З цим не має бути труднощів, окрім спекулятивної природи цього розуміння (а правильна методологія, як це має місце у М. Вебера та Дж. Риса, як раз таки підкорює спекулятивність контрфактичностей історичній послідовності). Історики вже розуміють людей та епохи минулого так, наче вони Тут і Тепер. Контрфактичність лише додає те, що ці люди – представники інших можливих світів. Якщо я порівняю контрфактичне розуміння з розумінням нашої історії, то тут теж наявна різниця, просто не між причиною і наслідком. Мова йде не про ту різницю, яку причина створює для наслідку, а радше про те, як відрізняється наша історія від контрфактичних тверджень. У наведеному мною вище прикладі це стосується того, чим відрізняється автор контрфактичного варіанту *Mein Kampf* від фактичного Адольфа Гітлера? Якщо фактичне розуміння допомагає нам досягнути контекст, який оточує людину, яку я намагаюся зрозуміти, то контрфактичне розуміння дає нам кращий контекст для контрфактичної історії. І краще знаючи контекст контрфактичної історії, я можу виявити ще більше контрфактичних подій, які ще більше вдосконалять моє розуміння. Повторюючи це знову і знову, я зрештою можу дізнатися щось іще про нашу історію. Наприклад, з'ясовуючи різницю між історією та контрфактичною історією, я можу дізнатися, які події є унікальними для нашої історії, і відтак гідними додаткових розвідок, а які є типовими для історії, і відтак не мають великої евристичної цінності. Таким чином, та сама циркулярна теза розповсюджується і на більш загальне тлумачення контрфактичностей.

Завершуючи цей підрозділ, слід зазначити обмеження здійсненої в ньому розвідки та її центральної тези. Річ у тім, що контрфактичності можуть бути корисними для розуміння, але основною небезпекою, яку несе з собою їхнє застосування, є те, що вони не з *нашої* історії. Як я зауважував, вони є спекулятивними, оскільки потребують спекулятивних тверджень щодо того, що могло відбутися. Це не обов'язково є поганим, якщо спекуляція залишається історично реалістичною, тобто якщо вона може бути підкріпленою історичним матеріалом. Утім, навіть якщо спекулятивна природа не є проблемою, історикам завжди слід пам'ятати, що вони історики *нашої* історії. Так, існує багато цікавих



можливостей, але в них дуже легко загубитися. Якщо історики хочуть отримати користь від контрфактичностей, а не загубитися в них, вони мають завжди пам'ятати, що контрфактична розвідка робиться на користь нашої історії. Контрфактичні умовності слід завжди порівнювати з фактичними умовностями нашої історії, а контрфактичне розуміння – з її розумінням.

Щодо історичного розуміння у тому вигляді, як визначив його я, то треба визнати, що воно ідеальне. Наприклад, воно не враховує пересуди нашого суспільства, цінності дослідників та дослідниць. Історики розуміють інших, базуючись на наявному історичному матеріалі. Але цей матеріал нерідко робить деяких діячів майже невидимими через сексистські, расистські, чи гомофобні пересуди<sup>65</sup>. Так само, й особисті цінності сучасних істориків можуть впливати на їхнє розуміння, і цього дуже непросто уникнути. Тому слід бути свідомими щодо власних пересудів та цінностей, які активно впливають на те, як ми реконструюємо навіть нашу власну історію.

#### **2.2.4. Взаємодія пояснення і розуміння на загальному рівні**

Густав Дройзен розробив поняття розуміння в історії, яке передбачає осягнення індивідів через осягнення епох, за яких вони жили, та осягнення епох – через осягнення індивідів, які до цих епох належали. Він стверджував, що розуміння настільки ж важливе для історії, наскільки пояснення – для природознавства.

Наукове пояснення також відоме як каузальне пояснення, оскільки воно визначає, що певна причина веде до певного наслідку. Макс Вебер продемонстрував, що каузальне пояснення наявне також в історії, і що воно базується на аналізі уявних конструктів, які нині відомі як контрфактичні твердження. Тобто подія  $X$  є історичною причиною події  $Y$ , якщо і тільки якщо зміна події  $X$  також змінює подію  $Y$ .

---

<sup>65</sup> Так, Керолайн Кріадо-Перез (нар. 1984) докладно пише про те, наскільки жінки були невидимими історично та й продовжують такими бути навіть зараз (Criado-Perez, 2019).

Як Г. Дройзен, так і М. Вебер використовували у своїх розвідках поняття розуміння і пояснення. Однак, розуміння у М. Вебера було зосереджено на соціальній, а не на історичній реальності. Воно не пропонувало психологічної глибини, оскільки є лише обґрунтованим очікуванням поведінки, яке має певну пояснювальну цінність. Водночас для Г. Дройзена розуміння може починатися з осягнення поведінки, але не завершується на ньому, оскільки кінцевою метою для нього є осягнення морального світу і його ідей.

Схожим чином пояснення, за Г. Дройзеном, не є значущим для історії. Він протиставляв пояснення і розуміння, надаючи в історичних дослідженнях беззаперечну перевагу останньому. М. Вебер, з іншого боку, зосереджувався на каузальному поясненні та на контрфактичностях. Його ідея різницетворних контрфактичностей була витлумачена як значуща для історії Джуліаном Рисом: історичні контрфактичності – це ті, які творять різницю в історії. У цьому підрозділі я продемонстрував не лише те, що Веберів та Рисів підходи до розуміння і контрфактичностей можуть бути сумісні, а й те, що поєднання цих підходів може бути корисним для історичного дослідження.

Таким чином, загальний рівень пояснення і розуміння в методології контрфактичної історії формує коло, яке подібне до герменевтичного: контрфактичності допомагають визначити причини й основних діячів історичних подій, і відтак пояснити їх; знання причин і діячів історичних подій поліпшує наше розуміння їхніх світоглядів; розуміння світоглядів історичних діячів допомагає визначити більше контрфактичних можливостей, з яких ми можемо побудувати інші контрфактичності, визначаючи ще більше причин і діячів нашої історії. Повторюючи цей процес знову і знов, можна висвітлити нові деталі нашої історії, хоч і не без небезпеки загубитися в усіх можливостях того, що могло статися, втративши нашу власну історію з поля зору.

## **2.3. Застосування методів пояснення і розуміння на індивідуальному рівні у методології інтелектуальної історії та біографії**

У цьому підрозділі я звертаюся до того, як працюють методи пояснення і розуміння на індивідуальному рівні, розкриваючи у контексті методології інтелектуальної історії (історії ідей) та біографістики. Методи розуміння і пояснення застосовуються як в інтелектуальній історії, так і в біографістиці. Хоча інтелектуальні процеси та життя особистостей відбуваються у ширших контекстах і великою мірою залежні від них, однак, на відміну від контрфактичної історії, яка зосереджена передовсім на великих за масштабом і наслідками подіях, фокус інтелектуальної історії, а ще більшою мірою – біографістики, зміщується у бік окремих ідей та особистостей. Виходячи з цього, у цьому підрозділі спершу визначатимуться специфіка і дотичні до теми моєї роботи аспекти інтелектуальної історії та суміжних з нею напрямків досліджень (історії ідей, історії політичної думки). Робитиметься це шляхом порівняння ролі пояснення і розуміння у методологіях Квентіна Скіннера та Джона Покока – двох провідних представників головного інституціонального осередку цього типу історизму (Кембриджської школи) і власне постаналітичної філософії історії. При цьому також буде проблематизовано тезу, згідно з якою історичне пояснення буває лише каузальним (за допомогою логіки історії ідей іншого представника постаналітичної філософії історії – Марка Бевіра). На завершення, спираючись на приклади з біографістики, буде виявлено такий особливий вид розуміння, як біографічне, а також прояснено, як пояснення працює у контексті біографічного розуміння.

### **2.3.1. Пояснення і розуміння у методології інтелектуальної історії**

Нижче я маю намір осягнути місце пояснення та розуміння у розвідках Квентіна Скіннера (нар. 1940 р.) та Джона Покока (нар. 1924 р.), які, як вже зазначалося, є провідними представниками постаналітичної філософії історії і лідерами історичної школи, діяльність якої заведено асоціювати з Кембриджським університетом і вивченням інтелектуальної історії.

Попри те, що представники цього наукового напрямку вже півстоліття опікуються цариною історичного дослідження, стосовно його назви та предметної галузі абсолютної певності немає. Кембриджський університет є місцем роботи не усіх, а лише деяких представників цієї школи, а окрім інтелектуальної історії, є також й інші варіанти визначення їхньої дослідницької спеціалізації – історія ідей або, наприклад, історія політичної думки. Одні визначають сферу своїх інтересів саме як інтелектуальну історію, тоді як К. Скіннер, власне засновник школи, спершу писав про історію ідей. Навіть якщо визнати синонімічність цих двох понять – інтелектуальна історія та історія ідей, – визначення першого (інтелектуальна історія) є доволі неоднозначним і викликає дискусії. Цьому питанню присвячений розділ книги «Чим є нині історія?», де різні представники школи намагаються визначити інтелектуальну історію, але кожен це робить по-різному: це одночасно як історія абстрактних думок інтелектуалів, так й дистилляція «духу епохи», а також історія політичних ідей, історія філософії чи навіть філософія історії (Collini et al., 1988, p. 105). Ба більше, Дж. Покок, один із найвпливовіших представників школи, який живе й працює не у Великій Британії, а в Новій Зеландії, стверджує, що займається історією політичної думки, а що таке інтелектуальна історія не знає і визначати не збирається (Collini et al., 1988, p. 114). Однак метод, за яким здійснюється дослідження, залишається сталим. Це такий тип розуміння, який, визначаючи його як метод вивчення історії ідей, докладно досліджує К. Скіннер, а Дж. Покок називає кембриджським чи контекстуальним методом. Переходячи до аналізу їх позицій, треба зазначити також, що мене цікавитиме не те, що досліджують ці історики, а передовсім те, як вони це роблять. Саме це є принциповим з огляду на тему моєї роботи. Також за межі мої роботи виходить прояснення і встановлення чіткого співвідношення між термінами «історія ідей», «інтелектуальна історія» та «історія політичної думки». Я розглядаю термін «інтелектуальна історія» як найзагальніший і найвлучніший для позначення історичних досліджень, які об'єднанні кембриджським методом. Далі я зосереджусь на тому, яке місце в історичній методології К. Скіннера та його колеги

Дж. Покока посідає поняття розумінні, не забуваючи при цьому й про поняття пояснення.

Програмним текстом для всієї школи є стаття її засновника (К. Скіннера) «Значення і розуміння в історії ідей» (*Meaning and Understanding in the History of Ideas*, 1969). Як зазначив сам К. Скіннер вже за багато років після її публікації, ця стаття відобразила застосування ним методологічного голізму (англ. *holism*) постаналітичної філософії до інтерпретації текстів та дослідження поняттєвих змін, адже його метою було дослідити зв'язок понять між собою та з ширшою мережею переконань (англ. *network of beliefs*). Разом з тим, пізній К. Скіннер не погоджується з раннім К. Скіннером, зазначаючи, що його оригінальний аргумент був доволі сплутаним (Skinner, 2002, p. 4). Водночас на Дж. Покока та інших дослідників вплинула не значно скорочена та широко переглянута версія статті, яку К. Скіннер опублікував у 2002 р. (Skinner, 2002, pp. 57–89), а її оригінальна версія 1969 р., яка б недосконалою вона була. З цієї причини я далі звертаюся до цієї статті у її ранній редакції, аби потім порівняти висловлені в ній методологічні ідеї з ідеями Дж. Покока.

У статті, опублікованій у 1969 р., К. Скіннер стверджує, що на той момент існувало дві ортодоксії щодо прояснення процедури розуміння текстів: перша передбачала зосередження на *контексті* (релігійному, політичному, економічному), який розкриває значення тексту і є базою для його розуміння, тоді як друга вважала текст *автономним* для розуміння його значення і відкидала будь-які контексти (Skinner, 1969, p. 3). Хоча перша із перерахованих «ортодоксій» була більш знайома і близька історикам ідей, К. Скіннер запропонував відкинути обидві як недостатні для встановлення повного розуміння текстів (Skinner, 1969, p. 4).

Якщо історики, які вивчають історію ідей, вбачають в досліджуваних ними текстах «вічну мудрість», то їхня задача полягає в тому, аби продемонструвати досі незмінну актуальність «класики». Сказати, що необхідною умовою тексту є його соціальний контекст, є рівнозначним визнанню, що текст не містить «вічну мудрість» і не має вивчатися (Skinner, 1969, p. 5). Однак відкидаючи контекст, ці історики ризикують тим, що «наші очікування того, що хтось мав би сказати чи

зробити, власне і визначають наше розуміння того, що діяч щось робить, хоч він сам й не сприйняв би (або навіть не міг би сприйняти) це як опис того, що він *дійсно* робив» (Skinner, 1969, р. 6). Так вибудовуються дослідження, які є не історіями, а радше міфологіями (Skinner, 1969, р. 7). Одна з таких міфологій, міфологія доктрини, передбачає, що кожен з класичних авторів має мати вчення з усіх обов'язкових тем свого фаху, незалежно від фрагментарності цитат, з яких історики намагаються реконструювати ці вчення. Це призводить до абсурдної аісторичної тенденції шукати наближення до ідеального типу, за яким більш ранні тексти вважаються «передчуванням» більш пізніх доктрин, і кожен автор розглядається саме з огляду на це «передчування» (Skinner, 1969, р. 10).

Зворотна методологія, навпаки, вважає за найкраще визнати, що певні ідеї становлять відповідь на безпосередні обставини, тому слід вивчати не так самі тексти, як контекст, що пояснює ці тексти (Skinner, 1969, р. 36). Таким чином можна уникнути історичних абсурдів, хоч і ціною втрати претензії на вічність та автономність «класики». За цією «ортодоксією», якщо «розуміння будь-якої ідеї вимагає розуміння усіх обставин та активностей, за яких певний діяч міг би вжити відповідну форму слів, то здається очевидним, що хоча б частково таке розуміння має полягати в осягненні тієї спільноти, для якої певний автор писав чи яку намагався переконати» (Skinner, 1969, р. 36). Утім, таке «контекстуальне прочитання» передбачає, що стосунок між контекстом будь-якого виразу і самим виразом є стосунком між попередніми причинами та їхнім результатом. Якщо так, то незалежність ідей в історії опиняється під загрозою і виникає підозра, що предмет, який досліджують історики ідей, може взагалі не існувати. У такому разі історикам залишається лише дотримуватися формули «курка-яйце»: соціальний контекст спричинює та змінює ідеї, а ідеї спричинюють та змінюють контекст (Skinner, 1969, р. 38).

Утім, розчаруванням є передчасним. Хоча дослідження соціального контексту й може допомогти у розумінні тексту, але дослідження тексту лише *в рамках* його соціального контексту помилкове (Skinner, 1969, р. 39). Те, що соціальний контекст допомагає розумінню, означає той факт, що виконання будь-

якої дії (як-от написання певного виразу у тексті) уможливилює відкриття набору умов, за яких або дія могла б бути інакшою (чи – за відсутності цих умов – могла б взагалі не відбутися), або навіть становлення дії можна було б передбачити, виходячи з наявності згаданих умов. Для будь-якого твердження має бути певний пояснювальний контекст, для будь-якої дії – певний набір попередніх причинових умов. Таким чином, маємо гіпотезу, що контекст тексту може пояснити зміст тексту, або більш загально: дії, які чиняться з певного бажання, мають розглядатися крізь призму звичайного процесу каузального пояснення (Skinner, 1969, p. 39).

Але наскільки знання причин дії можна ототожнити з розумінням самої дії? Адже розуміння може передбачати не лише схоплення попередніх причинових умов дії, а такою ж мірою й схоплення *сенсу* цієї дії. Каузальне пояснення застосовують до простих прикладів, де питання сенсу видається неважливим (як-от коли хтось одягає пальто), проте ніколи не застосовують до складних прикладів (як-от написання «Іліади»). Каузальне пояснення не цікавиться інтенцією діяча, адже може розглядати й дії, які не мають сенсу: наприклад, дії у стані сп'яніння чи афекту (Skinner, 1969, p. 40).

К. Скіннер відзначає принципову відмінність між інтенцією до дії та самою дією: стосунок між якими має суто контингентний (а не необхідний, як у причини та наслідку) характер. Автор може виразити інтенцію написати серію творів, але так цього і не зробити. Можна мати інтенцію без будь-якого наслідку, що і свідчить про контингентність між інтенцією та дією. Утім, якщо інтенція щось зробити дійсно передуює дії, то інтенція «логічно поєднана з нею, характеризуючи її сенс» (Skinner, 1969, p. 41). Виявляється, що кожне зроблене твердження чи будь-яка інша дія передбачають дві інтенції: 1) інтенцію виконати дію, яка передуює дії і яку за бажанням можна назвати причиною; 2) інтенцію під час виконання дії, яка не може бути її причиною, але яка має бути досягнутою для її правильного розуміння (Skinner, 1969, p. 41). Таким чином, альтернативна методологія К. Скіннера полягає в наступному: «Розуміння текстів... передбачає досягнення того, що вони мали означати, і того, як це значення мали б сприйняти. З цього слідує, що аби зрозуміти текст, треба зрозуміти й інтенцію бути зрозумілим, і інтенцію того, що ця інтенція

має бути зрозумілою, яку сам текст як інтенційна дія комунікації мав би у собі містити. Суттєве питання, яке ми маємо вирішити при дослідженні будь-якого конкретного тексту, полягає у тому, яку інтенцію автор тексту, який під час написання писав для аудиторії, до якої він мав намір звернутися, мав на ділі передавати через вислів цього конкретного вислову» (Skinner, 1969, p. 44).

Через п'ятдесят років після появи щойно розглянутого тексту К. Скіннера (Skinner, 1969) Джон Покок назвав і стило схарактеризував розуміння як кембриджський метод, коли взявся його захищати від звинувачень у європоцентризмі (Рососк, 2019). Цей метод Дж. Покок пов'язує з Кембриджським університетом і називає епітетом для однойменної школи (Рососк, 2019, p. 2). Сам Дж. Покок прагне не вживати термін «Кембриджська школа» через те, що дослідницькі вектори різних представників цієї школи є занадто різними. Але усі з тих, кого зараховують до цієї школи, є «практиками віднесення текстів до контекстів», що, на його думку, і є «кембриджським» чи «контекстуальним» методом (Рососк, 2019, p. 2). За Дж. Пококом, ця практика полягає у тому, що як «історія» (історія політичної думки), так і «теорія» (політична теорія) мають бути застосовані при дослідженні політичної мови. Вони, хоч і різні, але й нероздільні, і мають місце в «історії політичної думки» на контекстуальних засадах (Рососк, 2019, p. 3). Так, скажімо, аби зрозуміти середньовічного арабського мислителя Ібн Хальдуна (1332–1406), треба провести «значне дослідження інтелектуального словника та спекулятивного дискурсу Іфрікії та Єгипту XIV століття»<sup>66</sup> (Рососк, 2019, pp. 4–5). В іншому місці Дж. Покок продовжує цю думку, стверджуючи, що «кембриджський метод» історизує «текст через розкриття його в контексті, який і допомагає виявити значення тексту» (Рососк, 2019, p. 10). Тут очевидно, що поняття «кембриджський метод» цілком і повністю ототожнене у Дж. Покока з

---

<sup>66</sup> Іфрікія — арабська назва римської провінції Африка, що знаходилась на території теперішніх Алжиру, Тунісу та Лівії. Ібн Хальдун (1332–1406) походив саме з Іфрікії, м. Туніс, а помер в Єгипті, м. Каїр.



розумінням, а поняття «пояснення», яке К. Скіннер використовує лише для критики прийнятних у минулому процедур розуміння, у Дж. Покока взагалі відсутнє.

Що ж сталося з методом розуміння за п'ятдесят років діяльності Кембриджської школи? К. Скіннер починав свою ранню методологічну статтю з критики двох ортодоксій: перша є переніалізмом (від лат. *perennis* – багатолітнє, вічне), який шукає позачасові істини у текстах, а друга – контекстуалізмом, який розкриває значення тексту через контекст. Переніалізм хибує на історичні абсурди, коли авторам приписують те, що вони, враховуючи контекст, в якому жили, точно не сказали б чи навіть не могли б сказати. Контекстуалізм, зі свого боку, покликаючись на контекст, ставить під загрозу незалежність ідей, а також підмінє розуміння каузальним поясненням, подаючи все так, ніби причина тексту (соціальний контекст) достатньо розкриває текстове значення. Тут К. Скіннер вдається до пошуку (чи навіть конструювання) двох полюсів, між якими він і намагається розташувати власний метод. За Скіннеровим методом, при розумінні тексту варто звертати увагу не на причини, а на інтенції. І повне розуміння передбачає схоплення як інтенції до створення тексту (яку можна назвати причинами), так і інтенції, що її автор мав під час творення тексту (яка причиною не є).

Дж. Покок, стаючи на захист ніби Скіннерового методу, насправді не захищає той метод, який К. Скіннер обґрунтував за півстоліття до того. Він захищає той метод, за яким значення тексту можна розуміти через його контекст, а це є контекстуалізмом, який так критикував К. Скіннер. Разом з тим К. Скіннер визнавав, що контекстуалізм є ближчим для історії ідей, до якої й відносив власні дослідження. Окрім того, за п'ятдесят років свого існування контекстуалізм міг зазнати змін, зокрема й під впливом Кембриджської школи. При цьому зберігається й загальна риса – подвоєння. Однак тепер це вже подвоєння теорії та історії (що виправдано абстрактним предметом – ідеями, думками), тоді як подвоєння інтенцій, та й взагалі звертання до інтенцій, у методології Дж. Покока відсутні. Натомість він звертається до дискурсу та словника, що знаходиться в контексті тексту дослідника.

Утім, не схоже, щоб Дж. Покок розглядав цей контекст як причину тексту у дусі контекстуалізму у тому вигляді, в якому його критикував К. Скіннер.

На мою думку, інтелектуальний словник, що допомагає розкрити значення тексту, не обов'язково передує самому текстові. Скажімо, Бенедикт Спіноза (1632–1677) починає кожен розділ своєї «Етики» з дефініцій (див., напр., Spinoza, 1677, р. 1). Таким чином, автор сам допомагає краще тлумачити свій текст, декларуючи власний словник. Іншими словами, словник на початку тексту можна використовувати як контекст доведень, які йдуть далі по тексту. Тут Спінозові дефініції, на відміну від соціального контексту чи навіть авторської інтенції до створення тексту, аж ніяк не можуть бути причинами створення Спінозової «Етики», хоча одночасно і сприяють її розумінню. Тобто інтелектуальний словник не спричинює текст, і може існувати паралельно з ним.

### **2.3.2. Пояснення і розуміння у логіці історії ідей Марка Бевіра**

Не дивлячись на те, що метод пояснення є переважно позитивістським та сцієнтистським за походженням, йому також є місце в інтелектуальній історії. Так, ще один представник постаналітичної філософії історії, британський історик ідей Марк Бевір (нар. 1963) окремо звертається до питання про роль пояснення у природничих та історичних науках, називаючи історичне пояснення раціональним. Варто зазначити, що М. Бевір використовує поняття «раціональне пояснення» у іншому значенні, ніж Й. Рюзен, погляди якого було розглянуто вище. Німецькому теоретику історії йдеться про такі пояснення, які опираються на раціональні концепти (закони, інтенції, наративи) для розкриття такого зв'язку між двома процесами чи фактами, який може бути і каузальним (Rüsen, 2017, pp. 115–117). Натомість М. Бевір протиставляє каузальне пояснення природознавства некаузальному раціональному поясненню таким чином: природознавці пояснюють фізичні зв'язки за допомогою закономірних узагальнень, а історики ідей мають уникати таких узагальнень, підкреслюючи умовні зв'язки (англ. *conditional connections*) і лишаючи місце свободі волі (Bevir, 2004, p. 220). Тобто у М. Бевіра пояснення є раціональним, бо описує умовний зв'язок або ж *ratio* між двома ідеями.

На відміну від схарактеризованого вище Гемпелевого пояснювального нарису, де закон лише приховується, у М. Бевіра йдеться про те, що історичне пояснення радикально відрізняється від природознавчого. Коли вчені говорять про необхідні природні зв'язки, уникнути яких неможливо, то історики на раціональних засадах ведуть мову про зв'язки, що є умовними. Тобто в природі потрібна причина завжди призведе до потрібного наслідку, натомість в історії одні ідеї призводять до інших суто умовно: «...оскільки зв'язки між переконаннями умовні, то й тоді, коли виникли саме вони, могло виникнути також й щось інше» (Bevir, 2004, p. 224).

Важливим для історика ідей є термін «мережі переконань» (англ. *webs of beliefs*), через який М. Бевір розглядає зв'язок особистості з її традицією. Спочатку людина запозичує з традиції початкову мережу переконань, яка потім трансформується у процесі переосмислення чи заперечення традиції (Bevir, 2004, p. 192). Тут М. Бевір розрізняє синхронічне та діахронічне пояснення. У синхронічному розкриваються умовні зв'язки між переконаннями, які належать до однієї мережі, тоді як у діахронічному – умовні зв'язки між початковою і більш пізньою мережею переконань (Bevir, 2004, p. 218). Також є дилема, яка ставить під сумнів наявну мережу переконань та дає початок новій (Bevir, 2004, p. 227). Саме дилема, тобто певна кризова подія чи неусувна проблема, спричинює трансформацію початкових переконань, які були некритичним чином запозичені з традиції. З усім цим мають працювати історики ідей, застосовуючи пояснення для розкриття умовних зв'язків «між переконаннями, як вони постають у мережах, традиціях і дилемах» (Bevir, 2004, p. 227).

Пояснення, за Бевіровою моделлю, перебуває у тісному зв'язку з розумінням. Зокрема, цей дослідник зауважує, що за раціональної поведінки люди змінюють переконання тоді, коли приймають нове розуміння фактів, а оскільки відбувається це через появу дилем, «отже, історики можуть пояснити зміну переконання, звернувшись до відповідної дилеми» (Bevir, 2004, p. 192). Скажімо, є факт коронавірусної пандемії і переконання певної особи, яке полягає у тому, що ніякої пандемії немає. Це переконання є розумінням факту, яке зазнає зміни, коли виникає дилема. Наприклад, як може не бути пандемії, якщо від неї постраждали знайомі

цієї особи чи навіть вона сама? Коли особа змінює своє переконання і вирішує, що пандемія таки існує, ми маємо нове розуміння фактів, появу якого можна пояснити через дилему.

Хоча у М. Бевіра йдеться передовсім про історію ідей, його підхід можна застосувати й до біографічних розвідок, що я продемонструю далі.

### **2.3.3. Пояснення і розуміння в методології біографічних досліджень**

Як зауважує сучасна історикиня Барбара Кейн (нар. 1948), нині інтерес до біографії в академічних колах є настільки значним, що багато хто говорить про «біографічний поворот» у гуманітарних і соціальних науках. Біографію нині вважають найбільш живою і доступною частиною історії (Caine, 2010, р. 1). Про біографічний поворот у сучасній гуманітаристиці, зокрема у філософії та її історіографії, йдеться також у праці В. Менжуліна «Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні», в якій, зокрема, зазначається, що починаючи приблизно з 1970–1980-х рр., у більшості соціогуманітарних сфер триває справжній «біографічний бум» (Менжулін, 2011, с. 18). Думка про те, що жанр, який звертається до вивчення історії особистостей, взагалі можна вважати історією, не є очевидною істиною. Зокрема, згадана дослідниця звертає увагу на усталене переконання істориків, що ще в античності історію вважали чимось більш серйозним і важливим, ніж приземлену біографію (Caine, 2010, р. 7). Аналогічне ставлення неодноразово висловлювалися й у подальші часи<sup>67</sup>. Справді, історія взаємовідносин історії та біографії є багатогранною і складною, і хоча за наших часів останню вже не вважають чимось принципово протилежним науковій історії, це аж ніяк не заперечує своєрідність біографії, яка, за словами Б. Кейн, надає унікальний доступ до суб'єктивного розуміння важливих історичних подій (Caine, 2010, р. 1). З огляду на це, я спробую проаналізувати далі, як історичне пояснення та історичне розуміння функціонують у рамках біографічних досліджень.

Якщо згадати історика ідей М. Бевіра, якому був присвячений попередній підрозділ, спеціальним вивченням біографії він не займається, проте торкається

---

<sup>67</sup> Докладніше про це див., напр., (Менжулін, 2010а).

важливої біографічної проблематики, коли пише про зміни поглядів. Зокрема, він зауважує, що люди переконані лише у тих ідеях, які вони роблять власними, і хоча традиція є початком інтелектуальної біографії, вона не може пояснити, як люди розвивають переконання, які були привласнені ними завдяки традиції (Bevir, 2004, р. 193). Історик ідей передбачає можливість дослідження істориком окремого індивіда з його переконаннями та вважає, що, звернувшись до рефлексій цього індивіда, історик може пояснити, чому людина продовжила чи перестала бути в чомусь переконаною і чому вона інтерналізувала ті чи інші переконання (Bevir, 2004, р. 194). Оскільки для дослідження зміни переконань треба мати справу з різними мережами переконань, то історик при вивченні чиеїсь інтелектуальної біографії має застосовувати діахронічні пояснення (Bevir, 2004, р. 194). Тут є місце і для розуміння, адже коли людина рефлексує над власними переконаннями, то стикається з проблемою розуміння переконань і традиції (Bevir, 2004, р. 195). Враховуючи те, що М. Бевір закликає вивчати рефлексії індивіда, можна припустити, що і дослідник біографії певної постаті може зрозуміти її переконання.

Підкреслюючи суб'єктивний характер розуміння, М. Бевір пише про нього як про саморозуміння людьми власних переконань і їхніх змін, натомість термін «пояснення» використовує переважною мірою тоді, коли йдеться про сферу предметної діяльності істориків (Bevir, 2004, р. 201). Допускає він також й інтерсуб'єктивні дилеми, які постають перед групою людей, а отже допускає й інтерсуб'єктивне розуміння причин відсутності чи наявності певних власних переконань. Проте він все ж таки зауважує, що історики можуть розуміти та пояснювати дилеми, показуючи, чому «нове розуміння поставило певні питання» (Bevir, 2004, р. 202).

У минулі часи в рамках біографістики були поширені спроби пояснювати життя людей наукоподібним чином – зводячи (редукуючи) життя до певних «об'єктивних» – соціальних, психологічних, психофізіологічних чи навіть психопатологічних. Неодноразово до аналізу та критики пояснювального редукціонізму в англomовній та, ширше, західній біографістиці звертається вже згадуваний дослідник В. Менжулін (див., напр., Менжулін, 2010, сс. 23–38;

Менжулін, 2013; Менжулін, 2021). Зокрема, він зазначає, що поширене негативне ставлення до жанру біографії філософа пояснюється «небажанням багатьох дослідників вдатися до *біографічного редукціонізму*, який полягає у визнанні біографії філософа абсолютним ключем до автентичного розуміння його вчення», і це «одна з найбільших вад біографістики» (Менжулін, 2013, с. 104). Редукціонізм справді є вадою, однак біографію можна досліджувати й не впадаючи у нього. Вдале біографічне дослідження має і може «уникати такої поширеної помилки, як зведення (редукція) вчення філософа до його біографії» (Менжулін, 2017, с. 167).

Саме тому сучасний образ біографічного письма будується на засадах розуміння, а не пояснення. Як показано в монографії сучасної української дослідниці Інни Голубович, керуючись думкою про засадове значення саме категорії розуміння для усіх наук про дух, великий внесок у розвиток біографістики зробили як вже згадуваний Г. Дройзен, так і його молодший сучасник В. Дильтай (Голубович, 2008, сс. 69–94). Зокрема останній ще у ХІХ столітті стверджував, що найвищою формою розуміння життя є біографія та особливо автобіографія (Голубович & Менжулін, 2021). Згадана раніше Б. Кейн зазначає, що біографічний підхід в історії «пропонує важливе доповнення до розуміння загального ходу подій, надаючи доступ до суб'єктивного розуміння і досвіду» (Caine, 2010, р. 1). Вона каже, що біографи наполягають на важливості розуміння приватного життя, і саме бажання зрозуміти мотивує досліджувати різні аспекти життя постаті (Caine, 2010, р. 39). На тому, що вивчення біографії передбачає передовсім розуміння, також наголошували такі класики філософії ХХ століття, як Карл Ясперс і Жан-Поль Сартр (які обидва зробили значний внесок у розвиток біографістики). Зокрема, як показано в монографії В. Менжуліна, за К. Ясперсом, при дослідженні життя людини слід орієнтуватися не на зовнішні каузальні пояснення, а на розуміння, «адже доля людини визначається не тільки вітальними, біологічними передумовами її існування, а ще й екзистенційними рішеннями, які радикально перетворюють вітальні чинники на щось принципово інше» (Менжулін, 2010а, с. 191). Аналогічним чином й у Ж.-П. Сартра розуміння в біографії відрізняється від пояснення тим, що пояснення зосереджене на каузальних причинах і не

враховує екзистенціальні цілі та ситуацію суб'єкта, які охоплює розуміння (Менжулін, 2010а, с. 235). Якщо пояснення фокусується на каузальній причиновості, виникає загроза редукціонізму, адже тоді «будь-який індивідуальний випадок підводиться під певні універсальні закони» (Менжулін, 2010а, с. 235). Саме доповнення аналізу каузальних причин життя індивіда аналізом здійснених ним або нею виборів цілей, тобто врахування телеологічної причиновості, є ознакою переходу біографічного дослідження від регресивної до прогресивної фази, як це передбачає вже розглянутий мною вище регресивно-прогресивний метод Ж.-П. Сартра.

Натомість М. Бевір приділяє значну увагу поясненню, причому як в історії ідей, так й у біографії, бо він вкладає інший сенс у термін «пояснення». Він вважає, що історики мають пояснювати зв'язки між переконаннями і змінами поглядів, проте мають при цьому уникати законоподібних узагальнень, які пасують природничим наукам (Bevir, 2004, р. 220). Тут мова йде про раціональне, а не каузальне пояснення, про умовність, а не необхідність. Тому у цьому випадку ризики знецінення окремої людини, її екзистенції, які реальні за умов застосування каузального пояснення, не є серйозною загрозою, адже пошук причин контекстуалізований у конкретних мережах переконань, притаманних певній спільноті чи людині.

Про біографічне розуміння ідеться також у статті сучасних психоаналітичних дослідників Тільмана Габермаса (син Юргена Габермаса, нар. 1929) та Неше Гатібоглу під назвою «Контекстуалізація самості: поява біографічного розуміння в юності» (*Contextualizing the Self: The Emergence of a Biographical Understanding in Adolescence*, 2014). Її автори будують свої теоретичні конструкції на такому доволі суб'єктивному матеріалі, як автобіографічні ремінісценції, якими ділиться пацієнт з психоаналітиком під час проходження курсу психотерапії. Однак, на мою думку, ця розвідка може бути корисна і для прояснення пізнавальних потенціалів як біографії, так й інших видів історичного дослідження.

Біографія, як і будь-яка історія, є наративом, а наратив є засобом контекстуалізації та розуміння людської дії. Т. Габермас та Н. Гатібоглу йдуть за

Аристотелем, коли наголошують на важливості сформованого початку та кінця для узгодженості трагедії, тобто життєвого наративу (Habermas, & Natiboğlu, 2014, p. 32). Біографічне розуміння є розумінням того, ким є людина, і таке розуміння неодмінно перетинається з особистим минулим. Пошук власної ідентичності в юності є пошуком власних початків. У такій ситуації розуміння себе, своєї самості (власної ідентичності) передбачає ці початки як контекст. Початок біографії є контекстом розуміння самості. Початок охоплює дату і місце народження, а також іноді й наратив про обставини народження, і все це є контекстом розуміння самості (Habermas, & Natiboğlu, 2014, p. 32). Наприклад, факт народження людини в певному місці, за певних часів чи у певному соціальному середовищі (класі) у подальші роки може стати частиною ідентичності цієї людини. Тобто коли ми розуміємо особу, контекстом цього розуміння є початок її життєвої історії, тобто біографії. Контекстом розуміння є також кінець біографії. Момент, коли особа опиняється перед психоаналітиком, принаймні імпліцитно містить у собі як ретроспективну оцінку її попереднього життя (аж до її народження), так і очікування на майбутнє (аж до смерті) (Habermas, & Natiboğlu, 2014, pp. 32–33). Отже, розуміючи особистість, ми торкаємось і контексту цього розуміння, зокрема початку і кінця особистої історії.

Звісно, порівнюючи біографії, які розповідають пацієнти психоаналітикам, із біографіями, які пишуть історики-біографи, перш за все варто зазначити, що для психоаналітиків важливою є не істинність, фактологічність чи, скажімо, критичність біографічного наративу, а те, яке значення цей наратив має для його творця. Окрім цього, психоаналітики, коли йдеться про звичайну психотерапевтичну практику, мають справу з живими людьми, біографії яких мають лише відносний, а не фінальний кінець історії<sup>68</sup>. Також треба зауважити, що часто

---

<sup>68</sup> Винятком є, скажімо, такий специфічний різновид психоаналітичного дослідження, як психобіографія, де зазвичай ідеться про біографії, що вже отримали своє фінальне завершення. Таким є, наприклад, дослідження Зигмунда Фрейда (1856–1939), присвячене біографії Леонардо да Вінчі (1452–1519) (Freud, 1910), або різноманітні психобіографії, які писали його послідовники.



психоаналітики працюють з автобіографіями, тимчасом як в істориків далеко не завжди є таке джерело.

Увага до обох ключових моментів – початку та кінця особистої історії – була характерна для жанру біографії з моменту його зародження за часів античності. Особливо показовими в цьому плані є біографії, героями яких виступали філософи. Передовсім, у них багато важив початок історії: де і коли народився філософ, його батьки, освіта, вчителі тощо. Величезне значення відігравав і кінець біографії філософа, адже він слугував ретроспективній оцінці усієї його діяльності саме як філософа. Наприклад, кінцем біографії Сенеки (4 р. до н.е. – 65 р. н.е.) є самогубство з наказу імператора Нерона (37–68 рр. н.е.) (Тас. *Ann.* XV, 63–65), що надає ретроспективну оцінку життю Сенеки як послідовника стоїцизму: він не міг змінити долю, не міг вплинути на рішення Нерона, тому підкорився долі. Вірність своєму вченню у житті розглядалася як вираження ідентичності філософа. Отже, вчення філософа, як і його ідентичність, розуміли в контексті початку (народження) та кінця (смерть) особистості. Тому контекст вчення був цільною узгодженою історією, де вчинки та події контекстуалізували вчення та особистість героя.

Біографічне розуміння тут також відрізняється від розуміння, про яке ідеться у М. Бевіра. Останньому йдеться про суб'єктивне розуміння фактів особистістю. Зокрема, контекстом цього розуміння є дилема, яка може мати певне біографічне підґрунтя. Однак таке розуміння суголосне лише певним подіям із життя особистості, натомість усі інші події біографії, і зокрема народження та смерть, вже не будуть настільки дотичними. Це відбудеться хоча б тому, що новонароджений ще не має мережі переконань, а померлий її вже не має. Біографічне ж розуміння, як вважають Т. Габермас і Н. Гатібоглу, є суголосним всій історії життя від початку до кінця. Однак в обох розуміннях можна знайти місце герменевтичному колу між особистістю та її контекстом.

Т. Габермас і Н. Гатібоглу не звертаються до питання біографічного пояснення, хоча й послуговуються тим, що К. Гемпель називав пояснювальними нарисами (неповна форма каузального пояснення). Зокрема, у статті є приклад контекстуалізації біографії в розумінні ідентичності жінки з іменем Ебру, батьки

якої емігрували з Туреччини до Німеччини: «Ебру пояснює соціальні та історичні контексти свого становлення, використовуючи це для того, аби пояснити її дуже особистісні проблеми, пов'язані із соціальною ізоляцією» (Habermas, & Natiboğlu, 2014, p. 34). Попри те, що тут вживається дієслово «пояснити», Т. Габермас і Н. Гатібоглу не виокремлюють пояснення як окреме поняття. З усім тим, це є справжнім пояснювальним нарисом: Ебру зараз перебуває у соціальній ізоляції, бо становлення її особистості відбувалося у контексті еміграції. Прихована загальна гіпотеза такого пояснення полягає у тому, що соціальний контекст еміграції завжди веде до соціальної ізоляції, однак вона не є релевантною для психоаналітиків і – ширше – біографів, бо для них загалом є важливою передовсім одна конкретна людина, що є пацієнтом психоаналітика або героєм біографа.

У міркуваннях Т. Габермаса і Н. Гатібоглу також наявне раціональне пояснення: «Ебру розповідає, що конкретна подія, а саме реакція її родини на неуспішне опанування нею програми сьомого класу, мотивувала її прийняти сімейні цінності, що, своєю чергою, пояснюються соціальним контекстом» (Habermas, & Natiboğlu, 2014, p. 34). Якщо скористатися термінологією М. Бевіра, ця подія виступає дилемою, яка змушує Ебру змінити свої переконання та прийняти сімейні цінності. Отже, інтелектуальна історія та історія ідей є релевантною для біографії, адже біографічні події часто і є дилемами, що змінюють переконання особистостей. Цікавою особливістю раціонального пояснення у біографічному письмі є те, що перше, звертаючись не до фізичних каузальних зв'язків, а до умовних зв'язків між ідеями, концептами, також уникає редуccionізму, бо зв'язок ідей і життєвих обставин довільний, ідеї могли бути й без цих обставин, отже одне не редукується до іншого.

Подібні приклади можна знайти й у біографіях філософів. Скажімо, знайомство Рене Декарта (1596–1650) зі схоластиком пояснюється одним із дослідників його біографії навчанням у схоластичному закладі єзуїтів (Scharfstein, 1980, p. 128). Але чи можуть біографи Р. Декарта підтвердити або спростувати ту гіпотезу, що знайомство з єзуїтами завжди веде до знайомства зі схоластиком? Ні, бо такі біографи розглядають лише один випадок дії цієї гіпотези, інші випадки,

навіть якщо вони існують, зазвичай залишаються поза межами розгляду біографів, будучи за межами біографії їх героїв. Натомість це пояснення, навіть якщо воно є лише пояснювальним нарисом без загальної гіпотези, надає контекст для розуміння Р. Декарта, адже розуміючи філософа та його обізнаність зі схоластикою, як контекст ми маємо його становлення в коледжі єзуїтів. Ба більше, критичність Р. Декарта до схоластики та догматики взагалі можна раціонально пояснити тим, що знайомство з єзуїтами-схоластами дало йому початкову мережу переконань, яка змінювалась під впливом подальших подій (як-от суд інквізиції над Г. Галілеєм).

#### **2.3.4. Взаємодія пояснення і розуміння на індивідуальному рівні**

Індивідуальний рівень пояснення в інтелектуальній історії та історії ідей полягає в тому, що, за М. Бевіром, воно зосереджується не на причиновості, а як раціональне пояснення зображає умовні зв'язки між різними мережами переконань. Розуміння ж в історії ідей виступає як суб'єктивна чи інтерсуб'єктивна оцінка переконань, яка характерна не так для дослідника, як для осіб, яких досліджують. Засновник Кембриджської школи інтелектуальної історії (або історії ідей) К. Скіннер звертає увагу як на контекст розуміння, так і на самий текст, який ми намагаємося зрозуміти, а також зазначає необхідність враховувати при розумінні тексту подвійність інтенцій у її автора: у нього існує інтенція як намір створити цей текст, але існує також й інтенція, щоб цей текст став зрозумілим. За Дж. Пококом, розуміння є кембриджським методом, який суміщає теорію з історією для того, аби історизувати текст через розкриття його в контексті, зокрема за допомогою інтелектуального словника та теоретичного дискурсу в контексті тексту.

Натомість в біографістиці розуміння є суголосним усьому життю особистості. Як і історія загалом, біографістика намагається зрозуміти людей минулого (якщо, звісно, не йде мова про біографії сучасників чи сучасну історію). Відмінність полягає у контексті такого розуміння. Якщо, скажімо, контрфактична історія намагається зрозуміти вбивцю Франца Фердинанда, тоді контекстом цього розуміння буде епоха, в якій жив Гаврило Принцип, а також, як припускається за умовчанням, неусувна Перша світова війна. Натомість історик ідей може звернути

увагу на австро-угорську окупацію Боснії як дилему, що змусила вбивцю прийняти радикальні погляди, а біограф, коли намагатиметься зрозуміти особистість свого героя, контекстом для розуміння матиме все його життя, зокрема народження та смерть.

Специфіка пояснення на індивідуальному чи авторсько-ідейному рівні така, що воно є не чимось самоцінним, а лише допоміжним інструментом для біографічного розуміння. Це спричинено тим, що у випадку каузального пояснення перехід від пояснюваного до пояснювального в принципі неможливо підкріпити будь-яким загальним твердженням, бо в біографії окремої особистості розглядається лише один приклад такого переходу. Окрім того, схильність біографічного пояснення до редукціонізму, коли життя особистості чи її творчість зводяться до її життєвих обставин чи патологій, додатково проявляє обмеженість застосування каузального пояснення у біографії. Допоміжним для біографічного дослідження також виступає Бевірове раціональне пояснення, яке як некаузальне також є нередукційним. Зокрема, у контексті біографії раціональне пояснення здатне розкрити довільний зв'язок певних подій чи змін у житті особи та мережу переконань, виразником якої в певний момент часу була ця особа.

## **Висновки до розділу 2**

Як було показано в цьому розділі, філософія історії може визначатися або як філософія історичного пізнання або як філософія історичного процесу. Філософія історичного процесу розвивалася передовсім представниками континентальної філософії, зокрема Г. Гегелем, К. Марксом, Ф. Енгельсом, Ф. Ніцше, К. Ясперсом, Й. Рюзенем тощо. Такого типу філософія історії як теорія історії чи «історика» осмислює історичний процес, тлумачить його, будує певні погляди на історію («матеріалістичний», «ідеалістичний», «універсально-історичний» тощо), які є результатом застосування певного методу і відображають філософську позицію щодо історичного процесу. Натомість філософія історичного пізнання зосереджується не на історичному процесі і його поясненні, а на методології історичного дослідження, зокрема, на поясненні як інструменті побудови

історичного наративу. В ній я виокремлюю два різновиди: 1) аналітичну філософію історії (А. Данто, Ф. Анкерсміт, В. Дрей тощо), яка застосовує до історичного пізнання концепт пояснення, запозичений з аналітичної філософії науки, і 2) постаналітичну філософію історії, до якої відношу такі сучасні англійські дослідження з методології історії, які є продовженням розвідок традиційної аналітичної філософії історії у сенсі філософії історичного пізнання (зокрема й розвідок про пояснення), а також беруть до уваги досвід розвідок щодо розуміння, які до того робилися здебільшого в рамках в теорії історії, тобто в континентальній філософії історичного процесу. Представниками постаналітичної філософії історії є такі дослідники, теоретичні положення яких виявилися значними для цього розділу: Н. Фергюсон та Дж. Рис (контрфактична історія); К. Скіннер, Дж. Покок, М. Бевір, Т. Габермас та Н. Гатібоглу (інтелектуальна історія, історія ідей, біографістика).

Для прояснення того, як у межах постаналітичної філософії історії здійснюється пояснення і розуміння у різних контекстах, я виокремив два рівні, на яких може здійснюватися дослідження, – загальний та індивідуальний. На загальному рівні вивчаються великі за масштабом і наслідками історичні події, а на індивідуальному рівні – окремих особистості та їхні ідеї. Досліджуючи методологію контрфактичної історії як приклад здійснення історичного дослідження на загальному рівні, а методологію інтелектуальної історії та інтелектуальної біографії – як приклад дослідження на індивідуальному рівні, я поглибив та проблематизував визначення методів пояснення і розуміння у постаналітичній філософії історичного пізнання.

По-перше, в рамках контрфактичної історії твердження умовного способу або контрфактичності у звичному сенсі є оберненою стороною каузального пояснення. Каузальне пояснення є фактичною умовністю, де подія-наслідок стається через те, що вже була її умова – подія-причина. Аналогічним чином, контрфактична умовність суперечить факту дійсної історії, бо такої події в ній немає, але все ж таки робиться припущення, що наслідок міг би відбутися, якби була б причина. Історична контрфактичність, згідно з М. Вебером та Дж. Рисом, визначається як

така, в якій причина впливає на наслідок, творить для нього різницю: каузальність будується на відношенні значущості між причиною і наслідком, навіть якщо фізично події не є пов'язаними. Якщо тлумачити поняття контрфактичності розширено, під нього підпадає будь-що, якщо воно суперечить факту. Відповідно, стає можливим контрфактичне розуміння, яке будується на основі уявного контрфактичного історичного матеріалу, хоч він й суперечить матеріалу дійсної історії, будучи інакшим в тому сенсі, що інші контрфактичні причини змінюють <sup>69</sup> наслідок. Контрфактичне розуміння – це таке розуміння подій минулого, ніби вони відбуваються Тут і Тепер, однак, на відміну від звичного фактичного розуміння, ці події відбуваються в іншому можливому світі та суперечать подіям нашої історії. Взаємовідносини історичного розуміння і контрфактичностей мають форму кола, де контрфактичності визначають контекст, зокрема послідовність та каузальність, а розуміння допомагає визначити більше можливостей для контрфактичностей, наприклад, де і як контрфактичні альтернативи могли відбутися.

По-друге, у розвідках представників Кембриджської школи інтелектуальної історії (або історії ідей чи історії політичної думки) застосовується як розуміння, так і пояснення. Лідер цієї школи К. Скіннер зазначає, що розуміння в межах його методології балансує між двома протилежними поглядами: 1) що розуміння тексту має будуватися, виходячи суто з контексту (контекстуалізм); 2) що розуміння тексту має базуватись суто на самому тексті (переніалізм). Цей дослідник також наголошує на подвійності авторської інтенції при розумінні тексту: 1) інтенція як намір автора та 2) інтенція донести цей намір до читача (інтенція бути зрозумілим). Натомість інший представник цієї школи Дж. Покок вважає, що кембриджський метод розуміння є поєднанням історії та теорії, а саме – засобом історизації тексту за допомогою його контексту, зокрема через інтелектуальний словник та спекулятивний дискурс епохи. Щодо пояснення, то в межах постаналітичної філософії історичного пізнання існує два види пояснення: 1) каузальне пояснення,

---

<sup>69</sup> Або використовуючи англійську ідіому, контрфактичні причини *make a difference* («створять різницю») до наслідку.

яке К. Скіннер ототожнює з контекстуальним розумінням; ідеться про те, що контекст тексту представляється причиною тексту, а не лише ключем до його розуміння; 2) некаузальне раціональне пояснення М. Бевіра, де одні ідеї в історії пов'язуються з іншими, але ці зв'язки є умовними, адже ідея могла і не призвести до появи іншої ідеї. В межах раціонального пояснення також можна прослідкувати розвиток «мережі переконань» індивіда, яка є сукупністю ідей та вірувань людини, які та сприймає в межах власної інтелектуальної традиції, щоб потім їх продовжити, адаптувати або заперечити (залежно від змін у біографії автора чи власної творчої еволюції).

По-третє, в біографічному дослідженні, що є найбільш живим і індивідуалізованим видом історії, поняття пояснення і розуміння, як показує, наприклад розглянута мною розвідка Т. Габермаса та Н. Гатібоглу, можуть застосовуватися наступним чином. Біографічного розуміння сягають, враховуючи, що це розуміння суголосне усьому життю того, кого розуміють, тобто контекстом цього розуміння є його або її життя. Пояснення в сучасній біографістиці є допоміжним для розуміння, зокрема через те, що історично з біографічним поясненням асоціюється біографічний редукціонізм, тобто зведення переконань особистості до обставин її життя. Тому каузальне пояснення встановлює причиновість і послідовність подій всередині певної біографії, але ключовим для осягнення цих подій залишається розуміння, яке спрямоване на життя індивіда в цілому і враховує наявну у нього здатність обирати собі життєві цілі. Водночас некаузальне та нередукційне раціональне пояснення розкриває зв'язок мережі переконань та певних подій, змін у житті індивіда і тим самим демонструє евристичну корисність методології інтелектуальної історії для біографістики.

### РОЗДІЛ 3. ПОСТАНАЛІТИЧНА МОДЕЛЬ ПОЯСНЕННЯ І РОЗУМІННЯ У ФІЛОСОФІЇ ІСТОРИЧНОГО ПІЗНАННЯ: ПРИКЛАДНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

Як було показано у попередніх розділах мого дослідження, постаналітичній філософії історії, яка включає уявлення щодо пояснення, характерні для аналітичної філософії, та уявлення щодо розуміння, характерні для континентальної теорії історії, історичне розуміння постає як таке, що балансує між фактами та співпереживанням, а історичне пояснення – як відтворення каузального чи умовного зв'язку між речами та ідеями. Специфіка ж застосування методів пояснення і розуміння залежить від того, в яких саме історичних дослідженнях вони застосовуються, як-от: а) каузальне пояснення та контрфактичності в контрфактичній історії, методологію якої я визначив як приклад загального рівня постаналітичної філософії історії, якому йдеться про великі за масштабом та наслідками події; чи б) розуміння та пояснення в методології Кембриджської школи інтелектуальної історії та біографії, які відображають індивідуальний рівень філософії історичного пізнання, тобто її орієнтацію на вивчення окремих ідей та людей. Оскільки в другому розділі було надано визначення і концептуальне обґрунтування постаналітичних методів історичного дослідження, далі я планую здійснити спробу прикладного застосування цих методів, залучивши для цього окремі приклади з історії та біографістики.

З цією метою спершу я розкрию прикладний аспект постаналітичної філософії історії як такий. Після цього я звернуся до двох конкретних прикладів: 1) Чорнобильська катастрофа 1986 р. – як приклад дії пояснення і розуміння на загальному рівні (контрфактична історія); 2) ідейна еволюція відомого українського мислителя і політичного діяча Дмитра Донцова (1883–1973) від марксизму до націоналізму – як приклад дії пояснення і розуміння на індивідуальному рівні (інтелектуальна історія та біографістика). З метою розглянути прикладне застосування методів пояснення і розуміння, я планую, спираючись на історичні документи й дослідження (як-от Anderson, 2022; Ertlacher, 2021), перевірити на практиці теоретико-методологічні позиції, виокремлені та проаналізовані у



другому розділі <sup>70</sup>. При цьому необхідно зауважити, що в цих прикладах мене цікавить не так їхній зміст, як форма, не так те, про *що* йдеться в прикладі, а скоріше те, *як* про це йдеться. Відповідно, я не претендую на повноту розкриття змісту жодного з прикладів, і звертаюся до них лише для ілюстрації та перевірки певних методологічних положень.

### 3.1. Прикладний аспект постаналітичної філософії історичного пізнання

У працях представників постаналітичної філософії історичного пізнання, про яких вже йшлося, можна знайти не тільки осмислення теоретичних та методологічних засад методів пізнання і розуміння, а й приклади їх практичного застосування на конкретному історичному матеріалі. Так, скажімо, Джуліан Рис, поєднуючи сучасні міркування щодо контрфактичності з Веберовими методологічними інтуїціями, наводить низку, як він каже, історичних прикладів (англ. *historical examples*) контрфактичності, які розкривають різницетворну (*difference-making*) методологію контрфактичної історії:

1. «Якби греки не перемогли персів при Саламіні, то Західна цивілізація не стала б панівною у світі».
2. «Якби Чемберлен пішов на конфронтацію з Гітлером у Мюнхені, то Друга світова війна була б не гіршою, а ймовірно кращою».
3. «Якби Кеннеді показав більше рішучості напередодні Кубанської ракетної кризи, то Хрущов би не розгорнув ракети» (Reiss, 2009, p. 713).

Дослідник розглядає кожну з цих контрфактичних гіпотез, аби обґрунтувати методологію контрфактичностей та продемонструвати відмінності двох типів каузальності – звичної (фізичної) та запропонованої М. Вебером каузальності, яка розкриває відношення значущості (Reiss, 2009, p. 713).

Загалом, в межах контрфактичних досліджень апеляція до історичних прикладів відбувається подібно до досліджень у форматі *case study*. Кожен з прикладів, до яких звертаються дослідники, досліджується з певною метою. Так,

---

<sup>70</sup> Частина матеріалів, пов'язаних із прикладним застосуванням методів пояснення і розуміння, було опубліковано у тезах до наукової конференції: (Bakaiev, 2023).

скажімо у книзі «Контрфактична історія та Боснія-Герцеговина» (*Counterfactual History and Bosnia-Herzegovina*, 2018) норвезький дослідник С. Н. Крістенсен використовує методологію контрфактичної історії для дослідження історії війни в Боснії та Герцеговині (1992–1995). Різні контрфактичні гіпотези щодо того, як можна було зупинити цю війну, дозволяють автору зрозуміти її загальний перебіг та роль, яку вона відіграла для міжнародного гуманітарного права, а також оцінити можливу користь та шкоду від використання контрфактичних сценаріїв як уроків для теперішнього і майбутнього (Christensen, 2018).

Німецький історик А. Демандт, який вплинув на С. Н. Крістенсена, також розглядає низку гіпотетичних історичних прикладів (нім. *Beispiele*), зокрема припущення про програш греками перських воєн у 490–479 рр. до н. е., скасування факту смерті Александра Великого у 323 р. до н. е., марш Ганнібала на Рим після перемоги у битві при Каннах у 216 р. до н. е., перемога Брута і Кассія над Октавіаном і Антонієм у 42 р. до н. е., утримання римлянами кордону на Ельбі після подій в Тевтобурзькому лісі (9 р. до н. е.), помилування Ісуса Понтієм Пілатом у 30 р. н. е., завоювання Константинополя арабами у 718 р. н. е., висадка іспанської Армади в Англії у 1588 р., відсутність пострілів у Сараєво 28 червня 1914 р., успішний заколот проти Гітлера 20 липня 1944 р. тощо (Demandt, 2011, S. 83–125). Також історик згадує не менш цікаві «минулі можливості», як-от перемога Наполеона (1769–1821) при Ватерлоо у 1815 р. чи можлива ядерна війна в результаті Карибської кризи 1962 р. (Demandt, 2011, S. 125–126). Загалом, історик будує історичні сценарії навколо можливих чи реальних подій, які здатні нести з собою значні наслідки. Так, хоча контрфактичності зазвичай стосуються окремих особистостей, інтерес у цього дослідника та інших істориків вони викликають передовсім як причини можливості серйозних трансформацій у масштабних процесах, як-то перебіг великих війн, зміна форм правління або політичного устрою у великих державних утвореннях, чи то навіть альтернативні сценарії у розвитку світових релігій, скажімо, християнства. Ці приклади А. Демандт наводить для того, аби показати, що втрачені можливості можна підкріплювати свідченнями, якщо дослідник допускає спектр правдоподібності між «так» і «ні»,

та, подібно до М. Вебера, «допускає градації» в межах суджень щодо можливості (нім. *Möglichkeitsurteile*)» (Demandt, 2011, s. 126). Німецький термін «судження можливості», до якого я вже звертався в контексті Веберових контрфактичностей, англійською можна перекласти як *counterfactual reasoning*, тобто контрфактичне міркування.

Британський історик Ніл Фергюсон у своїй «Віртуальній історії» (*Virtual History*, 1999) на підкріплення власної «хаотичної» теорії минулого наводить цілу низку таких сценаріїв, запропонованих іншими авторами, як-то: Британська Америка без Американської революції, Перша світова війна без Великобританії, вторгнення Німеччини у Британію у 1940 р, перемога Німеччини над Радянським Союзом, світ без Холодної війни чи Михайла Горбачова (1931–2022) тощо (Ferguson, 1999b).

Інші автори також звертаються до історичних прикладів, коли досліджують історичні контрфактичності в історії воєнної кампанії 1815 р., описаної Карлом фон Клаузевіцом (1780–1831) (Schuurman, 2017), чи обставини вбивства Франца Фердинанда напередодні Першої світової (Maar, 2016). У своїй іншій роботі я для кращого висвітлення контрфактичної методології також покликався на різноманітні історичні приклади, а саме я звертався до обставини перебігу кампанії Марка Аврелія проти маркоманів та хрещення Русі та, спираючись на них, намагався надати оцінку теоретичних аргументів щодо контингентності та необхідності в історії (Вакаїєв, 2019). Взагалі, апеляція до конкретних прикладів – дуже поширена стратегія, за допомогою якого дослідники намагаються підтвердити та/або проілюструвати дію висунутих або відстоюваних ними теоретико-методологічних засад історичного пізнання. Так, К. Скіннер представляє традиційні ортодоксії переніалізму чи контекстуалізму не на основі теоретичних праць, а покликаючись на тих істориків, яких за їхніми практиками написання історії можна назвати переніалістами чи контекстуалістами. Тобто самі історики тут є прикладами до двох методологій, яким опонує К. Скіннер (Skinner, 1969, pp. 5–22, pp. 39–48). Психобіографічні розвідки З. Фрейда та його послідовників були покликані продемонструвати вірність психоаналітичної методології на прикладі біографій

художників, письменників, політиків (Менжулін, 2010а, с. 104). Аналогічним чином біографії, які писав Ж.-П. Сартр (біографії Ш. Бодлера, Ж. Жене, і особливо – Г. Флобера) були покликані продемонструвати застосовність розробленого ним регресивно-прогресивного методу (Менжулін, 2010а, с. 211). Психопсихіки Т. Габермас та Н. Гатібоглу у статті, яку я вже згадував у попередньому розділі, покликаються на власну психопсихічну практику, зокрема на біографії їхніх клієнтів, для прояснення біографічного розуміння (Habermas, & Natiboğlu, 2014, р. 34). Відмінність щойно згаданих авторів від Дж. Ріса, Н. Фергюсона або, скажімо, А. Дерманда полягає у тому, що перші не зосереджені на розгляді контрфактичних гіпотез.

В плані прикладного аспекту постаналітичної філософії історії уваги заслуговують два історичні приклади, які я планую використати для прояснення дії пояснення і розуміння на загальному та індивідуальному рівнях. А саме, для прояснення специфіки різницетворної методології контрфактичної історії я звертаюсь до прикладу Чорнобильської катастрофи 1986 р., намагаючись прояснити, чи була вона неминучою або ні. Окрім архівних джерел і офіційних документів, для оцінки різноманітних причин та наслідків цієї події я також залучаю працю дослідника Мартина Андерсона, який у статті «Чорнобиль: драма» порівнює мінісеріал «Чорнобиль» (*Chernobyl*), випущений американською мережею кабельного телебачення *HBO* у травні 2019 р., з реальними подіями 1986-го року, а також, виступаючи в ролі експерта з людського фактора, розкриває, як саме ця катастрофа змінила промислову культуру безпеки (Anderson, 2022). Для прояснення дії пояснення і розуміння в межах інтелектуальної історії та біографії я обрав інший історичний приклад – ідейну еволюцію Дмитра Донцова від марксизму до націоналізму. Спадщині та ідеологічній еволюції Дмитра Донцова (1883–1973) присвятив значу увагу сучасний американський історик Тревор Ерлахер, зосередившись зокрема на ранньому Донцові (Erlacher, 2014). Сам Т. Ерлахер називає предметом свого дослідження інтелектуальну біографію Д. Донцова (Erlacher, 2021). На моє переконання, цей історик поєднує методологічні орієнтири інтелектуальної історії та біографістики. Схоже поєднання

жанрів інтелектуальної історії та біографії при розгляді історичного прикладу (особистості) у можна віднайти у праці сучасного вітчизняного історика Олександра Зайцева «Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії» (Зайцев, 2013) <sup>71</sup>.

### **3.2. Контрфактична історія Чорнобильської катастрофи як приклад застосування методів пояснення і розуміння на загальному рівні**

В рамках цього підрозділу моєю метою є розкриття методологічних положень постаналітичної філософії щодо контрфактичної історії у прикладному аспекті, застосовуючи їх до історичного прикладу Чорнобильської катастрофи 1986 р. Основу теорії тут є методологічні тези М. Вебера (контрфактичності) та Г. Дройзена (розуміння), і у поєднанні цих тез можна сформулювати наступну гіпотезу, яку я хочу перевірити в цьому підрозділі: історичне пояснення – це каузальна реконструкція подій, яка верифікується історичними (або, за М. Вебером, різницетворними) контрфактичностями. Як каузальна реконструкція, пояснення також визначає перший вимір Дройзенівського розуміння. Іншими словами, множина пояснень спонукає розуміння подій. Практичне значення цього підрозділу полягає в тому, аби перевірити на практиці зазначену вище теорію загалом, та цю гіпотезу зокрема. Предмет підрозділу – це приклад, який покликаний проілюструвати дію пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історичного пізнання, коли дослідження здійснюється на загальному рівні. В теоретичному аспекті мене цікавитиме методологія контрфактичної історії, а в прикладному аспекті, відповідно, йтиметься про застосування методології контрфактичної історії до конкретного прикладу, тобто катастрофи, що трапилася на Чорнобильській АЕС 1986 р. Як її можна пояснити? І як її можна зрозуміти?

---

<sup>71</sup> Дане дослідження стало основою докторської дисертації О. Зайцева, тому за потреби надалі буду посилатись на текст дисертації – (Зайцев, 2014).

### 3.2.1. Застосування методу пояснення. Чи була Чорнобильська катастрофа неминучою?

26 квітня 1986 р. на четвертому блоці Чорнобильської атомної електростанції (ЧАЕС), яка розташована приблизно за 110 км на північ від Києва, сталася катастрофічна аварія – вибух. Близько 100 людей померли внаслідок негайного впливу радіації, але довгострокові наслідки аварії були значно більш масштабними. Катастрофа спричинила переселення понад 200 000 людей, які проживали в радіусі тридцяти кілометрів від станції, серйозні наслідки для здоров'я людей, величезні економічні збитки та навіть, можливо, прискорення розпаду СРСР (Rodgers, 2021; *Frequently Asked Chernobyl Questions* | IAEA, n.d.; *Чорнобильська катастрофа запустила відлік до кінця СРСР*, – Володимир В'ятрович, 2016).

Двома найбільш згадуваними факторами, які призвели до катастрофи, як зазначалося у доповідях Міжнародної дорадчої групи з ядерної безпеки (INSAG)<sup>72</sup>, стали недоліки конструкції реактора та людська помилка (INSAG, 1986; 1992), але загальна кількість причин може бути набагато більшою. Український історик Володимир В'ятрович, ексдиректор Архіву СБУ (до якого були переданий колишній архів КДБ), пішов ще далі, заявивши, що катастрофа була неминуча. Усі документи з архіву КДБ, каже він, «переконали мене, що такої катастрофи, як Чорнобильська аварія не могло не бути» (*Чорнобильська катастрофа запустила відлік до кінця СРСР*, – Володимир В'ятрович, 2016). У цьому твердженні можна помітити риси жорсткого детермінізму, але наявність жорсткої каузальної причинності в історії, як вже неодноразово зазначалося, є доволі складним питанням.

---

<sup>72</sup> INSAG (від англ. *International Nuclear Safety Advisory Group*, *Міжнародна дорадча група з ядерної безпеки*) – міжнародна організація, що опікується ядерною безпекою і створена Міжнародним агентством з атомної енергії (МАГАТЕ) у 1985. З 2002 має назву *International Nuclear Safety Group*, *Міжнародна група з ядерної безпеки*. Група відома однойменними доповідями з питань ядерної безпеки та ядерних аварій, INSAG. Щодо Чорнобильської аварії я згадую першу доповідь або INSAG-1 (INSAG, 1986), четверту доповідь або INSAG-4 (INSAG, 1991), сьому доповідь або INSAG-7 (INSAG, 1992).

Якщо події не могло не бути, то вона є необхідною, тобто вона повинна відбутися. Якщо скористатися термінологією, яка використовується при дослідженні контрфактичних припущень, не має бути жодної реалістичної історичної контрфактичності, за наявності якої можна було б уникнути катастрофи. Якщо визнати, що узагальнення про те, що катастрофа трапилась би за будь-яких умов, є істинним, це фактично означало б, що вона є законом історії. Так, доведення такої закономірності не існує, але навіть можливість її істинності викликає занепокоєння і потребує подальшого дослідження.

У найпростішій формі пояснення катастрофи є наступне твердження: існували певні фактори (події), а тому і трапилася катастрофа. Якщо бути недостатньо обережним, можна навіть назвати ці фактори-події причинами. Якщо вони справді є причинами, то має бути істиною те, що за відсутності катастрофи ці події також не мали статися: відповідно до *modus tollens*<sup>73</sup>, якщо наявні певні фактори (події), то відбувається катастрофа; катастрофи не відбувається; отже, зазначені фактори (події) також не відбулися. Що це за фактори?

Першим фактором є обрана конструкція реакторів на станції, а саме – реактор з графітовим сповільнювачем РБМК<sup>74</sup>, розроблений Науково-дослідним конструкторським інститутом енерготехніки в Москві для Ленінградської АЕС (INSAG, 1992, р. 33). РБМК мав недоліки в конструкції (кінцевий ефект регулювального стрижня та позитивний паровий коефіцієнт реактивності), які сприяли численним аваріям. Крім того, РБМК не мав адекватної захисної оболонки навколо реактора, щоб зупинити поширення радіації в разі аварій (*Frequently Asked Chernobyl Questions* | IAEA, n.d.). Однак РБМК в 1960-ті був найдешевшим та більш розробленим варіантом конструкції, а СРСР мав мету швидко отримати багато дешевої енергії, попри ризики безпеки.

---

<sup>73</sup> Латинське словосполучення *modus tollens*, «спосіб, що заперечує», відповідає логічному аргументу доведення через заперечення консеквента. Форма аргументу: якщо р, тоді q; не q; отже, не р.

<sup>74</sup> Від рос. Реактор Большой Мощности Канальный – реактор великої потужності каналний.

29 вересня 1966 р. Рада Міністрів Радянського Союзу схвалила будівництво атомних електростанцій плановою енергетичною потужністю 11900 МВт, з них вісім реакторів РБМК-1000. За планом, до кінця наступного десятиріччя Центрально-Українська АЕС (рання проєктна назва ЧАЕС) мала обслуговувати 53 мільйони людей в Україні та Ростовській області з двома реакторами потужністю 1000 МВт, які мали б бути закінчені до 1974 р. та 1975 р. Кількість РБМК для будівництва було збільшено до чотирьох у 1972 р., і зрештою до шести станом на початок 1980-х рр. (Немчинов et al., 2006, с. 62). До 2 лютого 1967 р. було обране сучасне місце ЧАЕС, бл. 4 км до села Копачі, 16 км до Білорусі, 18 км до Чорнобиля та 110 км до столиці України м. Києва. Місце було обране серед шістнадцяти можливих локацій у Київській, Вінницькій та Житомирській областях, станцію назвали на честь Чорнобиля – ЧАЕС. Іншим згадуваним місцем було м. Ладижин у Вінницькій області, яке знаходиться приблизно в 75 км від Молдови та 85 км від Вінниці (Немчинов et al., 2006, с. 62). Якби станція була розміщена у Ладижині, катастрофа все одно могла статися через інші фактори, але тоді й динаміка катастрофи була б іншою. Оскільки альтернативне місце розташування ані запобігає катастрофі, ані сприяє їй, цей фактор не можна використовувати для пояснення катастрофи.

Далі, 29 вересня 1967 р. обговорювалися три можливих класи реакторів для заводу:

- РБМК-1000, з водним охолодженням і графітовим сповільнювачем;
- РК-1000,<sup>75</sup> з газовим охолодженням і графітовим сповільнювачем;
- ВВЕР-1000,<sup>76</sup> з водним охолодженням і водним сповільнювачем (INSAG, 1992, р. 33).

Ретроспективно можна стверджувати, що перший є найгіршим, але чи були тоді інші варіанти реалістичними? Подібний до РК-1000 газоохолоджуваний

---

<sup>75</sup> Аббревіатура, ймовірно, від рос. Реактор Канальный – реактор каналний. Реактор ніколи на ділі не використовувався.

<sup>76</sup> Від рос. Водо-Водяной Энергетический Реактор – водно-водяний енергетичний реактор.



реактор на той час комерційно експлуатувався лише Великобританією та Францією. Головною перевагою такого типу реактора є можливість використання за паливо незбагаченого природного урану. Однак у Радянського Союзу було достатньо ресурсів для збагачення урану, а газоохолоджуваного реактора, який був би здатен виробляти необхідні 1000 МВт,<sup>77</sup> і досі немає ніде у світі. Крім того, РК-1000, як і РБМК, так само б використовував графіт як сповільнювач нейтронів.

Найстрашнішою ядерною аварією у Великій Британії була пожежа на графітових реакторах у Віндскейлі в 1957 р. У випадку катастрофи, яка сталася в Україні у 1986 р., графітову пожежу не вдалося загасити аж до десятого дня, що теж збільшувало масштаби лиха. Ризик використання графіту полягає в підвищенні реактивності в разі втрати охолодження, що призводить до подій, подібних до аварій у Віндскейлі та Чорнобилі. Таким чином, газоохолоджуваний реактор тоді не був життєздатним варіантом через кілька причин: 1) в СРСР не було жодного комерційного реактора цього типу; 2) СРСР навіть не мав потреби в такому реакторі, оскільки мав ресурси для збагачення урану; 3) досі немає газоохолоджуваного реактора, який на практиці виробляє 1000 МВт. Якби цей варіант навіть і був би реалістичним, робота ЧАЕС все ж могла б призвести до аварії. Хіба що не до настільки катастрофічної, адже саме поєднання графіту з киплячим водним охолодженням та парою створює небезпечний позитивний паровий коефіцієнт, що ще більше підвищує реактивність реактора. Якби газоохолоджуваний реактор мав газ замість води, такого ефекту не було б.

Реактор з водним охолодженням типу ВВЕР-1000 теж був би кращим варіантом. Вода використовується і для охолодження, і для ядерного сповільнення, тобто немає графітового сповільнювача і реактор позбавлений ризиків, пов'язаних з використанням графіту. ВВЕР також набагато менші, що дозволяє будувати захисну оболонку набагато дешевше, ніж цього вимагають великі РБМК. Однак

---

<sup>77</sup> Найпотужніший газоохолоджуваний реактор знаходиться на британській АЕС в Гейшемі, яка з 1989 р. видає 610 МВт на один блок.

жоден реактор такого типу на той час, тобто у 1960-ті рр., не міг виробити 1000 МВт <sup>78</sup>.

І навіть якби реактор ЧАЕС був типу ВВЕР, це не означає, що він був би безпечнішим. Той факт, що захисна оболонка ВВЕР коштує дешевше, не означає, що вона була б побудована. Є приклад Вірменської АЕС (ВАЕС), вона ж Мецморська. Радянська влада прийняла рішення про будівництво ВАЕС з двома енергоблоками в 1969 р., і під тиском місцевої влади було вирішено вибрати більш безпечну конструкцію ВВЕР-440 замість енергоефективного, але небезпечного РБМК-1000. Вірменія належить до одного із найбільш сейсмічно активних регіонів у світі, і для цього проєкт ВВЕР був вдосконалений: ВВЕР-440/270. Окрім захисту від землетрусів, конструкція ВАЕС тотожна ранній версії ВВЕР-440/230, якій бракує ефективної захисної оболонки <sup>79</sup>. Два блоки цієї версії були введені в експлуатацію в 1976 р. і в 1980 р. для ВАЕС, і вже через два роки другий блок зазнав серйозної аварії. Не через землетруси (конструкція витримала руйнівний вірменський землетрус 1988 р.), а через недотримання пожежної безпеки. 15 жовтня 1982 р. пожежа виникла одночасно у двох місцях: у кабельних тунелях другого блоку і в системі автоматичного пожежогасіння. Тому пожежу не вдалося загасити автоматично і ВАЕС почала втрачати електроенергію. Через три години після початку пожежі контроль над реактором був повністю втрачений і вийшла з ладу система охолодження. Температура підвищувалася, що могло призвести до вибуху (Токмаджян, 2018).

Згідно з доповіддю КДБ від 25 травня 1983 р., працівники АЕС почали панікувати та залишати станцію, і лише швидке підключення системи охолодження до запасного кабелю допомогло запобігти катастрофі (Самойлов, 1983, сс. 1–2). Вірменський історик Ваграм Токмаджян відкидає повідомлення про те, що

---

<sup>78</sup> Перший комерційний реактор типу ВВЕР-1000 (прототип) був побудований аж у 1980 р. (Нововороніж-5).

<sup>79</sup> З цієї причини та через аварії всі станції з ВВЕР-440/230 були визнані небезпечними та є закритими в ЄС. Така ж доля спіткала РБМК-1000 в ЄС та Україні.

працівники залишили станцію, уточнюючи наступне: один працівник помер через кілька місяців від променевої хвороби, а чотирнадцять вірменських пожежників по смерті стали Героями СРСР, попри спроби радянської влади цензурувати будь-яку інформацію про аварію (Токмаджян, 2018).

Хоч значна увага приділяється людському фактору, у звіті КДБ також йдеться, що аварія спонукала до розробки додаткових заходів безпеки навколо активної зони реактора. У звіті робиться висновок, що конструкція ВВЕР-440 дозволяє побудувати додаткову захисну оболонку навколо реактора, не зупиняючи його. Але «РБМК-1000 розроблений таким чином, що таку оболонку встановити практично не є можливим (тим паче без зупинки роботи реактора)». Тому, підсумовується в доповіді, найбільш небезпечними в експлуатації є АЕС з РБМК, вони «можуть мати загрозові наслідки» (Самойлов, 1983, с. 2).

Отже, проєкт ЧАЕС із ВВЕР-1000 не був реалістичним у 1967 р. Навіть якби так сталося, що на ЧАЕС був би ВВЕР, це не означало б, що він не міг призвести до катастрофи. Річ у тім, що ймовірно це була б рання версія реактора, в якій не було захисної оболонки. Однак, ризик був би набагато нижчим у випадку реактора без графіту та супутніх ускладнень. Тому я можу сформулювати своє перше пояснення катастрофи: катастрофа на ЧАЕС 1986 р. сталася через невдалий вибір реактора типу РБМК-1000, який мав внутрішні конструктивні недоліки та не мав захисної оболонки. Пояснення підтверджується таким контрфактичним твердженням: якби на ЧАЕС був реактор водного охолодження, то катастрофи можна було б уникнути, хоча, можливо, і не повністю (аварія на ВАЕС). І все ж історія, здається, схиляється до РБМК-1000, всупереч загрозовим наслідкам, тому що це був єдиний реактор на той час, який міг швидко видавати 1000 МВт на один енергоблок, забезпечуючи дешевою енергією 53 мільйонів людей.

Після вибору проєкту реактора було розпочато будівництво енергоблоків РБМК-1000 разом із містом Прип'ять для працівників ЧАЕС. Будівництво енергоблока № 1 було розпочато у 1970 р., блок був у експлуатації в 1977–1996 рр. Енергоблок № 2 почав будуватися у 1973 р., експлуатація – 1978–1991 рр. Будівництво енергоблока № 3 почалось у 1976 р., експлуатація – 1981–2000 рр.

Будівництво енергоблока № 4 почалось у 1979 р., експлуатація – 1983–1986 (той, що вибухнув). Будівництво енергоблоків № 5 і № 6 розпочалось у 1981 і 1983 рр. відповідно, будівництво припинено після катастрофи 1986 р.

Будівництво енергоблоків може здатися не таким важливим, як їхня експлуатація, але проблеми з ЧАЕС почалися саме з будівництва. За словами В. В'ятровича, ЧАЕС була стратегічним об'єктом СРСР під пильним оком КДБ (В'ятрович, 2011, с. 266). Часто темпи будівництва пояснювались партійним контекстом. У 1971 р. в урядовій записці УРСР говорилося, що будівництво ЧАЕС відбувається відповідно до XXIV з'їзду КПРС (*Справка о характеристиках проекта ЧАЭС*, 1971, с. 1). Водночас у документі зазначається, що лише Міненерго СРСР мало повну інформацію про ЧАЕС, тоді як аналогічне міністерство УРСР доступу до такої інформації не мало. Будувати та експлуатувати ЧАЕС мала УРСР, маючи неповну інформацію та брак необхідного досвіду щодо атомної енергетики. Завершується документ застереженням, що АЕС треба будувати обережніше, ніж звичайні електростанції, бо недбалість і злий умисел щодо АЕС може призвести до тяжких і небезпечних наслідків (*Справка о характеристиках проекта ЧАЭС*, 1971, с. 5).

Подальші документи КДБ показують, що це застереження не було почуте. У 1973 р. кілька документів повідомляють про порушення технічних норм під час будівництва. Наприклад, фундаментну плиту під реактор називають недостатньо міцною і такою, що відхиляється від запланованої міцності (Фесенко, 1973, с. 2). Те ж саме з бітумом, який, як визнавалося, розм'якшується при 45-60°C, хоча й запланована мінімальна температура для цього складає 80°C (Тютюнник, 1973, с. 2). У документі КДБ від 1976 р. висловлювалося побоювання, що заплановане відкриття станції наступного року не відбудеться, оскільки будівельники відстають від плану (див. Вакуленко, 1976, с. 1). Цей же документ повідомляє, що на ЧАЕС надходила облицювальна плитка та цегла низької якості, а в тріщинах виявлено витік радіоактивного матеріалу (Вакуленко, 1976, с. 2). З усім тим, енергоблок № 1 станції був введений в експлуатацію в 1977 р.

У 1978 р. КДБ доповів, що енергоблок № 2, який розпочав роботу того ж року, уже мав серйозні порушення гідроізоляції (Клочко, 1978, с. 3). «Попри множину нещасних випадків, що відбулися на будівництві АЕС, керівництво АЕС не зробило відповідних висновків і з цієї причини на АЕС продовжує мати місце порушення техніки безпеки під час проведення будівельних і монтажних робіт» (див. Клочко, 1978, с. 7). У 1979 р. в черговий раз стало відомо про серйозні помилки при будівництві енергоблока № 2 ЧАЕС, цього разу вже від вищого керівництва КДБ СРСР (*О недостатках в строительстве Чернобыльской АЭС*, 1979). За словами В. В'ятровича, повідомлення про факти недбалості при будівництві та експлуатації станції тривали аж до катастрофи 1986 р. (В'ятрович, 2011, с. 267). У 1984 р. були виявлені тріщини навколо енергоблоків № 3 і № 4, коли блок № 3 працював вже два роки, а блок № 4 був визнаний готовим до введення в експлуатацію (Николаев, 1984; Турко, 1984). При цьому, енергоблок № 4 поспішали ввести в експлуатацію з нагоди чергового з'їзду КППС (В'ятрович, 2011, с. 271). Аварії на будівництві ЧАЕС відбувалися до тих пір, поки саме будівництво не припинилося в 1986 р.: 26 лютого того року було оголошено про непридатність до експлуатації багатьох конструкцій, побудованих для енергоблока № 5 (Веденеев, 2008, с. 191).

Питання в тому, чи можна було б уникнути катастрофи без будівничих помилок. По-перше, таких помилок слід було очікувати в системі управління, яка надає пріоритет ідеологічній доцільності, а не техніці безпеки. Утім, уявимо, що радянська влада поставила на перше місце безпеку і побудувала ЧАЕС ідеально за планом, без недбальства та неякісних матеріалів. Катастрофа все одно сталася б, бо енергоблок № 4 вибухнув не через тріщини, а через недосконалість конструкції РБМК разом з експлуатаційною недбалістю. На той момент вже було кілька аварій з радіоактивним забрудненням, і деяких можна було б уникнути, якби не було зроблено тріщин. Проте ніщо в той момент не могло полагодити реактори, які вже на етапі планування мали серйозні вади. Тому можна сформулювати друге пояснення. Це буде пояснення не суто катастрофи 1986 р., а того, чому ЧАЕС була така схильна до аварій: серед іншого, аварії спричинило неякісне будівництво.

Контрфактичність у цьому випадку полягає у такому припущенні: якби не було тріщин, то принаймні деяких аварій можна було б уникнути.

ЧАЕС з реакторами РМБК-1000 не випадково в той час вважалася одним з найнебезпечніших об'єктів в СРСР, але ця інформація тоді не була відкритою (Самойлов, 1983). Якби громадськість знала, то станцію могли б закрити задовго до 1986 р., так само як Цвентендорфську АЕС в Австрії не змогли відкрити в 1978 р. через тиск громадськості. Але СРСР не був демократією, і будь-яка інформація про недоліки чи аварії на ЧАЕС вважалася державною таємницею. Будь-яка тривожна інформація, що ставала публічною, якою б правдивою вона не була, відкидалася як чулки. Мета цензури КДБ полягала в тому, щоб ЧАЕС виглядала якомога безпечнішою для населення, що цілком може бути ще одним поясненням катастрофи, враховуючи, як часто траплялися аварії на станції.

ЧАЕС почала свою роботу в 1977 р., закінчила у 2000 р. Протягом 1977–1981 рр., як зазначається в документах КДБ, станція зазнала двадцять дев'ять аварійних зупинок, у тому числі вісім з вини персоналу (Вакуленко, 1981b). Сюди входить значне забруднення станції, яке відбулося 19-20 квітня (Вакуленко, 1981a). 9 вересня 1982 р. сталася ще одна аварія на ЧАЕС, яка зрештою забруднила в 5 км від станції деякі ділянки землі «гарячими» частинками, здатними вбити (В'ятрович, 2011, с. 269). КДБ повідомляло, що внаслідок аварії 14 вересня 1982 р. на енергоблоці № 1 «випало ядерне паливо». У інформаційному повідомленні КДБ стосовно того дня йдеться про те, що ситуація є нормальною та знаходиться під контролем спецслужби, яка вжила «заходів щодо запобігання поширенню панічних та провокаційних чуток, а також інших негативних проявів у зв'язку з аварією» (Муха, 1982). Очевидно, громадськість нічого не могла знати про аварію.

Крім того, тодішній заступник голови КДБ УРСР Юрій Петров згадував, що в 1983-1985 рр. трапилося 5 аварій і 63 серйозні відмови обладнання. Однак багато таких повідомлень були відкинуті через «алярмізм та дезінформацію». Ті офіцери КДБ, які повідомляли владі тривожну інформацію, отримували лише службові та партійні покарання (Веденеев, 2008, с. 191). Отже, радянська влада також не змогла зменшити ймовірність великої катастрофи, применшивши її можливість. Влада,

очевидно, несе значну відповідальність, а це також і частково пояснює катастрофу. Катастрофа 1986 р. показала, наскільки неготовою та нерозсудливою була влада: найкращим прикладом може бути те, що евакуювати населення м. Прип'ять вирішили лише через 36 годин після того, як катастрофічна подія викинула в місто смертельну радіацію (*Frequently Asked Chernobyl Questions* | IAEA, n.d.). Одначе, якби катастрофи 1986 р. вдалося уникнути, вона все ще могла б статися в інший день до або після 24 квітня 1986 р., оскільки нерозсудливість влади була майже сталою. Найближчі до 1986 р. дати включають 1982 р. (витік теплоносія), 1984 р. (тріщини на енергоблоках № 3 і 4), 1991 р. (пожежа на енергоблоці № 2, де все ще працював РБМК). Не варто відкидати й психологічний вимір при поясненні аварії. Скажімо, навіть якби посадові особи знали й могли б запобігти можливим аваріям, ймовірність таких дій була б меншою за радянською системою управління, в якій страх покарання обмежував усіх, включно з тими, хто безпосередньо керував АЕС.

На завершення слід підсумувати фактори, що здатні пояснити катастрофу 1986 р. По-перше, конструкція РБМК мала серйозні внутрішні конструктивні недоліки та не мала захисної оболонки. Альтернативною була конструкція ВВЕР, яка на той час не могла забезпечити необхідну потужність, і все одно ця конструкція, хоч вона й була безпечнішою за РБМК, настільки безпечною, наскільки безпечні сучасні ВВЕРи, не була. По-друге, недбале будівництво сприяло деяким нещасним випадкам, хоч і не катастрофі 1986 р. Якби будівництво було якіснішим, то можна було б уникнути деяких забруднень. По-третє, важливим негативним фактором стала цензура будь-якої інформації щодо аварій на ЧАЕС. Якби громадськість знала про ризики роботи ЧАЕС, то така робота могла б бути під жорстким громадським контролем або ж станція взагалі була б закрита, хоча останнє не є реалістичним. Нарешті, останнім зазначеним фактором є неспроможність влади оперативно реагувати на реальні загрози, які створювала ЧАЕС. Якби держава не замовчувала та применшувала попередні аварії на ЧАЕС, вона могла б посилити державний контроль або принаймні реагувати більш розсудливо, ніж на ділі. Таким чином, хоча катастрофи 1986 р. можна було б

уникнути, та низка факторів, що сприяли цьому, робили це уникнення нереалістичним.

### **3.2.2. Застосування методу розуміння. Людський фактор у Чорнобильській катастрофі**

На початку 25 квітня 1986 р. блок № 4 ЧАЕС розпочав планове поступове зниження потужності для перевірки безпеки парової турбіни: метою було «перевірити, чи можна зберегти охолодження активної зони... у разі повної втрати потужності» (INSAG, 1992, р. 111). Подібні випробування проводились і на інших блоках ЧАЕС, але цей раз був іншим. Близько 14:00 UTC+4 випробування було відкладено, і реактор продовжував працювати на зниженій потужності до ночі, що створило небезпечні умови в реакторі. 26 квітня о 00:05 постійне зниження потужності було продовжене, аж поки потужність різко не впала майже до нуля о 00:28 (INSAG, 1992, р. 112). Оператори намагалися досягти встановленого для випробувань рівня потужності, але не змогли й вирішили продовжити перевірку. Ці події зробили реактор дуже нестабільним (INSAG, 1992, р. 19). О 01:23:40 була натиснута кнопка аварійного захисту АЗ-5, яка зазвичай зупиняє реактор, але цього разу призвела до неконтрольованої ланцюгової реакції та вибуху (INSAG, 1992, р. 114), демонструючи критичні недоліки РБМК за зниженою потужністю.

Спочатку для пояснення катастрофічної аварії здебільшого використовувався людський фактор. У своїй першій доповіді INSAG зазначає, що «аварія була спричинена надзвичайною кількістю людських помилок і порушень правил експлуатації в поєднанні з особливостями реактора» (INSAG, 1986, р. 9). Пізніше це формулювання було змінено з метою «більше підкреслити недоліки в функціях безпеки конструкції», хоча дії операторів все продовжили визнавати незадовільними (INSAG, 1992, р. 22). Зокрема, персонал був недостатньо досвідченим і не мав культури безпеки (англ. *safety culture*)<sup>80</sup> щодо експлуатації

---

<sup>80</sup> «Культура безпеки – це сукупність характеристик і ставлень в організаціях і серед окремих осіб, яка встановлює як основний пріоритет те, що питанням безпеки (*safety*) атомних станцій приділяється увага відповідно до їхньої значущості» (INSAG, 1991, р. 1).



станції. Саме поняття культури безпеки з'явилося внаслідок осмислення катастрофи 1986 р. і потім, на початку 2000-х рр., було доповнено поняттям культури захищеності (англ. *security culture*). Нині плекання цих культур є визначальною для запобігання загроз і катастроф, як внутрішніх, що пов'язані з недбалістю та нестачею культури безпеки, так і зовнішніх (напр. терористичних), що пов'язані з нестачею культури захищеності (див. Iarema, 2017, pp. 98–101).

Разом з тим, лише культурою та людським фактором повністю пояснити катастрофу не можна. М. Андерсон, дослідник ролі людського фактора, стверджує, що «немає доказів того, що інша команда діяла б інакше» (Anderson, 2022). Так само будівельників не можна звинувачувати безпосередньо в цій катастрофі, але недбалість і будівельників, і експлуататорів справді сприяла загальній небезпеці станції, тому їх обидві можна розглядати як фактори, що сприяли катастрофі.

Можливо, більш цінним буде зрозуміти людський фактор у катастрофі, ніж використовувати його для пояснення. М. Андерсон побудував кар'єру на «розумінні та контролюванні впливу людських невдач» заради майбутнього. Його розуміння катастрофи можна підсумувати кількома пунктами: 1) енергоблок № 4 був «запущений, аби встигнути до встановленого терміну» сягнути необхідних параметрів щодо виробництва енергії, тому деякі заплановані дії не були виконані, зокрема і випробування на безпеку, відсутність якої виявилася настільки фатальною; 2) випробування перенесли на 25 квітня, і, поки реактор зменшував потужність, його перенесли на нічну зміну; 3) нічна зміна, як виявилось, не знала про випробування до початку зміни, і саме під час зміни відбулися випробування та катастрофа (Anderson, 2022). Отже, в контексті катастрофи, а контекст є ключем до будь-якого розуміння, були люди – люди не тільки недостатньо підготовлені, але й неготові навіть до того, що планувалося (не кажучи вже про те, що насправді сталося).

Є архівна розшифровка перемовин співробітників станції тієї ночі, яка може поглибити розуміння стан людей, що зустрілися з лихом. Стенограма починається з такої плутанини о 00:04:

«– Я з Юрієм хочу поговорити. Юрій зайнятий?»

- Що ти хотів запитати?
- Ну, я хотів йому сказати, що у нас, я хотів запитати, що буде вночі.
- Буде дуже багато. Краще його зараз не турбувати. Він уже працює на повну.
- Ну добре.
- Він розкаже. Можливо, по 4 Гц нам прийдеться набік вмикати. Більше нічого такого у вас не буде».

*(Службово-оперативні переговори на Чорнобильській АЕС, 1986, с. 1).*

Це був Валерій (Ходемчук або Перевозченко, обидва загинули в 1986 р.), який подзвонив перед зміною, щоб дізнатися, що робити персоналу цієї ночі. Те, що почалося як проєкт, побудований під наглядом міністерства, якому не вистачало повної інформації та досвіду, закінчилося відсутністю інформації та досвіду, цього разу вже з боку експлуатаційного персоналу. Не дивно, що санкціоновану та спроектовану Москвою ЧАЕС в Україні розглядали як продукт чужої влади, яка прагнула знищити українців катастрофою. Це видно з наступного. Один документ КДБ містить донос з такою фразою з приватної розмови: «ці кацапи в 1933 не замордували українців голодом, хочуть зараз це зробити атомом» (див. *Довідка про ставлення населення до аварії на ЧАЕС, 1986, с. 1*).

Інша важлива деталь в стенограмі перемовин співробітників станції тієї ночі, коли відбулася аварія, – обидва водяні насоси та турбогенератори, які приводили насоси в дію, брали участь у випробуванні на безпеку. Так, о 00:48 Юрій повідомляє, що насос № 3 в аварійному стані, але припускає, що його можна включити, але тільки під наглядом. Паралельно, протягом 48 хвилин, 00:26-01:14, персонал АЕС вимикав турбогенератор № 8: 1) о 00:26 Акімов сказав, що «будуть відключати» № 8, а точніше переведуть його на холостий хід; 2) о 00:29 надходить дзвінок із запитанням, чи не перевантажений (перегрітий) № 8, після ствердної відповіді на запитання чути «добре»; 3) о 00:39 надходить дзвінок, в якому Акімов каже, що щойно вимкнув № 8, Акімова просять більше не вмикати генератор; 4) о 00:46 Акімов каже, що знову вмикає № 8, підключає його до мережі; 5) о 01:14 Акімов каже, що вимикає № 8 зі сподіванням, що йому не потрібно буде його знову вмикати (*Службово-оперативні переговори на Чорнобильській АЕС, 1986*).

Спочатку роль турбогенераторів у катастрофі переоцінили. У першій доповіді INSAG була фраза про те, що сигнал зупинки турбогенератора (*turbogenerator trip*), який був заблокований о 01:23:04, «врятував би реактор», але у сьомій доповіді час виправлено на 00:43:27, і вказано, що твердження з першої доповіді є недійсним (INSAG, 1992, р. 11). Відповідно до сьомої доповіді INSAG, дії персоналу в той час не створили великої різниці для ходу катастрофи. Саме тому вони й не можуть створити достатнє пояснення аварії. Натомість ці дії корисні для розуміння культури безпеки на ЧАЕС, а точніше, відсутності такої. Історичне пояснення зазвичай зосереджено на минулому, розгадуючи каузальний зв'язок у фактах і втрачених можливостях, але розуміння відбувається інакше. Розуміння тут потрібне не для встановлення каузальності, знаходження причин і наслідків помилок, а для того, аби вчитися на помилках. За М. Андерсоном, «ми не можемо змінити історію, але ми можемо змінити майбутнє» (Anderson, 2022). Уроки історії, фактичної чи контрфактичної, варто розглядати з обережністю, адже, як зазначає С. Н. Крістенсен, ці уроки можуть не завжди бути правильними й можуть, наприклад, хибувати на поверховість (Christensen, 2018, pp. 114–115). Але навіть якщо практичні висновки з історії є поверховими чи хибними, вони все одно можуть впливати на прийняття рішень, і уроки Чорнобильської аварії дійсно вплинули на оцінку людського фактора та на техніку безпеки, на що і звертає увагу М. Андерсон (Anderson, 2022).

Отже, які уроки ми можемо винести з розуміння Чорнобильської катастрофи? Тут я повністю погоджуюся з М. Андерсоном, за яким неправильно «робити висновок, що це була проблема Радянського Союзу, його ядерної промисловості чи персоналу Чорнобиля», хоча й всі вони зробили значний внесок у катастрофу. Все тому, що і до цього дня «деякі великі компанії продовжують звинувачувати операторів-диспетчерів, пілотів, машиністів і морських бурильників, замість того, аби дослідити проблеми в конструкції чи поведінці керівництва, які прирікають цих працівників до невдачі». Слід зробити висновок, що всі люди роблять помилки: як проєктувальники, так і оператори. Андерсон наостанок дає ще одну пораду: зупинитися на мить (для безпеки) (Anderson, 2022). На жаль, цитуючи сьому

доповідь INSAG, експлуатаційний персонал ЧАЕС «не зупинявся і не думав», коли змінював умови випробувань на місці безпосередньо перед катастрофою (INSAG, 1992, р. 19). І це актуально не лише стосовно людських помилок, допущених операторами на ЧАЕС безпосередньо перед катастрофою. Якби будівельники, проєктувальники, влада тощо вчилися на своїх помилках, то люди були б більш готові до катастрофи 1986 р. чи подібної, навіть якби їм все одно не вдалося б її уникнути.

### **3.2.3. Методологічні висновки щодо пояснення і розуміння Чорнобильської катастрофи**

У цьому підрозділі мені вдалося перевірити на прикладі Чорнобильської катастрофи, як можуть діяти методи пояснення і розуміння на загально-історичному рівні. В результаті цієї розвідки було виявлено кілька каузальних пояснень разом, зроблено низки контрфактичних припущень, а також вдалося сягнути одного загального розуміння.

Каузальні пояснення було виявлено такі:

- 1) В конструкції Чорнобильського реактора були серйозні недоліки ще на етапі проєктування, тому сталася катастрофа.
- 2) Будівництво атомної станції було неякісним, і це сприяло катастрофі.
- 3) Аварійні ситуації на станції замовчувалися і приховувалися, і це також сприяло катастрофі.
- 4) влада применшувала значення попередніх аварій, таким чином сприяючи катастрофі.
- 5) Нарешті, була відсутня культура безпеки персоналу, що також сприяло катастрофі.

Не всі *explanantia*<sup>81</sup>, вони ж причини в каузальних поясненнях, з однаковою силою кличуть за собою *explanandum* або ж наслідки. Головною причиною стала конструкція реактора. Це можна підтвердити відповідною контрфактичністю:

---

<sup>81</sup> Множина від *explanans*.

- 1) Якби проєктувальники станції обрали інший тип реактора, то не було б критичних недоліків в роботі реактора, а тому не було б і катастрофи.

Хоча і варто зазначити, що на час проєктування станції ще не було інших типів реактора з необхідною потужністю, і що водно-водяні реактори, які були наявні на той час, все одно могли б призвести до аварійної ситуації за прикладом Вірменської АЕС, просто не настільки катастрофічної.

Це перша контрфактична гіпотеза, яка відповідає першому поясненню. Знаходження причини катастрофи у недоліках проєктування доповнюється наступними чотирма контрфактичними гіпотезами:

- 2) Якби будівництво станції було якіснішим, то деяких аварій вдалося б уникнути (але не катастрофи 1986 р.).
- 3) Якби не було цензури, то станція була б під громадським контролем (але для цього потрібно було мати демократичний політичний устрій).
- 4) Якби влада більш серйозно ставилася до аварій на ЧАЕС, то станція була б під жорстким державним контролем (але для цього потрібно було мати відповідальну та ефективну владу, чого не було).
- 5) Якби на станції була вища культура безпеки, персонал був би готовий протидіяти катастрофі.

Реалізація контрфактичних припущень № 2–4 із щойно наведеного переліку насправді не гарантувала уникнення катастрофи, утім могла б применшити її наслідки або зменшують її ймовірність. Аналогічним чином, причини № 2–4 у наведеному перед тим переліку каузальних пояснень не можуть вважатися головними чинниками катастрофи, утім вони погіршують її наслідки або роблять її ймовірність більшою.

Описаним вище чином я перевіряю каузальні пояснення (результат застосування методу пояснення) за допомогою історичних різницетворних контрфактичностей. У такій каузальній реконструкції я розрізняю історичні причини та наслідки, а також визначаю їхнє значення для події. Щодо моєї гіпотези, яку я хотів тут перевірити, то можу стверджувати, що ці пояснення складають

перший вимір розуміння. Таким чином, практичний наслідок цієї розвідки полягає в тому, що метод пояснення грає не останню роль у роботі методу розуміння.

Загальне розуміння, яке дає досвід Чорнобильської катастрофи, таке: існує людський фактор, люди роблять помилки, і ми повинні вчитися на цьому. Ось низка таких помилок:

- 1) Проєктувальники РМБК допустили серйозні помилки, тому слід проєктувати наступні реактори безпечніше.
- 2) Будівництво станції було неякісним, тому ми повинні поліпшити якість будівництва наступних електростанцій.
- 3) Влада цензурувала інформацію про екологічні аварії, тому ми більше не повинні приховувати від громадськості таку інформацію.
- 4) Влада применшувала реальну загрозу, тому ми більше не маємо цього робити.
- 5) На станції не вистачало культури безпеки, тому ми повинні її більше культивувати.

Я кажу, що ми маємо чи повинні вчитися на цих помилках, але варто зазначити, що принаймні деякі з цих уроків вже засвоєно. Без цього досвіду катастрофа була б приречена повторитися. Так, усі РМБК та ранні версії ВВЕР В-230, які сумно відомі цілою низкою аварій та ризиками для безпеки, були закриті в Україні та ЄС (хоч і РМБК продовжує працювати в Росії, а модифікація В-230, тобто В-270, – у Вірменії). У промисловості широко впроваджується поняття культури безпеки. А в Україні діє закон, що забороняє владі цензурувати інформацію про екологічну катастрофу.

Все розуміння тут виводиться з контексту, за допомогою якого вдалося виявити також і низку пояснень. Стосовно кожного пояснення тут вдалося сформулювати якийсь урок на майбутнє. І цим мою гіпотезу можна вважати підтвердженою: множина пояснень перетворюється на розуміння. Іншими словами, в історії метод пояснення взаємодоповнює метод розуміння. Пояснення вчить нас про минуле і про те, як різні події виявляються каузально пов'язаними. Щодо розуміння, однак, виявилось, що це не лише метод, який дозволяє нам досягнути

минуле з огляду на подальші події, а саме у світлі теперішнього досвіду. Уміння засвоювати уроки завдяки розумінню показує, наскільки воно актуальне не тільки Тут і Тепер, але й заради майбутнього.

### **3.3. Інтелектуальна біографія раннього Дмитра Донцова як приклад застосування методів пояснення і розуміння на індивідуальному рівні**

Те, як в постаналітичній філософії можуть застосовуватися методи пояснення і розуміння на індивідуальному рівні, було розкрито у другому розділі моєї роботи за допомогою методологічних положень досліджень з інтелектуальної історії та біографістики. В межах цього підрозділу я маю на меті перевірити роботу цих положень на прикладі еволюції поглядів молодого Дмитра Донцова від лівого ідеологічного спектра (марксизм, соціалізм) до правого (націоналізм), аналізуючи те, як цю еволюцію реконструює сучасний американський історик Тревор Ерлахер. В межах цього підрозділу я планую показати: 1) що Т. Ерлахер практикує те, що можна вважати постаналітичною методологією історичного дослідження, і 2) як працює така методологія на прикладі цієї ідейної еволюції.

#### **3.3.1. Загальний контекст життя і творчості Дмитра Донцова**

Дмитро Іванович Донцов був одним із головних ідеологів українського націоналізму ХХ століття і, мабуть, найбільш суперечливим серед них як у своєму житті, так і після його завершення.

Народився майбутній мислитель і політичний діяч 17 серпня 1883 р. (за старим стилем) у місті Мелітополі. Як зазначає американський біограф Д. Донцова Т. Ерлахер, 1883 р. був багатим на події для історії ідей: Карл Маркс (1818–1883) помер, залишивши свою спадщину Фрідріху Енгельсу (1820–1895); народився Беніто Муссоліні (1883–1945); Фрідріх Ніцше (1844–1900) почав писати «Так казав Заратустра». Однак Д. Донцов народився на фронті Російської імперії, географічно буди далеким від цього європейського контексту (Erlacher, 2021, pp. 52–53). На той час, Мелітополь був частиною російського колоніального проекту під химерною назвою «Новоросія», який розпочався після того, як імперія завоювала та анексувала Кримське ханство. За спогадами Д. Донцова, регіон був

чимось на кшталт Америки, в якій могли змішуватися та співіснувати люди різного походження та вірувань (Erlacher, 2021, р. 53). Сама назва, що грецькою означає *медове місто*, відсилає до античності та водночас стирає доколоніальне минуле міста, ніби воно після завоювання регіону імперією виникло з нічого. Насправді місто розташовувалося на історичному Муравському шляху, що йшов від Криму до Тули. Його використовували кримські татари та ногайці для торгівлі та війни зі своїми переважно слов'янськими сусідами. Хоча шлях втратив своє значення після завоювання Росією, Мелітополь зберіг статус важливого торгового центру, який з'єднував Крим з рештою імперії.

Д. Донцов народився в родині купця без чіткої етнічної самосвідомості. За його спогадами, родина була просто таврійською (Erlacher, 2021, р. 53). Майбутній видатний українець народився у сім'ї, де перетиналися різні етнонаціональні контексти: він мав батька, який був родом з тодішньої Воронежської губернії, та мати-українку, яку виховував вітчим-німець. Національна ідентичність для їхніх дітей (самого Д. Донцова та його братів та сестер) стала радше предметом особистого вибору. Як згадує Д. Донцов, у дитинстві на нього найбільше вплинули дві речі: 1) домашня бібліотека батька, в якій він із шести років читав як світову (європейську), так і українську літературу; 2) німецький вітчим його матері, який, після смерті батьків (яка сталася коли Дмитрові було дванадцять років) став його опікуном. Цей прийомний дідусь Д. Донцова був німецьким колоністом, який насправді ніколи не знав російської, і натомість свідомо прийняв українську національну ідентичність (Erlacher, 2021, pp. 53–56). Дмитро і його сестри Олена і Катерина, які залишилися під його опікою, вибрали українську ідентичність, натомість старші брати Сергій та Володимир, для яких він опікуном не був, – російську. Надалі Сергій став прихильником царату, тоді як Володимир Донцов приєднався до російського революційного підпілля, ставши більшовиком. У молоді роки його молодший брат Дмитро теж долучився до боротьби з російським царизмом, але зберігаючи українську ідентичність (Erlacher, 2021, р. 56).

1900–1907 рр. були студентськими роками Д. Донцова. Він спочатку переїхав до Москви, але зрештою оселився в Санкт-Петербурзі, вивчаючи право. У 1905 р.



вступив до *Української соціал-демократичної робітничої партії*, в якій подружився з майбутнім лідером Української Народної Республіки Симоном Петлюрою (1879–1926). Текст «Школа та релігія», написаний Д. Донцовим у 1910 р., демонструє його ранні ідеологічні погляди, для опису яких Т. Ерлахер наводить наступні ключові слова: марксизм, атеїзм, матеріалізм, позитивізм, антиклерикалізм (Erlacher, 2021, р. 21). У 1908 р. через політичні переслідування в Російській імперії Д. Донцов переїхав до Австро-Угорщини, а саме до Львова, де навчався на юридичному факультеті (Erlacher, 2014, р. 531).

Між 1912 і 1917 рр. Д. Донцов вийшов з лівого руху через множини персональних та ідеологічних конфліктів (Зайцев, 2014, с. 144). Ще до початку Першої світової війни він відкинув соціалізм і став схилитися до націоналізму. Під час війни він спочатку брав участь у *Союзі визволення України (СВО)*, який зі Львова сприяв співпраці між українцями та Австро-Угорщиною проти спільного ворога – Російської імперії. Однак доволі швидко молодий Д. Донцов відокремився від СВО, натомість просуваючи співпрацю між українцями та Німецькою імперією (Баган, 2011, с. 18). Це зближення між українцями та центральними державами<sup>82</sup> було радше ситуативним, ніж ідеологічним. Пізніше Д. Донцов відкидав ідею, згідно з якою українці можуть бути визволені лише з благої волі чужої влади (Квіт, 2013, с. 162), тоді як центральні держави вважали, що німці та їхні союзники повинні повною мірою скористатися багатонаціональним складом Російської імперії, аби знищити її (Erlacher, 2021, р. 115). Утім, саме внаслідок такого зближення Д. Донцов підтримував пронімецьку Українську державу у 1918 р. Тоді соціал-демократичний режим Української народної республіки (УНР) змінився монархічно-консервативним режимом гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945), і Д. Донцов долучився до лав гетьманців, ставши головою офіційного

---

<sup>82</sup> Центральні держави – військово-політичний союз Австро-Угорщини, Німеччини, Османської імперії, Болгарії, що протистояв Антанті під час Першої світової війни. Центральні держави географічно були у центрі між західною (Франція, Велика Британія) та східною частиною Антанти (Російська імперія).

інформаційного агентства гетьманату. Разом з іншим українським ідеологом та своїм майбутнім опонентом В'ячеславом Липинським (1882–1931) Д. Донцов вступив до лав партії гетьмана, тобто до Української демократично-хліборобної партії (Erlacher, 2021, pp. 138–139).

Після закінчення Першої світової війни гетьманський режим переорієнтувався на співпрацю з російськими білогвардійцями, що викликало невдоволення Д. Донцова та багатьох інших його однодумців (Erlacher, 2021, pp. 143–151). У 1919 р., після приходу до влади Симона Петлюри, режим П. Скоропадського змінився Директорією УНР. Не дивлячись на соціалістичні нахили, УНР не асоціювала себе з більшовиками, вже переживши перший етап радянсько-української війни у 1917 р. Після перевороту армія С. Петлюри опинилася у стані війни як з білою, так і з червоною Росією, оскільки обидві прагнули захопити Україну. Попри ранні успіхи С. Петлюри, який об'єднався з Польщею, очільником якої був Юзеф Пілсудський (1867–1935), у 1919–1921 рр. незалежна Україна була завойована більшовиками, а замість УНР постала квазінезалежна держава – Радянська Україна. У цей період Д. Донцов підтримував УНР С. Петлюри, якого знав ще з часів співпраці в *Українській соціал-демократичній робітничій партії* (УСДРП), але без повернення до соціалістичної ідеології на кшталт УСДРП. А саме, у 1919–1922 рр. Д. Донцов був головою Українського пресбюро при Посольстві УНР у Берні (Швейцарія) (Erlacher, 2021, p. 177). Його переконання були переважно націоналістичними, але ще не такими радикальними, як кілька років потому. Маючи загальну прихильність до українського націоналізму, у своєму тексті 1921 р. «Основи нашої політики» він обстоював, за визначенням Т. Ерлахера, «соціал-дарвіністську “демократію” селянства та дрібної буржуазії» (Erlacher, 2021, p. 21).

У міжвоєнний період Д. Донцов почав проявляти антидемократичні та антисемітські тенденції. У 1926 р. Шльом Шварцбард (1886–1938) убив у Парижі С. Петлюру, і через рік відбувся судовий процес, в ході якого Ш. Шварцбард поклав провину за антиєврейські погроми на С. Петлюру, виправдовуючи цим його вбивство. Попри те, що існували докази того, що С. Петлюра виступав проти

погромів (Erlacher, 2021, p. 509), обвинувачений був швидко виправданий французьким судом, що викликало зневіру в демократії серед оточення С. Петлюри (Erlacher, 2021, pp. 238–239), включно з Д. Донцовим, який ще у молодості брав участь в антипогромницькому русі (Erlacher, 2021, p. 356). Після цієї події Д. Донцов перестав вбачати в українських євреях таких же пригноблених царизмом людей, як і українців, натомість почав сприймати євреїв як прихильників російського імперіалізму (Erlacher, 2021, p. 243). Крім того, демократичні режими Антанти підтримали польські прагнення до незалежності, але не підтримали аналогічні прагнення українців, а також фактично об'єдналися з білою Росією проти України під час розпаду Російської імперії у 1917–1922 рр. За таких обставин до 1926 р. Д. Донцов сформував власну праву ідеологію інтегрального або ж дієвого націоналізму, яка дистанціювалася як від лівих та демократичних ідеологій, так і від монархічної ідеології, яку обстоював його колишній колега В. Липинський. *Magnum opus* Д. Донцова «Націоналізм», за Т. Ерлахером, містить виклад ідеології, ключовими ознаками якої є: націоналізм, фанатизм, аморалізм, віталізм, волюнтаризм (Erlacher, 2021, p. 21).

У 1930-ті рр. Д. Донцов став прихильником тоталітарних ідеологій, схвально відгукуючись не лише про фашизм і нацизм, але й про більшовизм, стверджуючи, що українські націоналісти повинні вчитися у них (Erlacher, 2021, pp. 221–222). Одночасно Д. Донцов вплинув на *Організацію українських націоналістів* (ОУН), зокрема на Степану Бандеру, але разом з тим дистанціювався від ОУН, проповідуючи дієвий націоналізм, але не діючи за ним (Erlacher, 2021, p. 263). Після завершення Другої світової війни Д. Донцов знову змінив свою ідеологічну налаштованість, подібно до того, як гілка ОУН на чолі із С. Бандерою почала перехід від тоталітарної ідеології до демократичної у 1944 р. (Erlacher, 2021, p. 386). Д. Донцов, емігрувавши до Канади, все більше пише на містичні та релігійні теми, уникаючи згадок про своє антисемітське та пронімецьке минуле. Апелюючи до

християнських фундаменталістів штибу прихильників маккартизму<sup>83</sup>, Д. Донцов створював образ «блискучого і героїчного антикомуніста, який заслуговував повну підтримку вільного світу у боротьбі проти Радянської імперії» (Erlacher, 2021, p. 370).

Надалі я спробую здійснити більш докладний аналіз текстів і життя раннього Д. Донцова з урахуванням окресленого вище контексту його життєвої та ідеологічної траєкторії. Необхідно визначити, наскільки здійснений ним перехід від соціалізму до націоналізму був зумовлений процесами, які відбувалися в ідейній (інтелектуальна історія) та індивідуальній (біографістика) площині. Спираючись далі на біографічні розвідки щодо Д. Донцова, здійснені Т. Ерлахером, а також вже цитованими вище сучасними українськими дослідниками Олександром Зайцевим та Сергієм Квітом, я звернуся до спадщини та постаті раннього Д. Донцова з метою продемонструвати, наскільки пояснення та розуміння його життя та ідей залежать від зазначених вище контекстів.

### **3.3.2. Інтелектуальна біографія раннього Дмитра Донцова: між соціалізмом і націоналізмом**

Значна частина інтелектуального становлення Д. Донцова пов'язана з родиною. Як я уже згадував, він народився у змішаній «таврійській» родині, тому його національна приналежність не була заданою наперед (Erlacher, 2021, p. 53). Його старші брати стали росіянами, тож як він став українцем? Дві найбільш очевидні причини: бібліотека батька, в якій була українська література, і вітчизняний німець, який сам прийняв українство і був опікуном Д. Донцова та його сестер після смерті батьків. Внаслідок цього Д. Донцов та його сестри, на відміну від старших братів, вважали себе українцями (Erlacher, 2021, pp. 53–56). Одночасно

---

<sup>83</sup> Маккартизм (англ. *McCarthyism*) – політична кампанія у США 1950-х рр., яка полягала у поширенні страху перед «червоною загрозою» (англ. *Red Scare*) та у систематичному переслідуванні осіб, які підозрювалися у симпатії до СРСР чи роботі на нього. Названа на честь республіканського сенатора Джозефа Маккарті (1908–1957), організатора Комісії з розслідування антиамериканської діяльності.

революційний настрій молодого Д. Донцова також можна пояснити цим вибором, адже тоді вважати себе українцем вже було революційним вчинком. Його національна приналежність «змушувала його боротися проти царського самодержавства», оскільки «зватися українцем (а не русином чи малоросом) уже вважалося підривним актом і потенційною загрозою для держави» (Erlacher, 2021, pp. 62–63).

Т. Ерлахер додає, що «етнічне українське населення, як правило, було сільським», і тому «українці відчували виняткову експлуатацію з боку держави та соціально-економічно відмінних від них національностей міста – росіян, поляків і євреїв» (Erlacher, 2021, p. 63). Цим можна пояснити схильність українців до соціалізму. Соціалістом став й молодий Дмитро Донцов. Хоча він й походив з міської родини, але вона стрімко збідніла після смерті батьків (Erlacher, 2021, p. 63). Ставши прихильником соціалістичної ідеології, Д. Донцов пішов шляхом свого старшого брата Володимира. Той вважав себе росіянином, але теж був схильний до соціалізму, зрештою ставши більшовиком. Оскільки Д. Донцов став українцем, то він натомість брав участь в українському соціалістичному русі.

Як вже зазначалося, у 1900 р. Д. Донцов переїхав із Мелітополя до Москви, а потім до Санкт-Петербурга, де з 1900 по 1907 рр. вивчав право (Erlacher, 2021, p. 58). У 1904 р. він вступив до Української студентської громади у Санкт-Петербурзі, яка мала соціалістичний ухил (Зайцев, 2014, с. 142). Того ж року Д. Донцов прочитав «Самостійну Україну» авторства Миколи Міхновського (1873–1924), який представляв консервативну ідеологію і закликав до відновлення незалежної української держави поза впливом Росії. На Д. Донцова книга справила значний вплив (Erlacher, 2021, p. 138). Хоча через кілька років Д. Донцов відмовиться від ідеї незалежності як нереалістичної, у 1904 р. він виступив проти рішення Громади відмовитися від незалежності на користь соціалізму (Квіт, 2013, сс. 20–21).

Це відбувалося паралельно з розвитком *Революційної української партії* (РУП), яка була заснована у 1900 р. і стала першою партією, до лав якої увійшов Д. Донцов. Початкова мета РУП полягала у створенні незалежної Української

держави на всіх етнічних українських землях, взявши за програму «Самостійну Україну». Однак у 1903 р. РУП зайняла менш радикальну позицію, прийнявши за свою *Ерфуртську програму Соціал-демократичної партії Німеччини*. Німецькі соціал-демократи діяли за цією програмою упродовж 1891–1921 рр., вона проголошувала неминучу смерть капіталізму, але стверджувала, що соціалістичного устрою треба досягати шляхом поступових змін правової системи, а не шляхом карколомних змін через революцію. Цю програму різко критикували марксистки, особливо Фрідріх Енгельс, який також вплинув на РУП. Були у РУП також зв'язки з *Російською соціал-демократичною робітничою партією* (РСДРП), чия фракція більшовиків стала згодом *Комуністичною партією Радянського Союзу* (КПРС). Не дивлячись на спільну прихильність до соціалізму, РСДРП принципово не могла визнати РУП чи навіть будь-який інший український соціалістичний рух через те, що ці сили просували автономію чи незалежність України. Так, у 1904 р. член РУП прибув на Міжнародний соціалістичний конгрес (Амстердам), щоб представляти Україну, але після протесту РСДРП проти окремої делегації для українців був змушений приєднатися до російської (Zhukovsky, 1993; Янишин, n.d.).

У грудні 1905 р. РУП було реорганізовано в *Українську соціал-демократичну робітничу партію* (УСДРП), остання підтвердила вибір «Ерфуртської програми» за свою, а також обрала за свою мету національну автономію України у складі федеративної Росії (Senkus & Zhukovsky, 1993; Бойко, 2019). З огляду на свою менш радикальну, ніж у РУП, позицію, УСДРП прагнула об'єднатися з РСДРП, але лише за умови, якщо російські соціал-демократи визнають УСДРП єдиним представником українського пролетаріату. Об'єднання не відбулося, оскільки умова була відхилена РСДРП, причому як меншовиками, так і ленінськими більшовиками. Окрім того, як зазначає Т. Ерлахер, УСДРП виступала 1) за партійну організацію за національною ознакою і 2) «не підтримувала встановлення диктатури пролетаріату» в соціально-економічних умовах Російської імперії того часу. РСДРП не погоджувалася з першою позицією УСДРП (погодившись при цьому на подібні вимоги з боку єврейських, литовських та польських соціалістів, див. Erlacher, 2021,

р. 60). Друга позиція УСДРП також була відкинута більшовиками, оскільки суперечила їхньому бажанню здійснити революцію за будь-яких обставин.

На початку того ж року (у січні 1905 р.) в Російській імперії почалася революція, яка дала багатьом надію, що імперія здатна бути реформованою в демократичну федерацію. Хоча революція зазнала краху, і вже через рік розпочалася Столипінська реакція, ця подія 1905 р. «виявилася ключовою для Д. Донцова, одночасно сприяючи його перетворенню як на українця, так і на соціаліста» (Erlacher, 2021, р. 65). Революцією 1907–1907 рр. також можна пояснити, чому українські соціал-демократи та зокрема Д. Донцов змінили свою вимогу незалежності на менш радикальну вимогу автономії. Повстання, яке розпочалося у січні 1905 р., дало надію українській інтелігенції, що замість радикального відокремлення все ж можна порозумітися з росіянами. Проте після 1905 р. Д. Донцов дедалі більше розчаровується в росіянах. Спочатку він спрямував свій гнів на російських лібералів, які «виявили імперіалістичний нахил» у своєму бажанні побудувати моноетнічну державу. Саме тому він дійшов висновку, що здійснення мрії російського лібералізму залишить українців у гіршому положенні, ніж вони вже були за часів царизму (Erlacher, 2021, рр. 75–76).

Проте на початку своєї політичної кар'єри, коли про розрив із соціал-демократичним рухом ще не йшлося, Д. Донцов певний час мав надію порозумітися з російськими соціалістами. Він «серйозно вірив у можливість взаємодопомоги та координації між УСДРП і РСДРП», якщо остання визнає федералістський принцип і «національну організацію пролетаріату», за що в лавах РСДРП також виступали меншовики (Erlacher, 2021, р. 72). Ще одним поясненням цієї надії може бути той факт, що старший брат Д. Донцова Володимир був більшовиком. Однак більшовики здебільшого не визнавали національної та політичної самобутності українців. Навіть сам Володимир Донцов відкидав українську ідентичність свого брата Дмитра як нелегітимну (Erlacher, 2021, р. 96). Водночас таке ставлення було глибоко лицемірним, оскільки ті ж самі більшовики також посилювалися на право націй на самовизначення (Erlacher, 2021, р. 73).

Позиція більшовиків щодо національного питання дійсно була двозначною. На перший погляд, вони гарантували право націй на самовизначення, але також «виявляли класичну марксистську прихильність великим, централізованим державам і так званим історичним націям» (Erlacher, 2021, p. 72). К. Маркс і Ф. Енгельс вважали, що лише такі історичні нації, як німці, зможуть зберігати свою ідентичність, коли настане соціалізм, тоді як такі малі нації, як-то, скажімо чехи, змушені будуть розчинитися серед історичних націй (Erlacher, 2021, p. 73). Ба більше, лідер більшовиків Володимир Ульянов (Ленін) (1870–1924) вважав націоналізм реакційною формою хибної свідомості, яка лише заважала досягти пролетарської солідарності, а тому надавав перевагу інтернаціоналізму. Утім, інтернаціоналізм більшовиків сильні ознаки російського шовінізму. Сам Д. Донцов, навіть ще будучи соціалістом, у національному питанні віддавав перевагу позиції лідера австрійської соціал-демократії, ідеолога австромарксизму Отто Бавера (1881–1938). Той стверджував, що нації є не перешкодою на шляху до досягнення соціалізму, а реальною історичною силою, яка нікуди зникати не збирається. Ба більше, О. Бавер вважав, що соціалізм «мав би провіщати повний розквіт національних відмінностей у свободі та рівності, а не їхнє неминуче зникнення» (Erlacher, 2021, pp. 73–74). Спираючись на цю аргументацію, Д. Донцов відстоював ідею автономної України в демократичній федеративній Росії. Водночас у цей період він відкидав ідею об'єднання українців за національною ознакою, оскільки національна солідарність здавалася йому несумісною з пролетарською солідарністю (Erlacher, 2021, pp. 71–72). У 1909 р. Д. Донцов заявив, що є соціал-демократом і, як він висловився, своєю ціллю має не «вростаніє» капіталізму в соціалізм, а соціальну революцію, засобом для якої є класова боротьба замість «сотрудництва» класів (див. Зайцев, 2014, с. 143). Водночас Д. Донцов виступав «проти шовінізму окремих груп російського та польського суспільства», як зазначає Т. Ерлахер (Erlacher, 2021, p. 72).

Зрештою Д. Донцов став активним членом УСДРП, а також почав свою публіцистичну кар'єру. У 1905–1908 рр. він перебував у Києві, де потоваришував із Симоном Петлюрою та допомагав йому пропагувати «ідеї УСДРП серед



робітничого населення Києва» (Erlacher, 2021, p. 61). Москва для нього була варварським містом, Санкт-Петербург – штучним, а ось Київ, давню столицю Русі, яку Т. Ерлахер називає тодішньою Меккою авангардного мистецтва, «він вважав справжнім серцем слов'янської православної цивілізації» (Erlacher, 2021, p. 61). Але і у Києві затриматися було неможливо: Д. Донцов був двічі заарештований царським режимом під час Столипінської реакції, що дало йому ще одну причину ненавидіти російський імперіалізм, а також змусило переїхати до Австро-Угорщини у 1908 р. Там у місті Закопане він познайомився з ідеологом українського консервативного націоналізму В. Липинським, який, своєю чергою, познайомив його з українськими монархічними рухами, та, як вважає Т. Ерлахер, «визначив тенденцію розвитку його світогляду до авторитаризму, елітаризму, традиціоналізму» (Erlacher, 2021, p. 63). Того ж року Д. Донцов переїхав до Відня (з метою вивчати економіку, право та історію), де прожив до 1911 р. За думкою англomовного біографа, «постніщеанський культурний та інтелектуальний клімат Відня», який «надавав ірраціоналістичний і волюнтаристський зміст» антиліберальним ідеям і рухам, глибоко вразив Д. Донцова (Erlacher, 2021, p. 64). Після цього він переїхав до Львова, де жив аж до початку Другої світової війни. Користуючись національним розмаїттям, яке залишилося там ще від часів Австро-Угорщини, він познайомився не лише з українським, але й з польським національним рухом. Зокрема там він зазнав впливу з боку польського філософа Станіслава Бжозовського (1876–1911), який пройшов ту саму ідеологічну еволюцію від марксизму до націоналізму, що й сам Д. Донцов (Erlacher, 2021, pp. 67–68). У Львові він також познайомився з українською феміністкою з Галичини Марією Бачинською (1891–1978), яка стала його дружиною. Саме шлюб Д. Донцова з М. Бачинською, який був укладений 1912 р., за думкою Т. Ерлахера, «прискорив його акультурацію на захід» (Erlacher, 2021, p. 78).

Т. Ерлахер також зауважує, що вже тоді Д. Донцов «характерно тяжів до крайнощів», бо був «ближчим до більшовиків у всьому, крім національного питання» (Erlacher, 2021, p. 60). Він поділяв атеїстичні антиклерикальні переконання більшовиків, засуджував вплив релігії на школу. Разом з тим, у деяких

питаннях Д. Донцов все ж таки був доволі поміркованим. Він відкинув ідею незалежності, зосередившись натомість на автономізмі. Він також засуджував «отзовізм». Представники цього руху відокремилися від більшовиків у 1907–1909 рр., вони вимагали відкликати (рос. «отозвать») легальних представників партії з парламенту та негайно зосередити діяльність партії лише на революційній роботі (Зайцев, 2014, с. 143). Цю ідею він назвав настільки ж абсурдною, наскільки й ідею незалежності України, вважаючи обидві нереальними.

У 1912 р. Д. Донцов відкрито почав віддалятися від УСДРП. У його тогорічній статті «Сучасне москвофільство» критикувалася залежність української інтелігенції від російської культури та суспільно-політичних теорій. В ній Д. Донцов стверджував, що українці повинні орієнтуватися на Західну Європу, якщо Україна не хоче «назавжди залишитися з російським провінціалізмом» (див. Зайцев, 2014, с. 144). Тоді ж Д. Донцов використав термін «провінціалізм» для критики російського лібералізму, але згодом, вже ставши націоналістом, за той же провінціалізм він буде критикувати своїх попередників у справі українського націоналізму (Донцов, 1926, сс. 6–12). Під провінціалізмом він мав на увазі дріб'язковість, обмеженість і відсталість ідеології. Донцову критику старого націоналізму за провінціалізм також можна порівняти із марксистською критикою націоналізму як форми хибної свідомості, яку створила дрібна буржуазія для того, щоб відвернути пролетаріат від революційної боротьби.

Між 1912 і 1917 рр. Д. Донцов остаточно відокремився від УСДРП. Цьому сприяли не тільки значні ідеологічні розбіжності, а й особисті конфлікти. Один із тогочасних лідерів партії Володимир Винниченко (1880–1951) згадував, що Д. Донцова виключили з партії через його статті в антиукраїнських та антисоціалістичних газетах. Його також підозрювали у співпраці з російською жандармерією, але звинувачення так і не висунули через відсутність доказів. За однією із версій, Д. Донцов навіть тримав образу на колишніх колег з партії і починав їм мстити, як тільки з'являлася така нагода (Зайцев, 2014, сс. 144–145). Ця версія, швидше за все, не відповідає дійсності, але свідчить про те, наскільки радикальним був розрив Д. Донцова з УСДРП. Сам він пояснював розрив тим, що

був категорично незгодний з інтернаціоналістичними та русофільськими тенденціями в партії, а партія не погоджувалася прийняти його ідею щодо відокремлення від Росії (Зайцев, 2014, с. 145).

Австрійський вплив дедалі більше замінював вплив ідеології УСДРП. Проживши кілька років в Австро-Угорщині, Д. Донцов спочатку захопився австромарксизмом (передовсім ідеями О. Бавера), який був поєднанням марксизму і націоналізму. Потім, у 1913 р., він виступив на Другому всеукраїнському студентському з'їзді у Львові, підкреслюючи необхідність союзу українців з Австро-Угорщиною у майбутній війні проти Росії. Як заявив Д. Донцов, «коли наша нація чує в собі силу й волю до життя», єдиним шляхом буде не автономізм, а лише політичний сепаратизм (див. Зайцев, 2014, с. 144). Для нього мова вже не йшла про самостійну Україну, оскільки це було метою тих українців, які колись мріяли про самостійну Україну у зв'язці з Росією. Наразі йшлося про досить здійсненне і реальне відділення від Росії. А з пробудженням таких, як тоді вважалося, «неісторичних» націй, як Україна, як Польща, так і Московія матимуть відступити до своїх етнографічних кордонів, попри великопольську та великоросійську ідеї (Донцов, 2011, с. 29). Загалом, як зауважує О. Зайцев, Д. Донцов у своєму виступі 1913 р. зробив спробу поєднати «марксизм із націоналістичною інтерпретацією ідей Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше», а концепція волі нації до життя пізніше буде включена в його ідеологію «дієвого націоналізму» (Зайцев, 2014, с. 144).

Іншим австрійським впливом на Д. Донцова став австрославізм, тобто переконання, згідно з яким зближення австрійської монархії зі слов'янами є взаємовигідним. Відчуваючи наближення Великої війни та глибоку антипатію до Росії, Д. Донцов щиро поділяв це переконання. Так, з початком війни він очолює новостворений Союз визволення України (СВУ). Союз був створений у Львові 4 серпня 1914 р., але зрештою осів у Відні. До складу союзу увійшли здебільшого українські соціалісти, які втекли від репресивної Російської імперії. Метою СВУ було сприяти співпраці українців з Центральними державами, адже було сподівання, що Австро-Угорщина та Німецька імперія посприяють незалежності

України. Від імені СВУ Д. Донцов написав відозву «До українського народу в Росії», в якій закликав українців Російської імперії об'єднатися з галицькими українцями, які служили в австрійській армії, у спільній боротьбі проти російського поневолення, адже «[н]е скорше, як буде побита Росія, встане вільна Україна» (див. Зайцев, 2014, с. 145). Заклик особливого успіху не мав (Erlacher, 2021, р. 120), а сам Д. Донцов дуже швидко вступив у конфлікт з іншими членами СВУ. Вже 21 вересня 1914 р. він вийшов із цього об'єднання, за рік по тому заявивши, що воно є купкою «самозванців», яких «всі поважні сепаратистичні організації на Україні» мають цуратися (див. Зайцев, 2014, с. 146). Тоді ж, у 1915 р., знову таки – через політичні відмінності, припинилася і фінансова підтримка СВУ з боку Австро-Угорщини (Erlacher, 2021, р. 121).

Однак участь у СВУ все ж вплинула на більш пізню думку Д. Донцова, адже саме у відозві з'являється характерний для нього заклик до захисту старовинної української цивілізації від азійського варварства московитів (Erlacher, 2021, р. 110). Після виходу з СВУ Д. Донцов почав видавати бюлетені в Берліні та Берні для інформування преси Німеччини, Австро-Угорщини та нейтральних країн щодо українського питання (Зайцев, 2014, с. 146). Коли у 1917 р. у Російській імперії настає Лютнева революція, Д. Донцов остаточно відкидає соціалізм, обираючи натомість консервативний націоналізм. Переїхавши того ж року до Львова, він з самого початку намагався потрапити до Києва, який виступив центром Української революції. Це вдалося лише в березні 1918 р., після того, як німецько-австрійські війська увійшли в місто і встановили в Україні монархію на чолі з представником шляхетного козацького роду Гетьманом Павлом Скоропадським. Д. Донцов підтримав Гетьмана, вступивши до провладної *Української демократично-хліборобської партії* (УДХП), а також обійняв посаду голови Українського телеграфного агентства. Його соратник по УДХП В. Липинський вважав, що Гетьман Скоропадський надав легітимності Українській державі, оскільки відновлював перервану традицію Гетьманщини. Д. Донцов, утім, не переймався питанням легітимності, а натомість вбачав у Гетьмані українського Бонапарта, який здатен створити сильну державу з хаосу революції. Однак із завершенням Першої

світової війни Гетьман втратив не лише підтримку німецького уряду, а й Д. Донцова. Як тільки П. Скоропадський погодився на федерацію з Росією (14 листопада 1918 р.), Д. Донцов одразу подав у відставку. Наприкінці 1918 р. на зміну Гетьману прийшла соціал-демократична Директорія на чолі з С. Петлюрою, якого Д. Донцов знав ще з часів співпраці в УСДРП. Нехтуючи ідеологічними розбіжностями, Д. Донцов підтримав С. Петлюру як ще одного «українського Бонапарта», але вже з Берну. У 1920–1921 рр., коли С. Петлюра об'єднався з поляками проти росіян, Д. Донцов у «Підставах нашої політики» критикував і соціалістів, і гетьманців, стверджуючи, що український народ має об'єднатися з Польщею та іншими європейськими націями, аби звільнитися та відбити радянську навалу (Зайцев, 2014, с. 147). Ця робота по суті завершила еволюцію Д. Донцова у бік націоналізму. Як підкреслює О. Зайцев, ця робота є проміжним етапом ідейної еволюції Д. Донцова, а саме перебуває між консервативним націоналізмом гетьманського табору та інтегральним націоналізмом (Зайцев, 2014, с. 147), тоді як Т. Ерлахер розглядає його як більш еклектичний твір, що містить також елементи соціал-дарвінізму (Erlacher, 2021, р. 21). Перехід до інтегрального націоналізму, або ж до дієвого націоналізму, як сам його називає Д. Донцов, завершився до 1926 р., адже саме тоді він публікує свій *magnum opus* «Націоналізм».

### **3.3.3. Застосування методів пояснення і розуміння на прикладі життя та еволюції поглядів Дмитра Донцова: контрфактичності та інтелектуальна історія**

Здійснена мною вище розвідка аж ніяк не претендує на абсолютну повноту у висвітленні життя та поглядів молодого Д. Донцова, але її достатньо, аби побачити взаємозалежність біографістики і інтелектуальної історії. Водночас між раціональним поясненням, яке властиве для інтелектуальної історії, та біографічним поясненням є суттєва різниця. Пояснення у біографістиці та інтелектуальній історії може спиратися на причинно-наслідковий зв'язок, де визначення каузальності ґрунтується на здатності причини вплинути на наслідок (*difference-making*). Ця здатність не обов'язково означає фізичний зв'язок між

подіями (як видно з попереднього підрозділу), але показує відношення значущості, тобто що *explanans* є причиною, оскільки є значущим для *explanandum* 'у (наслідку). Далі я спробую показати, що раціональне пояснення, з іншого боку, взагалі не спирається на каузальність, і з цієї причини марно застосовувати контрфактичні твердження при раціональному поясненні.

Представник постаналітичної філософії історії Марк Бевір протиставляє раціональне пояснення і каузальне. Раціональне говорить про контингентний зв'язок між різними ідеями, тоді як каузальне – про необхідний зв'язок між причинами та наслідками. Як стверджує М. Бевір, «історики можуть давати раціональне пояснення переконанням, показавши, як воно вписується в ширшу мережу переконань індивіда» (Bevir, 2004, p. 299). Пояснення також може бути синхронічним – одночасний умовний зв'язок між двома ідеями, та діахронічним – послідовний умовний зв'язок між двома ідеями. Мережі вірувань і дилеми визначають перехід від одних ідей до інших у межах діахронічного пояснення. Так, певний автор запозичує початкову мережу переконань з певної традиції, а потім досягає точки, коли певна ідея з мережі суперечить іншій ідеї, тоді й виникає дилема, що змушує автора розвиватися і будувати іншу мережу переконань.

Початкова мережа переконань Д. Донцова була здебільшого соціалістичною, але інші впливи майже від початку зробили її внутрішньо суперечливою. По-перше, попри те, що Д. Донцов певний час заперечував ідею української незалежності, його українська ідентичність передує соціалістичній ідеології, адже першу він набув у дитинстві, а другу – у юнацтві. Бути українцем не означає, що не можна бути соціалістом, навпаки, одне з пояснень, наведених вище, описує, як і чому українці тяжіли до соціалізму, і як бути українцем означало бути у конфлікті з царським режимом. Проте Д. Донцова, коли він ще відкрито не відносив себе до соціалістів, також надихнула брошура М. Міхновського «Самостійна Україна». Автор брошури не просто просував українську ідентичність, він виступав за створення української держави, яка б об'єднала всіх українців незалежно від їхньої класової приналежності. З огляду на соціалістичні впливи, яких зазнав Д. Донцов (передовсім, до таких впливів слід віднести тяжіння українців тих часів до

соціалізму, а також політичний вибір, зроблений старшим братом Володимиром), перед ним постала дилема. Соціалізм, до якого тяжів Д. Донцов, надавав перевагу класовій солідарності над національною, а націоналізм (на кшталт націоналізму М. Міхновського) – навпаки. Примирити ці дві позиції було непросто, тому Д. Донцов був змушений відмовитися, принаймні тимчасово, від націоналізму і незалежності на користь соціалізму і федералізму, коли він увійшов до УСДРП в 1905 р.

Цей фрагмент в еволюції поглядів молодого Д. Донцова ідеально підходить для демонстрації й синхронічних, і діяхронічних раціональних пояснень. Як партієць УСДРП, Д. Донцов запозичив мережу переконань, що передбачала такі ідеї: 1) класова боротьба, а не співпраця між класами; 2) інтернаціональна солідарність, а не національна солідарність; 3) націоналізм є абсурдним. Перші дві ідеї можна поєднати з третьою в такому поясненні: якщо «класова боротьба, а не співпраця між класами» і «інтернаціональна солідарність, а не національна солідарність», то «націоналізм є абсурдним». Абсурдним він є через те, що суперечить, висловленим ідеям у засновку, адже націоналізм передбачає як співпрацю між різними класами однієї нації, так і національну солідарність.

Цей засновок дає підставу вважати, що націоналізм варто відкинути, якщо слідувати від засновку-*explanans* до висновку-*explanandum* у межах раціонального пояснення. А оскільки зв'язок між цими ідеями є одночасним, а не послідовним, як це має місце між подіями у каузальному поясненні, то і не може бути каузальності та контрфактичностей з відношенням значущості (*difference-making counterfactuals*). Якби Д. Донцов мав інший засновок, скажімо, якби він надавав би перевагу національній солідарності та співпраці між класами, то це означало б лише те, що в цій контрфактичній ситуації він мав отримати іншу мережу переконань з іншої традиції, або що він мав би почати сумніватися у засвоєній традиції соціалізму, оскільки заперечення фактичного засновку прямо їй суперечить. Таким чином, заперечення засновку в синхронічному раціональному поясненні не призводить до схожого, але відмінного висновку, як цього можна було б очікувати в контрфактичному варіанті каузального пояснення. Натомість маємо

зовсім іншу ситуацію, в якій змінюється не саме синхронічне пояснення, а передумови до нього (зовсім інша традиція або сумніви стосовно вже засвоєної традиції).

Подальший творчий шлях Д. Донцова показав, що соціалізм насправді можна примирити з націоналізмом, як це стається, наприклад, в австромарксизмі, однак дві традиції є непримиренними, якщо брати той соціалізм, який автор засвоїв до австрійських впливів. Але головний аргумент проти контрфактичностей у синхронічних поясненнях можна пов'язати з ідеями, які у платонівському сенсі існують окремо від фізичного світу. Сказати, що Д. Донцов у певний момент свого життя міг мати протилежне переконання, означає лише те, що його життя могло піти інакше, а не те, що перше переконання було усунене чи змінене. Обидва переконання існують одночасно, в одному світі, але лише одне з них Д. Донцов міг обрати за власне, адже мати дві протилежні ідеї в одній мережі переконань – це суперечність.

Ця суперечність призводить до дилеми, тому з тих самих ідей можна сформулювати діяхронічне пояснення, тобто пояснити, як Д. Донцов прийшов до переконання, що націоналізм є абсурдом. Наявні такі ідеї: 1) націоналізм, який передбачає національну солідарність і співпрацю між класами; 2) соціалізм, який передбачає інтернаціональну солідарність і класову боротьбу. Поєднання цих двох ідей у засновку є суперечливим. Отже, виникає дилема, адже Д. Донцов раціонально не міг поєднати ці дві ідеї. З цього випливає, що він мав обрати або націоналізм, або соціалізм, але не поєднання обох. Тому і висновок діяхронічного пояснення виявляється таким: якась із двох ідей у засновку є абсурдною, і для Д. Донцова абсурдним став націоналізм. Цією дилемою пояснюється, як Д. Донцов відмовився від націоналізму на користь соціалізму в 1905 р., хоча ще за рік до того захищав ідеї незалежності України.

«Контрфактичний Д. Донцов» міг би мати іншу національну ідентичність, не українську, або ж він міг не стати соціалістом, але знову ж таки, констатація цих змін йде проти фактів реальних подій світу, а не проти ідей. Він міг не стати українцем, якби не читав українську літературу в бібліотеці свого батька, або ж якби



батько не помер і німецький колоніст з українською ідентичністю не став би його опікуном. За цих контрфактичних обставин Д. Донцов міг цілком стати росіянином і навіть міг бути, подібно до свого брата Сергія, лояльним до царату, якби не інший брат Володимир, під впливом якого він став соціалістом і, гіпотетично, міг би так само завершити свою політичну кар'єру більшовиком. У будь-якому разі, тоді б перед Д. Донцовим не постала зазначена дилема, бо без інтересу до української літератури він би не став читати й М. Міхновського. Однак всі ці контрфактичні припущення, знову ж таки, не прибирають з можливого світу саму ідею незалежності України. Вони всього лиш уявно змінюють обставини життя Д. Донцова і, разом з ними, його свідомість, внаслідок чого ми отримуємо інші ідеї у мережі його переконань. Звичайно, це не доводить строгу залежність ідей від життя людини, але свідчить про сильний взаємозв'язок між ними.

Ідеї, що виникають і розвиваються у людській свідомості, можуть призвести до змін у матеріальному світі, так само ж матеріальний світ може спровокувати виникнення нових ідей. Наприклад, вихід Д. Донцова з УСДРП є подією матеріального історичного світу. І Д. Донцов, і УСДРП існували в певний момент часу, однак розрив між ними мав як причину у форматі каузального пояснення, так і підставу у раціональному форматі. Підставою розриву є те, що Д. Донцов потрапив під австрійський вплив після 1908 р., набувши наступні дві ідеї: 1) ідею, що марксизм можна примирити з націоналізмом (австромарксизм); 2) ідею, що союз українців з австрійцями був би більш продуктивним, ніж союз українців з росіянами (австрославізм). Ці дві ідеї склали достатню підставу у свідомості Д. Донцова, аби дистанціюватися як від Росії, так і від УСДРП, навіть не відкидаючи свої соціалістичні переконання. За формою раціонального пояснення можна побудувати таке судження: якщо австромарксизм і австрославізм, то Д. Донцов полишає УСДРП. Засновок складається з ідей, але висновок цих ідей є наслідком у матеріальному світі, адже приймаючи ці ідеї, Д. Донцов не міг би бути дійсним членом партії. Партія просто мала на той момент відмінну ідеологію, тому і дилема, яка означала суперечність між особистою ідеологією Д. Донцова і тодішньою партійною ідеологією призвела до такого наслідку. Якби ж Д. Донцов

не надбав ці ідеї, він міг би залишитися в УСДРП, але зміна наслідку тут вимагає попередніх змін у житті Д. Донцова, а не виключно його ідей у засновку. Його переїзд до Австрії був результатом репресій, спрямованих царатом проти нього, адже він був соціалістом і українцем одночасно. Намагання уявити такого контрфактичного Д. Донцова, який ще не має дилеми, що стала рушієм його розриву з УСДРП, означало б намагання змінити його життя, і вже потім ідеї.

Водночас у жанрі біографії каузальне пояснення буде більш затребуваним, ніж раціональне пояснення. Це не означає, утім, що каузальність пояснення строго має бути лише фізичною каузальністю, це скоріше історична каузальність, що демонструє відношення значущості між різними подіями (*difference-making*). Для пояснення, чому Д. Донцов вийшов з УСДРП, достатньо лише показати особистісний конфлікт між ним та іншими партійцями, хоча для контекстуалізації цієї події можна також послатися й на суперечність ідеологій. Якщо ж забути про контексти інтелектуальної історії, цілком можна припустити, що Д. Донцов не залишив би партію, якби був більш тактовним зі своїми колегами. Його конфліктний характер, безсумнівно, сприяв розвитку його розриву з УСДРП, а також безлічі інших конфліктів, які він мав протягом свого життя (наприклад, з В. Липинським). Конфліктність Д. Донцова може й не бути головним чинником його виходу з партії, але вона точно була значущою у контексті його життя. Повертаючись до інтелектуальної історії, можна дізнатися, що Д. Донцов виробив вельми інакшу ідеологію для того, аби виправдати свій розрив із партією. Але це вже не настільки причина розриву, як привід для нього.

На відміну від діахронічного, синхронічне пояснення у біографії не може бути каузальним, але можна припустити, що біографічні паралелі є формою некаузального синхронічного пояснення. Так, Т. Ерлахер у своїй інтелектуальній біографії Д. Донцова наводить паралелі між останнім і сіоністським мислителем Зеєвом Жаботинським (1880–1940), а також між Д. Донцовим і вже згадуваним польським мислителем С. Бжозовським. Це не означає, що хтось із них спричинив іншого, усі вони сучасники, але ці паралелі надають контекст для біографії Д. Донцова. Наприклад, порівнюючи еволюцію З. Жаботинського чи

С. Бжозовського від марксизму до націоналізму, Т. Ерлахер створює кращі умови для пояснення того, як Д. Донцов пішов цим самим шляхом, тобто підкреслюючи, що контекст має значення. Це покращує розуміння автора, яке у найпростішій формі є нескінченним колом між текстом і контекстом. І в цьому розумінні у контексті ідейної еволюції Д. Донцова стають значущими подібні еволюції інших мислителів, зокрема З. Жаботинського та С. Бжозовського.

Що стосується розуміння в інтелектуальній історії, то візьмімо, як приклад, ідею, що націоналізм абсурдний. Для розуміння цієї ідеї Д. Донцова потрібно зважати як на її значення, так і на контекст. У термінах методології К. Скіннера, подвійність інтенцій тут така: 1) автор висловлює розуміння того, що націоналізм несумісний з тією ідеологією, якої він на той певний момент дотримується; 2) автор сподівається бути зрозумілим, коли висловлює свою ідею. Так, у міркуванні Д. Донцова засновком є «класова боротьба» та «інтернаціональна солідарність», а висновком – «націоналізм є абсурдним», оскільки той ґрунтується на співпраці між класами та національній солідарності. Взнявши саме такі складові для свого засновку, автор тут демонструє саме другу інтенцію (бути зрозумілим), адже очевидно зрозумілим є те, що поняття національної солідарності, яке існує в рамках націоналізму, суперечить поняттю інтернаціональної солідарності в рамках соціалізму. Таке значення можна вивести з раціонального пояснення щодо несумісності націоналізму і соціалізму, але пояснення саме по собі не розкриває контексту. За своєю природою контекст перебуває не в тексті (поясненні), а поза ним. Контекст ідеї про абсурдність націоналізму – це інтелектуальний дискурс епохи, наприклад те, як К. Маркс, Ф. Енгельс та більшовики міркували про націоналізм. Розкриття контексту сприяє розумінню раціонального пояснення абсурдності націоналізму, збільшуючи ймовірність коректного розуміння щодо пояснення ідеї. Не потрібно знати контекст чи мати достатнє розуміння епохи перед тим, як будувати раціональне пояснення з тієї мережі переконань, яку мав Д. Донцов у певний момент, але і до розуміння як значення, так і до контексту ідей можна прийти, виходячи з множини раціональних пояснень. Одночасно розуміння здатне поглибити наявні та нові раціональні пояснення.

Що ж стосується біографічного розуміння, то необхідний для такого розуміння наратив створює набір послідовних каузальних пояснень у межах певного життя. Йдеться про розуміння того, ким є людина, а людська ідентичність великою мірою визначається початком і кінцем її життя. Водночас почуття ідентичності та власні переконання також переплітаються з інтелектуальною історією. Формуючи пояснення схильності до соціалізму молодого Д. Донцова, а також намагаючись цю схильність зрозуміти, слід пам'ятати, хто такий Д. Донцов, а це включає все його життя як контекст для цього розуміння. Д. Донцов став українцем у дитинстві, а помер переконаним націоналістом, тому його спадщина належить українському націоналізму. Тут можливі контрфактичні міркування, але у них мова йшла б про абсолютно нову персоналію, якщо врахувати, як зміна передумов постання особистості призводить до зовсім інших наслідків. Повернемося до одного із прикладів, наведених вище і в якому припускалося, що Д. Донцов з якоїсь причини (з якої саме – не принципово) не став би українцем, і в результаті цього міг би стати росіянином, як стали росіянами його брати. Він міг піти конформістським шляхом, як його брат Сергій, що зробив кар'єру за царського режиму, або ж міг піти революційним шляхом і стати більшовиком, як інший брат Володимир. Але для розуміння того, що це була б зовсім інша людина, з іншими ідеями та іншим життєвим шляхом, не є важливим, став би цей «контрфактичний Д. Донцов» прихильником «білих» чи «червоних». Цей гіпотетичний Д. Донцов, мабуть, не набув б такої слави, як реальний, натомість він міг прожити своє життя у відносній невідомості, і так само міг загинути, як його брат Володимир, у пеклі сталінського терору 1930-х рр. (Erlacher, 2021, p. 371) <sup>84</sup>.

Побудова контрфактичного твердження, або ж навіть порівняння життєвого шляху Д. Донцова та його братів та сестер дає ще один контекст для розуміння. Згадуючи життєвий шлях Володимира Донцова, Т. Ерлахер робить висновок, що

---

<sup>84</sup> До речі, підставою для розстрілу Володимира Донцова став саме націоналізм – націоналізм його брата Дмитра і нібито зв'язок з антирадянською Польщею через останнього (Erlacher, 2021, p. 371).

Д. Донцов, ставши у молодості на шлях революційної боротьби, пішов за ним. Продовжуючи ж це порівняння далі, можна помітити, як і коли шлях Д. Донцова розходиться зі шляхом брата, а особливо – те, як українська ідентичність першого стала значущою для його життя, хоча б через те, що спонукала його продовжити свій шлях за межами російського впливу, як царського, так і радянського (Erlacher, 2021, pp. 56–58).

### **3.3.4. Методологічні висновки щодо застосування пояснення і розуміння для аналізу інтелектуальної біографії раннього Дмитра Донцова**

В інтелектуальній історії та біографістиці можна використовувати різні методи пояснення та розуміння, але на прикладі раннього Д. Донцова можливо зробити висновок, що всі вони взаємопов'язані. Раціональне пояснення стосується підстав, а не причин історичної каузальності з розкриттям відношення значущості (*difference-making*). Синхронічне раціональне пояснення показує зв'язки між різними ідеями в одній мережі переконань; діахронічне раціональне пояснення розкриває розвиток ідей залежно від традиції, дилем, які виникають, і рішень, які приймають стосовно них. Обидва типи пояснення закладають основу для розуміння ідей в межах інтелектуальної історії, розкриваючи значення і контекст цих ідей.

Щодо біографістики, то пояснення тут може бути: 1) діахронічним каузальним, тобто з причиною, яка передує наслідку, та з розкриттям відношення значущості між ними, або ж 2) біографічною паралеллю, у якій порівнюються різні особистості у своєму життєвому та інтелектуальному розвитку. Каузальні пояснення допомагають побудувати наратив про життя людини, розкриваючи її ідентичність і переконання, а біографічні паралелі дають кращий контекст. Зрештою, ці біографічні пояснення також поглиблюють розуміння, цього разу біографічне розуміння того, ким була ця людина і яку залишила спадщину.

Наостанок варто згадати висновки Т. Ерлахера, які той зробив до всього життя Д. Донцова: 1) «контекст має значення», оскільки життя Д. Донцова «вирішально вплинуло на його інтелектуальний розвиток»; 2) «інтелектуальні течії доби Донцова також мають значення», як і «інтелектуальний зміст розвитку його

світогляду, реакції на нього, його особисті зустрічі з іншими людьми та їхніми творами» (Erlacher, 2021, p. 433). Це чудовий приклад того, як біографія та інтелектуальна історія йдуть разом у побудові такого поширеного у сучасній англійській історіографії жанру, як *інтелектуальна біографія*. Пишучи не лише інтелектуальну історію, історію ідей чи біографію, а саме інтелектуальну біографію Д. Донцова, Т. Ерлахер отримав змогу відійти від суперечок про те, який саме ярлик дослідник має повісити на автора, а натомість показав характерні риси думок Д. Донцова у контексті його життя та епохи. Подібним чином, український дослідник С. Квіт суміщає ідеологію Д. Донцова та його колег з руху Вісниківців з їхньою відкритістю екзистенціалізму, що дозволяє йому характеризувати ідеологію зрілого Д. Донцова не як замкнуту систему-ярлик («націоналізм»), а як «націоналістичний екзистенціалізм» (Квіт, 2013, с. 126), тобто як відкриті ідеологічні шукання та специфічний інтелектуальний проєкт Української державності (Квіт, 2013, сс. 102–103).

### **Висновки до розділу 3**

Таким чином, пояснення можуть бути як каузальними, так некаузальними (раціональне пояснення, про які ідеться у М. Бевіра, з одного боку, та біографічні паралелі, з іншого). А ось тип розуміння вже залежить від контекстів проаналізованої сфери історичного дослідження на загальному чи індивідуальному рівнях філософії історичного пізнання. У сфері контрфактичної історії, коли великі за масштабами та наслідками події аналізуються на загально-історичному рівні, розуміння є контекстуальним відносно пояснення, а саме є сумою достатньої кількості пояснень. Коли філософсько-історичні рефлексії стосуються індивідуального рівня, маємо інтелектуальну історію, яка враховує контекст і значення, а також біографічне розуміння, яке враховує особистісний наратив і ідентичність.

Перш за все, каузальне пояснення в історії розкриває причину (причини) певної події та верифікується за допомогою контрфактичностей. На відміну від контрфактичностей природознавства, історичні контрфактичності є

різницетворними, тобто підтверджують значущість причин до наслідку, а не дію загальних законів. Говорячи іншими словами, окрема причина дійсно має значення для окремого наслідку, бо за умови зміни чи усунення такої причини наслідок стає іншим. На прикладі Чорнобильської аварії 1986 р. можна зробити висновок, що не всі причини ведуть до наслідку з однаковою силою. Перш за все, недолік конструкції реактора є головною причиною, інші можливі причини хоч і збільшували ймовірність катастрофи, але їхня відсутність не гарантувала запобігання катастрофи.

По-друге, розуміння цього конкретного прикладу (Чорнобильської катастрофи) є сумою каузальних історичних пояснень. А саме, з кожного каузального пояснення катастрофи виявилось можливим вивести певне розуміння, чому катастрофа сталася і як можна було їй запобігти чи зменшити її ймовірність. Причому, розуміння на прикладі Чорнобильської аварії виступило не лише методом, який дозволяє осягнути події минулого ніби вони актуальні у теперішньому, але й інструментом, який дозволяє з множини каузальних пояснень сформулювати уроки для майбутнього, у цьому конкретному випадку – уроки з техніки безпеки та людських помилок, зокрема щодо важливості наявності культури безпеки та культури захищеності у атомній енергетиці.

Щодо історії ідей та біографістики, то тут можна зробити висновок, що каузальне пояснення не є єдиним можливим в історії. Альтернативним (некаузальним) поясненням є пояснення раціональне, в якому йдеться про ідеї і яке розкриває підстави (*reasons*), а не причини (*causes*). Якщо взяти як приклад молодого Дмитра Донцова, його творча еволюція від соціалізму до націоналізму може мати як підстави, так і причини. А саме, синхронічне раціональне пояснення, яке пояснює, чому у певний момент він відкинув націоналізм на користь соціалізму, може полягати у тому, що на той момент ідея націоналізму суперечила ідеї соціалізму. Діахронічне раціональне пояснення полягає у розвитку ідей у часі, а саме, що з часом молодий Д. Донцов набув нових впливів (австромарксизм, австрославизм), за якими націоналізм не обов'язково суперечить соціалізму, а це дозволило йому переглянути попередні погляди та врешті-решт відмовитися від

соціалізму на користь націоналізму. Комплементарними до раціонального пояснення в межах історії ідей є каузальні пояснення в межах біографістики. Так, поміж підстав для відходу від соціалізму на користь націоналізму Д. Донцов також мав для цього певні причини, а саме – конфлікти з однопартійцями усередині УСДРП. Замість синхронічних каузальних пояснень у біографістиці можливі біографічні паралелі, які у випадку з молодим Д. Донцовим демонструють, що здійснений ним перехід від соціалізму до націоналізму був доволі поширеним серед політичних діячів та мислителів тієї епохи.

Розуміння також відіграє вагомую роль в інтелектуальній історії та біографістиці. В межах інтелектуальної історії, розуміння розкриває значення і контекст ідей, а в межах біографістики прояснює ідентичність людини, її початки та її спадщину. На прикладі Дмитра Донцова видно, що інтелектуальна історія і біографістика вдало поєднуються для розкриття творчої та життєвої еволюції одного автора, його інтелектуальної біографії. А саме, раціональні пояснення творчої еволюції цієї постаті збагачують розуміння її значення (розвиток власного світогляду Д. Донцова) і її контексту (інтелектуальних течій доби, у контексті яких розвивалася думка цієї постаті), тоді як біографічні каузальні пояснення життя є складовими для розуміння Д. Донцова, яке як контекст мало великий вплив на його інтелектуальний розвиток.



## ВИСНОВКИ

У межах здійсненого мною дисертаційного дослідження була актуалізована постаналітична філософія історії як філософія історичного пізнання та різновид філософії історії, що відрізняється як від континентальної філософії історичного процесу (теорія історії, *розуміння* історії), так і від аналітичної філософії історичного пізнання (методологія історичної науки, *пояснення* історії). На підставі розгляду історичного, теоретичного та прикладного аспектів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії було виявлено, що остання поєднує аналітичний і континентальний різновиди філософії історії, зосереджуючись на *поясненні та розумінні* як історичних методах, які розкривають послідовність, контекст і значення історичних фактів.

В історичному аспекті терміни «пояснення» та «розуміння» походять з побутової мови, в якій вони мають наступні нефілософські значення: пояснення – це розповідь, яка робить щось ясним і зрозумілим, а розуміння – це те, що сприймається й осягається розумом. У позитивізмі О. Конта та в «історичній» Г. Дройзена ці терміни набувають філософсько-методологічного осмислення як методи пізнання світу. У В. Дильтея вони стають методами природознавства (наукове пояснення) та гуманітарних наук (герменевтичне розуміння). Розкол методології наукового знання на логіко-епістемологічний (позитивістська традиція) та герменевтично-гуманітарний (герменевтична традиція) полюси врешті-решт спричинив і поділ філософії на аналітичну та континентальну, адже в основі своїй цей поділ є результатом методологічного вибору між методом поясненням чи методом розуміння. Зокрема, метод розуміння, який Г. Дройзен запозичив з герменевтики, набув подальшого розвитку у філософській герменевтиці, а Дройзенова «історика» перетворилася на цілу галузь теорії історії, що тлумачить напрям і значення історичного процесу в межах континентальної філософії історії. Метод пояснення, своєю чергою, був центральним для аналітичної філософії науки та філософії історії у сенсі філософії історичного пізнання. Так, каузальне наукове пояснення в аналітичній філософії є розвитком Контового сциєнтичного пояснення, адже пояснює наслідки через причини за допомогою загального закону. Натомість

було з'ясовано, що постаналітична філософія, яка виникає в англomовному філософському світі наприкінці ХХ ст., відходячи від суворої аналітичності та залучаючи континентальні джерела, доповнює пояснення розумінням і тим самим долає розрив між позитивістським та герменевтичним полюсами, аналітичною та континентальною філософією. Наприклад, ідеальна історіографія, за сучасним англomовним дослідником К. Сандисом, полягає в поєднанні пояснення (або сухого опису фактів) з розумінням та яскравим емпатійним наративом, який є наслідком цього розуміння. Отже, постаналітичне розуміння є посередником між фактами та емпатією, а постаналітичне пояснення є розвитком методу каузального пояснення, яке, як показує С. Турнер, є неможливим без історичної уяви, тобто моделювання того, що треба пояснити.

Теоретичний аспект методів пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії визначається різноманітністю застосування, адже залежно від методологічних орієнтирів певної історичної галузі, в якій можуть працювати постаналітичні філософи та методологи історії, йтиметься про різні види пояснення і розуміння. Зокрема може йтися про пояснення і розуміння на загальному та індивідуальному рівні. Так, методологія контрфактичної історії співвідноситься із загальним рівнем пояснення і розуміння, адже їй йдеться про великі за масштабом та наслідками події. А методологічні напрацювання інтелектуальної історії, історії ідей та біографістики – з індивідуальним чи авторсько-ідейним рівнем, бо в тут йде мова про думки індивідів та їх життя.

На загальному рівні пояснення має каузальний характер і як фактичне твердження є оберненим варіантом для контрфактичного твердження – як у філософії природознавства, так і у філософії історичного пізнання. Характерною рисою історичної контрфактичності та пояснення є те, що каузальність тут не обов'язково збігається з фізичною, а є відношенням значущості причини до наслідку: чим більш певна подія є значущою для постання наступної події, тим більше ця перша подія може вважатися причиною для другої. Розуміння на загальному рівні є логічним розвитком пояснення, адже реконструкція історичної каузальності (а отже й пояснення з контрфактичностями) є першим кроком до

осягнення загальної логіки історичного процесу. Взаємодія історичного розуміння і пояснення з контрфактичностями на загальному рівні має форму кола, де пояснення (контрфактичності) визначають контекст, а розуміння допомагає більш точно визначити історичну каузальність через пояснення і контрфактичності.

На індивідуальному рівні, а саме у методологічних положеннях інтелектуальної історії, історії ідей та біографістики, розуміння і пояснення не обов'язково пов'язане з каузальністю. Так, розуміння стає «кембриджським методом» (за назвою Кембриджської школи інтелектуальної історії), який балансує між розумінням тексту, виходячи суто з контексту (контекстуалізм), та розумінням, яке осягається виходячи за самого тексту, ніби той є виразником вічної мудрості (переніалізм). Ця методологічна збалансованість дозволяє представникам інтелектуальної історії зважати як на контекст, так і на самий текст, в якому цей контекст виражається. При цьому у розумінні тексту та ідей передбачається подвійність інтенції: інтенція як творчий задум та інтенція бути зрозумілим. Таким чином, кембриджський метод розуміння є поєднанням історії та теорії. Це дозволяє історизувати текст через його контекст та спекулятивний дискурс епохи, а також фокусуватися не так на каузальній залежності між різними подіями, як на текстах, ідеях, особистостях. Пояснення у методології інтелектуальної історії також є некаузальним. Заміною каузальності виступає раціональність (М. Бевір). Метод раціонального пояснення передбачає розкриття умовних одночасних чи послідовних зв'язків між ідеями в мережі переконань особистості, причому розвиток цих ідей залежить як від її інтелектуальної еволюції, так і від життя. Однак каузальність все ж залишається, коли пояснення і розуміння здійснюється на індивідуальному рівні та мова йде про життя особистості, а не про довільні зв'язки між ідеями. Так, у контексті біографії поняття пояснення є каузальним, і водночас тісно пов'язане з життям особистості та її ідентичністю. А саме, осягнення того, ким є людина, яким може бути її життєвий наратив від початку до кінця, виявилось ключовим для біографічного розуміння, для якого пояснення (і каузальне, і раціональне) є допоміжним.

Прикладний аспект постаналітичної філософії історії розкривається завдяки аналізу історичних прикладів, який нерідко здійснюється заради прояснення, перевірки чи заперечення окремих теоретичних положень. В роботі виявлено, що схильність до таких застосувань спостерігається як поміж контрфактичних істориків, так і серед істориків ідей та дослідників інтелектуальних біографій. З метою показати, як можуть бути застосовані теорії пояснення і розуміння на загальному та індивідуальному рівні було обрано два історичні приклади: для перевірки роботи теорії на загальному рівні було розглянуто, як крізь призму контрфактичної історії розкривається Чорнобильська катастрофа 1986 р.; для перевірки того, як працює постаналітична методологія на індивідуальному рівні, була розглянута інтелектуальна еволюція раннього Дмитра Донцова.

Методологія контрфактичної історії полягає у тому, що між причиною і наслідком є відношення значущості, адже причина впливає (*makes a difference*) на наслідок. І якщо усунути цю причину, то наслідок, якщо і відбудеться, отримає інше значення. На прикладі Чорнобильської катастрофи 1986 р. було показано, що не всі історичні причини ведуть до певного наслідку з однаковою силою. Перш за все, у такого значного за масштабом наслідку як катастрофа, є множина причин, і відсутність чи зміна лише деяких з них не здатна запобігти катастрофі. Контрфактичні зміни або елімінація більшості цих причин, як було показано, могли б зменшити ймовірність катастрофи, але не запобігти їй. Каузальне пояснення в історії може застосовуватися не лише для виявлення причин, а й для виокремлення головної та допоміжних причин. Так, головною причиною цього історичного прикладу, ймовірно, став недолік конструкції реактора, адже усунення цієї причини могло запобігти катастрофі, яка інакше залишалася б неминучою. Розуміння ж у цьому прикладі виступило як метод, який дозволяє, спираючись на множину каузальних пояснень, не лише зобразити події минулого так, ніби вони відбуваються у теперішньому, але і сформулювати висновки для майбутнього, адже майбутнє на відміну від минулого, все ще можна змінити на практиці. Цей історичний приклад ілюструє, як з кожного каузального пояснення катастрофи можна прийти до розуміння того, чому ця подія сталася. Таким чином,

контрфактичні твердження та пояснення допомагають зрозуміти, чому певні події сталися і як їх можна було б змінити чи уникнути. Водночас розуміння допомагає навчатися на цих каузальних зв'язках і призводить до оцінки подій минулого не лише у теперішньому, Тут і Тепер, але також у перспективі, даючи можливість запобігти подібним подіям у майбутньому.

Аналіз ранніх етапів інтелектуальної біографії Д. Донцова поєднує методологічні положення інтелектуальної історії й біографістики та зосереджується як на раціональних, так і на каузальних поясненнях його ідейної еволюції від соціалізму до націоналізму. Тут варто пам'ятати, що раціональне пояснення стосується ідей, певні з яких є підставами (*reasons*) для інших, тоді як каузальне пояснення розкриває причини (*causes*). Під час розгляду цього історичного прикладу були виявлені як підстави, так і причини ідейної еволюції цієї постаті. Зокрема, раціональними є пояснення, згідно з якими на певному етапі у свідомості Д. Донцова націоналізм суперечив соціалізму, але з плином часу ця суперечність знімається на підставі нових інтелектуальних впливів (австромарксизм). Подібним чином, причинами переходу від лівої ідеології до правої можуть вважатися деякі каузальні пояснення, які знаходимо у його біографії (особистісні конфлікти з іншими українськими соціалістами). Розуміння в історії ідей полягає у врахуванні як значення, так і контексту. За допомогою цього історичного прикладу було показано, як раціональні та каузальні пояснення залежать від розуміння. Для *пояснення* еволюції поглядів Д. Донцова або іншого діяча інтелектуальної історії всеохопне знання епохи не є обов'язковим, адже не обов'язково знати усі контексти, аби пояснити, як націоналізм може суперечити соціалізму в межах певної мережі переконань в певний момент. Водночас *розумінню* цього пояснення як раз таки сприяє контекст епохи, який існує за межами цієї мережі переконань.

Підсумовуючи, можна сказати, що постаналітична філософія історії в історичному, теоретичному та прикладному аспектах демонструє взаємозалежність пояснення і розуміння. Історично методи пояснення і розуміння уособлюють два полюси філософії – позитивістський (аналітична філософія) та герменевтичний

(континентальна філософія), – які долаються у постаналітичній філософії історії, яка поєднує пояснення і розуміння, а отже є поєднанням аналітичної філософії історії як філософії історичного пізнання (методологія історії) та континентальної філософії історії як філософії історичного процесу (теорія історії). У теоретичному аспекті пояснення є: 1) виразником історичної каузальності, і тоді воно перевіряється через історичні контрфактичності (загальний рівень аналізу), або ж 2) некаузальним (довільним) поєднанням ідей та каузальною реконструкцією життя на тлі цих ідей (індивідуальний рівень). Теоретичний аспект розуміння полягає в тому, що цей метод або дозволяє схопити загальний хід історії за лаштунками певних історичних каузальних зв'язків (загальний рівень), або ж історизує предмет дослідження як через предмет, так і через його контекст (індивідуальний рівень). Прикладний аспект пояснення і розуміння розкривається шляхом розгляду певних історичних прикладів. Розуміння цих прикладів полягає у формулюванні певних узагальнень, висновків на основі множини каузальних пояснень, а також урахування контекстів для розкриття і подальшого розвитку каузальних та некаузальних пояснень щодо предмета дослідження. Отже, в усіх трьох аспектах методи пояснення і розуміння в постаналітичній філософії історії передбачають не лише баланс чи просте сполучення двох методів, а і їхню тісну взаємодію та взаємозалежність.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Арон, Р. (2005). *Вступ до філософії історії. Есе про межі історичної об'єктивності*. Переклад з французької О. М. Йосипенко та С. Л. Йосипенка. Український центр духовної культури.
- Баган, О. (2011). Джерела світоглядного націоналізму Дмитра Донцова. У Донцов, Д. *Вибрані твори у 10 томах. Том 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.)* (сс. 2-20). Видавничий дім «Відродження».
- Бакаєв, М. (2018). Значення герменевтики природи для становлення універсальної герменевтики. *Філософська думка*, 1, 106–117. <http://journal.philosophy.ua/node/7721>
- Бакаєв, М. (2020a). Витоки розмежування понять «пояснення» і «розуміння» у філософії науки та історії XIX століття. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 5, 60–68. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.5.60-68>
- Бакаєв, М. (2020b). Щодо пояснення та розуміння в сучасній англійській філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 6, 81–88. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.6.81-88>
- Бакаєв, М. (2021). Пояснення та розуміння як методи історичного і біографічного пізнання. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 8, 3–9. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.8.3-9>
- Богачов, А. (2011). *Досвід і сенс. Монографія*. ДУХ І ЛІТЕРА.
- Бойко, О. (2019). Українська Соціал-Демократична Робітничка Партія (УСДРП). *Енциклопедія історії України: Україна – Українці. Кн. 2*. Видавництво «Наукова думка». [http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska\\_sot\\_rob\\_p](http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_sot_rob_p)
- Бойченко, І. (2000). *Філософія історії. Підручник*. Знання.
- В'ятрович, В. (2011). *Історія з грифом «Секретно». Таємниці українського минулого з архівів КГБ*. Наш Формат.
- Вакуленко, Н. (1976). *О нарушениях технологии проведения работ*. Центральний державний електронний архів України. [https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions\\_ru/chern/index\\_ch.php?page=ch\\_doc](https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions_ru/chern/index_ch.php?page=ch_doc)

- Вакуленко, Н. (1981a). *О радиационном заражении санитарной зоны*. Центральний державний електронний архів України. [https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions\\_ru/chern/index\\_ch.php?page=ch\\_doc](https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions_ru/chern/index_ch.php?page=ch_doc)
- Вакуленко, Н. (1981b). *О недостаточной надежности систем защиты*. Центральний державний електронний архів України. [https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions\\_ru/chern/index\\_ch.php?page=ch\\_doc](https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions_ru/chern/index_ch.php?page=ch_doc)
- Веденеев, Д. (2008). *Украинский фронт в войнах спецслужб*. К.И.С.
- Гіжа, А. (2012). Пояснення, розуміння, усвідомлення: від фактологічного опису предмета до його символу. *Схід*, 3(113), 124–127. <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/62466>
- Голубович, И. (2008). *Биография: силуэт на фоне Humanities (Методология анализа в социогуманитарном знании)*. ФЛП Фридман А. С.
- Голубович, І., Менжулін, В. (2021). Біографічний метод. *Велика українська енциклопедія*. [https://vue.gov.ua/Біографічний\\_метод](https://vue.gov.ua/Біографічний_метод)
- Дамірлі, М. (2009). Специфіка компаративістсько-правової герменевтики. *Актуальні проблеми держави і права*, 50, 31–36. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp\\_2009\\_50\\_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2009_50_8)
- Джулай, Ю. (2023). Пізній Вітгенштайн К. Гірца: «насичений опис» як антропологічна концепція та оселя антрополога. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*, 6, 7-14. <https://doi.org/10.18523/2617-8907.2023.6.7-14>
- Довгополова, О. (2009). Аналіз метафоричних схем обжитого простору в методології історичного пізнання. *Актуальні проблеми держави і права*, 48(2), 7–14. <http://www.apdp.in.ua/v48/02.pdf>
- Довідка про ставлення населення до аварії на ЧАЕС* (1986). Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24464>
- Доманська, Е. (2012). *Історія та сучасна гуманітаристика: дослідження з теорії знання про минуле*. Ніка-Центр.
- Донцов, Д. (1926). *Націоналізм. Нове Життя*.



- Донцов, Д. (2011). *Вибрані твори у 10 томах. Том 1: Політична аналітика (1912–1918 рр.)*. Видавничий дім «Відродження».
- Дудаш, Т. (2009). Розуміння та пояснення в юриспруденції та у правовому регулюванні. *Актуальні проблеми держави і права*, 50, 146–152. <http://hdl.handle.net/11300/7593>
- Емар, М. (2005). Історія і пам'ять: конструкція, деконструкція та реконструкція. Переклад з французької С. Л. Йосипенка. *Мультиверсум. Філософський альманах*, 51. [https://web.archive.org/web/20220415073217/http://www.filosof.com.ua/Jornel/M\\_51/Moris%20Emar.htm](https://web.archive.org/web/20220415073217/http://www.filosof.com.ua/Jornel/M_51/Moris%20Emar.htm)
- Зайцев, О. (2013). *Український інтегральний націоналізм (1920–1930-ті роки). Нариси інтелектуальної історії*. Критика.
- Зайцев, О. (2014). *Український інтегральний націоналізм (1920-1930-ті роки): генеза, еволюція, порівняльний аналіз* [дисертація доктора історичних наук]. <https://er.ucu.edu.ua/handle/1/2685>
- Йосипенко, С. (2022). Дослідження історіографії філософії у франкомовній філософії. *Sententiae*, 41(3), 26–42. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.026>
- Кассен, Б., Сігов, К., & Васильченко, А. (Ред.) (2011). *Європейський словник філософій: Лексикон неперекладностей. Том другий*. ДУХ І ЛІТЕРА.
- Квіт, С. (2013). *Дмитро Донцов: ідеологічний портрет. Видання друге, виправлене і доповнене*. Галицька видавнича спілка.
- Кебуладзе, В. (2013). Феноменологія та герменевтика в сучасних українських історико-філософських дослідженнях. *Sententiae*, 2, 138–146. <https://doi.org/10.22240/sent29.02.138>
- Ключко (1978). *Інформація о нарушениях в строительстве Чернобыльской АЭС*. Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24458>
- Козеллек, Р. (2006). *Часові пласти. Дослідження з теорії історії*. Переклад з німецької В. Шведа. ДУХ І ЛІТЕРА.

- Колінгвуд, Р. (1996). *Ідея історії*. Переклад з англійської О. М. Мокровольського. Основи.
- Крічлі, С. (2008). *Вступ до континентальної філософії*. Переклад з англійської В. І. Менжуліна. ТОВ «Стилос».
- Менжулін, В. (2008). Континентальна та аналітична філософія: проект возз'єднання біографій. У І. А. Бондаревська, В. П. Козловський (упорядники). *Могілянські історико-філософські студії* (сс. 293–301). Видавничий дім «Києво-Могілянська академія».
- Менжулін, В. (2010а). *Біографічний підхід в історико-філософському пізнанні*. НаУКМА, Аграр Медіа Груп.
- Менжулін, В. (2010б). Біографічна філософія і філософічна біографістика у творчості філософа-письменника (випадок Ж.-П. Сартра). У В. Моренець, М. Ткачук (упорядники). *Людина в часі (філософські аспекти української літератури ХХ - ХХІ ст.)* (сс. 76 –111). Пульсари.
- Менжулін, В. (2010с). Карл Ясперс про роль особистості філософа в історії філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 102, 26–32. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3868>
- Менжулін, В. (2011). Історико-філософська біографістика: провідні тенденції та віхи становлення. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 115, 18–25. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/3676>
- Менжулін, В. (2013). Застосування психологічного аналізу в історико-філософській біографістиці: загрози і перспективи їх подолання. *Актуальні проблеми духовності*, 14, 109–124. <https://doi.org/10.31812/apd.v0i14.1837>
- Менжулін, В. (2017). Про нередукційну біографію та вічне самоперевершення (Лютій Т., Ніцше. Самоперевершення. Київ: Темпора, 2016). *Sententiae*, 36(1), 166–172. <https://doi.org/10.22240/sent36.01.166>
- Менжулін, В. (2018). Довідково-енциклопедична біографістика як жанр сучасних історико-філософських досліджень: англо-американський та український досвід. *Sententiae*, 37(1), 153–167. <https://doi.org/10.22240/sent37.01.153>

- Менжулін, В. (2021). Фрідріх Ніцше як герой патографічних розвідок, здійснених на теренах Російської імперії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 7, 17–29. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.7.17-29>
- Менжулін, В. (2022). Актуальні практики і дискусії у сучасній англійській історіографії філософії. *Sententiae*, 41(3), 43–55. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.43>
- Муха, С. (1982). *Информационное сообщение КГБ УССР о количестве иностранцев из капиталистических и развивающихся стран в УССР, оуновских боевках в Англии, последствиях аварии на АЭС на 14 сентября 1982 г.* Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24447>
- Немчинов, Ю. et al. (2006). *От Укрытия до конфайнмента четвертого блока Чернобыльской АЭС. Строительные аспекты.* Логос.
- Николаев, Ю. (1984). *Докладная записка начальнику УКГБ УССР по Киеву и Киевской области Бандуристу М.З. об аварийной ситуации на 3 и 4 энергоблоках Чернобыльской АЭС.* Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24459>
- Ніцше, Ф. (2004). Про користь і шкоду історії для життя. У Ф. Ніцше, *Повне зібрання творів: у 15 т. Т. 1* (сс. 20–278). Переклад з німецької К. Котюки і О. Фешовця. Астролябія.
- О недостатках в строительстве Чернобыльской АЭС* (1979). National Security Archive. <https://nsarchive.gwu.edu/document/24639-document-1-o-nedostatkh-v-stroitelstve-chernobylskoj-aes>
- Пояснення* (1970–1980). Словник української мови в 11 томах. <http://sum.in.ua/s/pojasnennja>
- Пояснювати* (1970–1980). Словник української мови в 11 томах. <http://sum.in.ua/s/pojasnjuvaty>
- Рікер, П. (2001). Що таке текст? Пояснення і розуміння. Переклад з французької М. Гірняк. У М. Зубрицька (ред.), *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* (сс. 305–323). Літопис.

- Розуміння* (1970–1980). Словник української мови в 11 томах.  
<http://sum.in.ua/s/rozuminnja>
- Розуміти* (1970–1980). Словник української мови в 11 томах.  
<http://sum.in.ua/s/rozumity>
- Рорті, Р. (2021). Історіографія філософії: чотири жанри. Переклад з англійської І. В. Карівця. *SHV*, 7(1), 58–66. <https://doi.org/10.23939/shv2021.01.058>
- Самойлов, А. (1983). *Справка о некоторых проблемах эксплуатации атомных электростанций в СССР*. Електронний архів Українського визвольного руху.  
<https://avr.org.ua/viewDoc/24461>
- Службово-оперативні переговори на Чорнобильській АЕС* (1986). Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/28775>
- Справка о характеристиках проекта ЧАЭС* (1971). Центральний державний електронний архів України.  
[https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions\\_ru/chern/index\\_ch.php?page=ch\\_doc](https://tsdea.archives.gov.ua/exhibitions_ru/chern/index_ch.php?page=ch_doc)
- Стельмах, С. (2006). «Теорія можливих історій» Райнгарта Козеллека: традиція та інновація. У Р. Козеллек, *Часові пласти. Дослідження з теорії історії* (сс. 7-18). ДУХ І ЛІТЕРА.
- Тарахтей, М. (2011). Пояснення та пояснювання. *Науковий вісник Чернівецького університету. Філософія*, 561–562, 49–54.  
[http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu\\_fil\\_2011\\_561-562\\_11](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvchu_fil_2011_561-562_11)
- Тарахтей, М. (2016). Комплементарність і контраверсивність пояснення й розуміння в контексті загальної змінникової теорії систем. *Філософія та гуманізм*, 1(3), 81–91. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/filtgum\\_2016\\_1\\_13](http://nbuv.gov.ua/UJRN/filtgum_2016_1_13)
- Ткачук, М. (2016). Інститут Філософії в інтелектуальній біографії Вілена Горського. *Філософська думка*, 6, 113–121.  
<https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/21671>
- Токмаджян, В. (2018). «Темная» авария 1982 года на Мецаморской АЭС: «Союз информированных граждан». Арагот. [https://www.aravot-ru.am/2018/03/31/268730/](https://www.aravot.ru.am/2018/03/31/268730/)

- Турко, М. (1984). Докладная записка начальнику Припятского ГО УКГБ УССР Николаеву Ю.В. о недостаточной надежности применяемых на Чернобыльской АЭС реакторов. Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24460>
- Тютюнник (1973). Докладная записка начальнику Припятского ГО УКГБ УССР Николаеву Ю.В. о недостаточной надежности применяемых на Чернобыльской АЭС реакторов. Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24457>
- Фесенко (1973). Докладная записка первому секретарю Киевского областного комитета КП Украины Цыбулько В.М. о нарушении технических норм на строительстве Чернобыльской АЭС. Електронний архів Українського визвольного руху. <https://avr.org.ua/viewDoc/24456>
- Харченко, Н. (2014). Проблема розуміння в контексті герменевтичного аналізу. *Вісник Інституту розвитку дитини. Сер. : Філософія, педагогіка, психологія*, 32, 1158–1165. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird\\_2014\\_32\\_29](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vird_2014_32_29)
- Циба, В. (2010). Дисиміляція аналітичної філософії, або Як філософи винаходять традицію. *Філософська думка*, 2, 144–152. <http://journal.philosophy.ua/node/7268>
- Чернобыльская катастрофа запустила відлік до кінця СРСР, – Володимир В'ятрович (2016). *Громадський Простір*. <https://www.prostir.ua/?news=chornobylska-katastrofa-zapustyla-vidlik-do-kintsya-srsr-volodymyr-vyatrovych>
- Шенгерій, Л. (2003). Логічна аналітика в теорії пояснення та розуміння. *Філософські обрії*, 9. <http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/1997/1/SHENGE.pdf>
- Шпак, В. (2011). Суперечності і помилки «матеріалістичного розуміння історії». *Гуманітарний вісник ЧДТУ. Серія: Філософські науки*, 17(1), 61–71. <https://er.chdtu.edu.ua/handle/ChSTU/1866>
- Яковенко, Н. (2007). *Вступ до історії*. Критика.

- Якубіна, В. (2018). Нові «виклики» для гуманітаристики постнормальних часів та інтерактивні відповіді сучасної філософії історії. *Філософські проблеми гуманітарних наук*, 1 (27), 38–41. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fpgn\\_2018\\_1\\_8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Fpgn_2018_1_8)
- Янишин, Б. (n.d.). Революційна Українська Партія. [http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsijna\\_ukrainaska](http://www.history.org.ua/?termin=Revoliutsijna_ukrainaska)
- Ясперс, К. (1996). Про сенс історії. Переклад з німецької А. Гордієнка. У В. Лях, В. Пазенок (упорядники), *Сучасна зарубіжна філософія. Течії і напрями. Хрестоматія* (сс. 184–210). Ваклер.
- Ящук, Т. (2004). *Філософія історії: курс лекцій*. Либідь.
- Adair-Totef, C. (2018). Max Weber's *Verstehende Soziologie*. *Journal of Classical Sociology*, 20(1), 80–84. <https://doi.org/10.1177/1468795x18812314>
- Anderson, M. (2022). *Chernobyl: The drama*. Human Factors 101. <https://humanfactors101.com/2019/07/20/chernobyl-the-drama/>
- Ankersmit, F. (1983). *Narrative logic: a semantic analysis of the historian's language*. M. Nijhoff.
- Apel, K.-O. (1984) *Understanding and Explanation. A Transcendental-Pragmatic Perspective*. Translated by Georgia Warnke. The MIT Press.
- Bakaiev, M. (2019). *The (Im)possible Ways of History: between Necessity and Contingency* [MA dissertation, Central European University]. [https://www.etd.ceu.edu/2019/bakaiev\\_mykola.pdf](https://www.etd.ceu.edu/2019/bakaiev_mykola.pdf)
- Bakaiev, M. (2020). Rethinking the canon: Auguste Comte and Johann Gustav Droysen on explanation and understanding. *Магістралі та маргінеси : тези 14-ої міжнародної наукової конференції "Філософія: нове покоління"* (pp. 9–10). НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19851>
- Bakaiev, M. (2022a). A methodological inquiry on compatibility of Droysen's understanding and Weber's counterfactuals. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 9–10, 127–136. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.127-136>
- Bakaiev, M. (2022b). Understanding and explanation as methods of history in Droysen and Weber Methodologies. *International Scientific Conference «The Days of*

- Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts]* (pp. 53–56). Publishing center «Kyiv University».
- Bakaiev, M. (2023). Intellectual biography of Dmytro Dontsov: a methodological note on rational explanation. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2023» [Abstracts]* (pp. 64–67). Publishing center «Kyiv University».
- Ben-Menahem, Y. (2009). Historical necessity and contingency. In A. Tucker (Ed.), *A Companion to the Philosophy of History and Historiography* (pp. 120–130). Wiley-Blackwell.
- Berto, F., & Jago, M. (2018). Impossible Worlds. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2018 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2018/entries/impossible-worlds/>
- Bevir, M. (2004). *The Logic of the History of Ideas*. Cambridge University Press.
- Caine, B. (2010). *Biography and History*. Palgrave Macmillan.
- Chisholm, R. (1946). The Contrary-to-Fact Conditional. *Mind*, 55(219), 289–307. <http://www.jstor.org/stable/2250757>
- Christensen, S. N. (2018). *Counterfactual History and Bosnia-Herzegovina*. Torkel Opsahl Academic EPublisher. <https://www.toaep.org/ps-pdf/30-christensen>
- Collini, S., Skinner, Q., Hollinger, D. A., Pocock, J. G. A., & Hunter, M. (1988). What is Intellectual History. . .? In J. Gardiner (Ed.), *What is History Today. . .?* (1988th ed., pp. 105–118). Red Globe Press.
- Comte, A. (2014). *Cours de philosophie positive: première et deuxième leçons*. LABEX OBVIL, Université Paris-Sorbonne. [http://obvil.sorbonne-universite.fr/corpus/critique/comte\\_cours-philosophie-positive](http://obvil.sorbonne-universite.fr/corpus/critique/comte_cours-philosophie-positive)
- Criado-Perez, C. (2019). *Invisible Women: Exposing Data Bias in a World Designed for Men*. Abrams.
- D’Oro, G., & Connelly, J. (2020). Robin George Collingwood. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/collingwood/>
- Danto, A. C. (1965). *Analytical philosophy of history*. Cambridge University Press.

- Danto, A. C. (2007). *Narration and Knowledge*. Columbia University Press.
- de Regt, H. W. (2013). Understanding and explanation: Living apart together? *Studies in History and Philosophy of Science*, 44(3), 505–509. <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2012.12.002>
- de Vaan, M. (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the other Italic Languages*. Brill.
- Dellsén, F. (Ed.). (n.d.). *Explanation and Understanding*. <https://philpapers.org/browse/explanation-and-understanding>
- Demandt, A. (2011). *Ungeschehene Geschichte. Ein Traktat über die Frage: Was wäre geschehen, wenn ... ?* Vandenhoeck & Ruprecht.
- Dilthey, W. (1924). Ideen über eine beschreibende und zergliedernde Psychologie (1894). In *Gesammelte Schriften. V. Band: Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Erste Hälfte: Abhandlungen zur Grundlegung der Geisteswissenschaften* (S. 139–240). Teubner.
- Droysen, J. G. (1868). *Grundriss Der Historik*. VERLAG VON VEIT & COMP. [https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/droysen\\_historik\\_1868](https://www.deutschestextarchiv.de/book/show/droysen_historik_1868)
- Droysen, J. G. (1960). *Historik: Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte*. Oldenbourg.
- Erlacher, T. (2014). The Birth of Ukrainian “Active Nationalism”: Dmytro Dontsov and Heterodox Marxism before World War 1, 1883-1914. *Modern Intellectual History*, 11(3), 519–548. <http://dx.doi.org/10.1017/S1479244314000171>
- Erlacher, T. (2021). *Ukrainian Nationalism in the Ages of Extremes: An Intellectual Biography of Dmytro Dontsov*. Harvard University Press.
- Ferguson, N. (1999a). Virtual History: Towards a ‘Chaotic’ Theory of the Past. In N. Ferguson (Ed.), *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals* (pp. 1–90). Basic Books.
- Ferguson, N. (Ed.) (1999b). *Virtual History: Alternatives and Counterfactuals*. Basic Books.
- Frequently Asked Chernobyl Questions* | IAEA (n.d.). <https://www.iaea.org/newscenter/focus/chernobyl/faqs>



- Freud, S. (1910). Eine Kindheitserinnerung des Leonardo da Vinci. F. Deuticke.
- Friedman, M. (1974). *Explanation and Scientific Understanding*. *The Journal of Philosophy*, 71(1), 5. <https://doi.org/10.2307/2024924>
- George, T. (2021). Hermeneutics. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2021 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2021/entries/hermeneutics/>
- Gilbert, F. (1983). The New Edition of Johann Gustav Droysen's *Historik*. *Journal of the History of Ideas*, 44(2), 327–336. <https://doi.org/10.2307/2709143>
- Girle, R. (2009). *Modal Logics and Philosophy* (2nd ed.). Acumen.
- Goodman, N. (1947). The Problem of Counterfactual Conditionals. *The Journal of Philosophy*, 44(5), 113–128. <https://doi.org/10.2307/2019988>
- Gorman, S. (2003). Sartre: Retrospective Illusions and the Losers of History. In *Locations of the Political*, ed. S. Gorman, Vienna: IWM Junior Visiting Fellows' Conferences, Vol. 15. <https://files.iwm.at/uploads/jc-15-08.pdf>
- Guillin, V. (2016). Aspects of scientific explanation in Auguste Comte. *Revue européenne des sciences sociales*, 54(2), 17–41. <https://doi.org/10.4000/ress.3589>
- Habermas, T., & Hatiboğlu, N. (2014). Contextualizing the Self: The Emergence of a Biographical Understanding in Adolescence. *New Directions for Child and Adolescent Development*, 145, 29–41. <https://doi.org/10.1002/cad.20065>
- Hammer, C. (2008). Explication, Explanation, and History. *History and Theory*, 47(2), 183–199. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1468-2303.2008.00446.x>
- Hegel, G. W. F. (2011). *Lectures on the Philosophy of World History. Volume 1. Manuscripts of the Introduction and the Lectures of 1822–3*. Clarendon Press.
- Hempel, C. G. (1942). The Function of General Laws in History. *The Journal of Philosophy*, 39(2), 35–48. <https://doi.org/10.2307/2017635>
- Hempel, C. G. (1965). *Aspects of Scientific Explanation and other Essays in the Philosophy of Science*. The Free Press.
- Hume, D. (1861). *An Inquiry Concerning Human Understanding*. J.B. Bebbington.

- Iarema, I. (2017). Restating the fundamental principle of nuclear security culture and the importance of cultural differences. *ESARDA Bulletin*, 54, 97–107.
- Ihde, D. (1997). Thingly Hermeneutics/Technoconstructions. *Man and World*, 30, 369–381. <https://doi.org/10.1023/A:1004267804953>
- INSAG (1986). *Summary Report on the Post-accident Review Meeting on the Chernobyl Accident*. IAEA.
- INSAG (1991). *Safety Culture: A Report by the International Nuclear Safety Advisory Group*. IAEA. [https://www-pub.iaea.org/mtcd/publications/pdf/pub882\\_web.pdf](https://www-pub.iaea.org/mtcd/publications/pdf/pub882_web.pdf)
- INSAG (1992). *INSAG-7. The Chernobyl Accident: Updating of INSAG-1*. IAEA. [https://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/Pub913e\\_web.pdf](https://www-pub.iaea.org/MTCD/publications/PDF/Pub913e_web.pdf)
- Jaeger, F. (1997). Geschichtsphilosophie, Hermeneutik und Kontingenz in der Geschichte des Historismus. In W. Küttler, J. Rüsen, E. Schulz (Eds.), *Geschichtsdiskurs, Band 3: Die Epoche der Historisierung* (S. 45–66).
- Jaspers, K. (2017). *Vom Ursprung und Ziel der Geschichte*. Schwabe Verlag.
- Keil, F. C. (2006). Explanation and Understanding. *Annual Review of Psychology*, 57(1), 227–254. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.57.102904.190100>
- Khalifa, K. (2017). *Understanding, Explanation, and Scientific Knowledge*. Cambridge University Press.
- Laplace, P.-S. (1814). *Essai philosophiques sur les probabilités. A Philosophical Essay on Probabilities*. Courcier.
- Lewis, D. (2001). *Counterfactuals*. Blackwell Publishers Ltd. and Blackwell Publishers Inc.
- Lipton, P. (2017). *Understanding without Explanation*. University of Pittsburgh Press eBooks, 43–63. <https://doi.org/10.2307/j.ctt9qh59s.6>
- Little, D. (2020). Philosophy of History. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/history/>
- Locke, J. (2022). *An Essay Concerning Humane Understanding. Volume I. MDCXC, Based on the 2nd Edition, Books I. and II. (of 4)*. Project Gutenberg. <https://www.gutenberg.org/files/10615/10615-h/10615-h.htm>

- Maar, A. W. (2016). Applying D. K. Lewis's Counterfactual Theory of Causation to the Philosophy of Historiography. *Journal of the Philosophy of History*, 10(3), 349–369. <https://doi.org/10.1163/18722636-12341349>
- Machamer, P. (Ed.). (1998). *The Cambridge Companion to Galileo*. Cambridge University Press.
- Maclean, M. J. (1982). Johann Gustav Droysen and the Development of Historical Hermeneutics. *History and Theory*, 21(3), 347–365. <https://doi.org/10.2307/2505095>
- Make a difference* (n.d.). Merriam-Webster. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/make%20a%20difference>
- Makkreel, R. (2016). Wilhelm Dilthey. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2016 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2016/entries/dilthey/>
- Marx, K., & Engels, F. (2017). *Deutsche Ideologie. Manuskripte und Drucke*. De Gruyter Akademie Forschung.
- Marx-Engels-Gesamtausgabe* (n.d.). Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften. <https://mega.bbaw.de/de/struktur/i-abteilung/i/5-m/e>
- Menzel, C. (2021). Possible Worlds. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2021 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/fall2021/entries/possible-worlds/>
- Menzies, P., & Beebe, H. (2020). Counterfactual Theories of Causation. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2020 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2020/entries/causation-counterfactual/>
- Morgan, S. L., & Winship, C. (2014). *Counterfactuals and Causal Inference: Methods and Principles for Social Research*. Cambridge University Press.
- Murphy, P. A. (2020). What is “Post-Analytic Philosophy”? – Paul Austin Murphy's Essays on Philosophy. *Medium*. <https://medium.com/paul-austin-murphys-essays-on-philosophy/what-is-post-analytic-philosophy-2610ff31b285>

- Natural Philosophy With an Explanation of Scientific Terms, and an Index* (1829). Baldwin and Cradock, Paternoster-Row.  
<https://books.google.com.ua/books?id=1hUAAAAAQAAJ&pg=PP7>
- Nietzsche, F. (1874). *Vom Nutzen und Nachtheil der Historie für das Leben*. Verlag von E. W. Fritsch.
- Pleasants, N. (2021). Excuse and justification: What's explanation and understanding got to do with it? *European Journal of Social Theory*, 24(3), 338–355.  
<https://doi.org/10.1177/1368431020986753>
- Pocock, J. G. A. (2019). On the unglobality of contexts: Cambridge methods and the history of political thought. *Global Intellectual History*, 4(1), 1–14.  
<https://doi.org/10.1080/23801883.2018.1523997>
- Pokorny, J. (1959). *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Band III. Francke Verlag.
- Popper, K. R. (1964). *The Poverty of Historicism*. Harper & Row.
- Rajchman, J., & West, C. (Eds.) (1985). *Post-Analytic Philosophy*. Columbia University Press.
- Reiss, J. (2009). Counterfactuals, Thought Experiments, and Singular Causal Analysis in History. *Philosophy of Science*, 76(5), 712–723. <https://doi.org/10.1086/605826>
- Reynolds, J., Chase, J., Williams, J., & Mares, E. (Eds.) (2010). *Postanalytic and metacontinental: crossing philosophical divide*. Continuum.
- Rodgers, J. (2021). How The Chernobyl Nuclear Disaster Shaped Russia and Ukraine's Modern History. *Forbes*.  
<https://www.forbes.com/sites/jamesrodgerseurope/2021/05/01/how-the-chernobyl-nuclear-disaster-shaped-russia-and-ukraines-modern-history/>
- Rosenfeld, G. D. (2016). The Ways We Wonder “What If?”. Towards a Typology of Historical Counterfactuals. *Journal of the Philosophy of History*, 10, 382–411.  
<https://doi.org/10.1163/18722636-12341343>
- Rudenko, S., & Yosypenko, S. (2018). National Philosophy as a Subject of Comparative Research. *Sententiae*, 37(1), 120–129. <https://doi.org/10.22240/sent37.01.120>
- Rüsen, J. (2013). *Historik. Theorie der Geschichtswissenschaft*. Böhlau Verlag.

- Rüsen, J. (2017). *Evidence and Meaning: A Theory of Historical Studies*. Translated by Diane Kerns and Katie Digan. Berghahn.
- Russell, B. (1919). *The Study of Mathematics. Mysticism and Logic: And Other Essays*. Longman.
- Sandis, C. (2011). A Just Medium: Empathy and Detachment in Historical Understanding. *Journal of the Philosophy of History*, 5(2), 179–200. <http://dx.doi.org/10.1163/187226311X582310>
- Sartre, J.-P. (1943). *L'Être et le néant. Essai d'ontologie phénoménologique*. Gallimard.
- Sartre, J.-P. (1960). *Critique de la raison dialectique (précédé de Questions de méthode). Tome I. Théorie des ensembles pratiques*. Gallimard.
- Sartre, J.-P. (1967). *Questions de méthode*. Gallimard.
- Sartre, J.-P. (1985). *Critique de la raison dialectique. Tome II (inachevé). L'intelligibilité de l'Histoire*. Gallimard.
- Sartre, J.-P. (1991). *Critique of Dialectical Reason. Volume II (Unfinished). The Intelligibility of History*. Verso.
- Scharfstein, B.-A. (1980). Descartes. In *The Philosophers: Their Lives and the Nature of Their Thought* (pp. 125–142). Oxford University Press.
- Scheman, N. (2022). Against Physicalism. In Maitra, K., & McWeeny, J. (Eds.), *Feminist Philosophy of Mind* (pp. 239–253). Oxford University Press. <http://dx.doi.org/10.1093/oso/9780190867614.003.0014>
- Schleiermacher, F. (1999): *Hermeneutik und Kritik*. Suhrkamp.
- Schuurman, P. (2017). What-If at Waterloo. Carl von Clausewitz's use of historical counterfactuals in his history of the Campaign of 1815. *Journal of Strategic Studies*, 40(7), 1016–1038. <https://doi.org/10.1080/01402390.2017.1308862>
- Science* (n.d.). Cambridge English Dictionary. <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/science>
- Senkus, R. & Zhukovsky, A. (1993). Ukrainian Social Democratic Workers' party. *Encyclopedia of Ukraine*, 5. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CU%5CK%5CUkrainianSocialDemocraticWorkersparty.htm>

- Skinner, Q. (1969). Meaning and Understanding in the History of Ideas. *History and Theory*, 8(1), 3–53. <https://doi.org/10.2307/2504188>
- Skinner, Q. (2002). *Visions of Politics. Volume 1: Regarding Method*. Cambridge University Press.
- Skodo, A. (2009). Post-analytic Philosophy of History. *Journal of the Philosophy of History*, 3, 308–333. <https://doi.org/10.1163/187226309X461551>
- Speculative Mood* (2003). Glossary of Linguistic Terms. <https://glossary.sil.org/term/speculative-mood>
- Spinoza, B. (1677). *Ethica, ordine geometrico demonstrata*. <https://books.google.com.ua/books?id=BoTe8vhY5dkC&pg=PP43&dq=Ethica,+ordine+geometrico+demonstrata>
- Starr, W. (2021). Counterfactuals. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2021 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/sum2021/entries/counterfactuals/>
- Stern, F. (Ed.). (1970). *The Varieties of History: From Voltaire to the Present*. Macmillan & Co. Ltd.
- Strevens, M. (2013). *No understanding without explanation*. *Studies in History and Philosophy of Science*, 44(3), 510–515. <https://doi.org/10.1016/j.shpsa.2012.12.005>
- The Eighties: a snapshot* (n.d.). Princeton University. Department of Philosophy. <https://philosophy.princeton.edu/about/eighties-snapshot>
- Toynbee, A. J. (1948). *A Study of History. Volume I*. Oxford University Press.
- Tucker, A. (2011). Historical Science, Over- and Underdetermined: A Study of Darwin's Inference of Origins. *The British Journal for the Philosophy of Science*, 62(4), 805–829. <https://doi.org/10.1093/bjps/axr012>
- Tucker, A. (2016). Historiographic Counterfactuals and the Philosophy of Historiography. An Introduction. *Journal of the Philosophy of History*, 10, 333–348. <https://doi.org/10.1163/18722636-12341340>
- Turner, S. (2008). Mindblind Philosophy of History, *Journal of the Philosophy of History*, 2(2), 227–236. <https://doi.org/10.1163/187226308X315059>

- von Wright, G. H. (1971). *Explanation and Understanding*. Kegan Paul International.
- Weber, M. (1906). Objektive Möglichkeit und adäquate Verursachung in der historischen Kausalbetrachtung. *Archiv für Sozialwissenschaft und Sozialpolitik*, 22, 185–207.
- Weber, M. (1949). Objective Possibility and Adequate Causation in Historical Explanation. In *The Methodology of the Social Sciences* (pp. 164–188). Free Press.
- Woodward, J. (2019). Scientific Explanation. In E. N. Zalta (Ed.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2019 Edition). <https://plato.stanford.edu/archives/win2019/entries/scientific-explanation/>
- Zammito, J. H. (2018). Hermeneutics and History. In M. N. Foster, K. Gjesdal (Eds.), *The Cambridge Companion to Hermeneutics* (pp. 110–132). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/9781316888582.006>
- Zhukovsky, A. (1993). Revolutionary Ukrainian party. *Encyclopedia of Ukraine*, 4. <http://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CR%5CE%5CRevolutionaryUkrainianparty.htm>

## ДОДАТКИ

### ДОДАТОК А

#### Список публікацій здобувача за темою дисертації

##### Статті, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бакаєв, М. (2020). Витоки розмежування понять «пояснення» і «розуміння» у філософії науки та історії XIX століття. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 5, 60–68. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.5.60-68>
2. Бакаєв, М. (2020). Щодо пояснення та розуміння в сучасній англomовній філософії. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 6, 81–88. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2020.6.81-88>
3. Бакаєв, М. (2021). Пояснення та розуміння як методи історичного і біографічного пізнання. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 8, 3–9. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2021.8.3-9>
4. Bakaiev, M. (2022). A methodological inquiry on compatibility of Droysen's understanding and Weber's counterfactuals. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 9–10, 127–136. <https://doi.org/10.18523/2617-1678.2022.9-10.127-136>

##### Тези, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

5. Bakaiev, M. (2020). Rethinking the canon: Auguste Comte and Johann Gustav Droysen on explanation and understanding. *Магістралі та маргінеси : тези 14-ої міжнародної наукової конференції "Філософія: нове покоління"* (pp. 9–10). НаУКМА. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/19851>
6. Bakaiev, M. (2022). Understanding and explanation as methods of history in Droysen and Weber Methodologies. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2022» [Abstracts]* (pp. 53–56). Publishing center «Kyiv University».
7. Bakaiev, M. (2023). Intellectual biography of Dmytro Dontsov: a methodological note on rational explanation. *International Scientific Conference «The Days of Science of the Faculty of Philosophy – 2023» [Abstracts]* (pp. 64–67). Publishing center «Kyiv University».



## ДОДАТОК В

### Відомості про апробацію результатів дисертації

Планування та хід виконання дисертаційного дослідження регулярно обговорювалися на засіданнях кафедри філософії та релігієзнавства НаУКМА впродовж навчання автора докторській школі НаУКМА імені родини Юхименків (2019–2023 рр.). У 2021–2022 н. р. на підтримку цього дисертаційного дослідження автор отримав дослідницький грант Фундації Лозинських (США). Частина результатів дисертаційного дослідження була апробована в рамках перебування на академічній мобільності в університеті Глазго (Велика Британія), зокрема на аспірантському семінарі, який проводився в межах програми з Центрально- та східноєвропейських студій (CEES). Основні результати дослідження були викладені у доповідях автора на таких академічних заходах: XIV міжнародна наукова конференція «Філософія: нове покоління» на тему «Магістралі та маргінеси» (НаУКМА, 29 травня 2020 р.), IX PhD конференція «A LINEA» (НаУКМА, 30 червня 2020 р.), історико-філософські читання на тему «Історіографія філософії як предмет дослідження» (ІФ НАН України, 16 грудня 2021 р.), міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2022» (КНУ, 11–12 травня 2022 р.), міжнародна наукова конференція «Дні науки філософського факультету – 2023» (КНУ, 11–12 травня 2023 р.).

**Документ підписано у сервісі Вчасно (продовження)**  
Бакаєв Микола Дисертація.pdf

Документ відправлено: 12:03 30.09.2023

**Власник документу**

**Електронний підпис**

12:03 30.09.2023

Ідентифікаційний код: 3492515319

Бакаєв Микола Юрійович

Власник ключа: Бакаєв Микола Юрійович

Час перевірки КЕП/ЕЦП: 12:03 30.09.2023

Статус перевірки сертифікату: Сертифікат діє

Серійний номер: 3ED5083160DBC59B04000000E4315C00FF8CA300

Тип підпису: кваліфікований